

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОРИСОВ АРТЕМ ВАДИМОВИЧ

УДК [904.4:528.9] (282.247.32-197.4)"653"

ДИСЕРТАЦІЯ
ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОРОССЯ. СИСТЕМА ЗАСЕЛЕННЯ

07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (А. В. Борисов).

Науковий керівник:

Томашевський Андрій Петрович,
кандидат історичних наук.

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Борисов А. В. Давньоруське Поросся. Система заселення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «археологія». – Інститут археології НАН України, Київ, 2019.

На сучасному етапі дослідження та осмислення процесу становлення Руси-України, однією із провідних тенденцій являється повернення до реалізації програм та завдань вивчення окремих регіонів і земель, розпочатих В. Б. Антоновичем, М. С. Грушевським та іншими представниками цієї наукової школи. Розвиток сучасної археологічної науки ґрунтується на новітній джерельній, методичній та технічній основах. Її ключовими науковими проблемами є питання вивчення внутрішніх зав'язків та регіональної специфіки суспільств на фоні загальних тенденцій розвитку. Вірогідне з'ясування та аналіз ролі місцевих етно-соціальних, природних та історико-культурних чинників у формуванні регіональних особливостей середньовічного населення. Закономірно, що такі дослідження пов'язані з реалізацією міждисциплінарного комплексного вивчення історико-соціальних організмів (ІСО), як окремих історико-культурних та адміністративно-географічних утворень. Літописне давньоруське Поросся один з яскравих прикладів такого історико-соціального організму, зафіксованого писемними джерелами на півдні Київської землі.

Саме тому актуальність теми вивчення давньоруського Поросся полягає у необхідності здійснення спеціального цілісного дослідження регіону на новітній методичній основі та на засадах комплексності. Найбільш продуктивним засобом реалізації цього дослідження являється вивчення системи заселення регіону давньоруської доби. Принципово нові можливості для здійснення такого дослідження виникли завдяки об'єму та якості

накопиченої інформації, структурі джерельної бази, яка поєднана у тематичній геоінформаційній системі завдяки цілеспрямованим польовим дослідженням автора, які тривали більше 10 років.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що у ньому вперше зібрано найповніший каталог та відповідну базу даних про всі археологічні пам'ятки давньоруського часу території Поросся (389 одиниць). Здійснено їхнє детальне картографування засобами геоінформаційних систем (ГІС). У роботі здійснено аналіз територіально-хронологічних етапів та особливостей процесу становлення і розвитку системи заселення регіону. Реконструйовано мікрорегіональні моделі господарювання різних соціокультурних груп населення регіону в умовах порубіжного лісостепу півдня Київської землі. Створено комплексну динамічну модель системи заселення регіону на основі археологічної та загальногеографічної просторової інформації. *Удосконалено* методичні засади, алгоритми, процедури просторового аналізу систем заселення та господарського природокористування давньоруського часу. *Подальший розвиток отримали* способи реконструкції господарювання та функціонування окремих мікрорегіональних складових частин історико-соціального організму давнини, прийоми визначення меж адміністративно-територіальних утворень південноруських земель. Апробовані нові засоби відбору, фіксації та аналізу інформації про археологічні пам'ятки у межах спеціально спроектованих геоінформаційних систем.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для комплексного наукового дослідження Київської землі. Зібрані та систематизовані у роботі дані стануть основою для планування та реалізації подальших проектів з дослідження та охорони історико-археологічної спадщини Поросся. Реєстр археологічних пам'яток давньоруського часу, зібраний у процесі роботи над дослідженням, стане частиною загального реєстру археологічної спадщини. Цілісне уявлення про

історію дослідження та аналіз джерельної бази дозволяє ефективно планувати польові роботи із урахуванням ступеня археологічної дослідженості території. Створена синтетична модель розвитку давньоруського Поросся дозволяє виокремити актуальні напрямки подальших досліджень. Робота може бути використана при написанні наукових робіт з археології та історії історичної Київщини, історії України, курсів лекцій, підручників з локальної історії дослідженого регіону. Використані методики можуть бути застосовані для вивчення систем заселення інших регіонів Південної Русі. Спосіб опису та реконструкції системи оборони Поросся придатний для комплексного аналізу оборонних систем середньовічного часу.

Отримані дані розширюють основу для подальших досліджень взаємозв'язків у межах системи: людина – соціум – навколишнє середовище. Створена динамічна модель демонструє процес освоєння природного середовища та розвитку системи заселення у давнину.

Джерельну базу роботи складають систематизовані матеріали археологічних досліджень з території давньоруського Поросся, збережені у вигляді польової та звітної документації (123 справи) і публікацій. Опрацьовані матеріали археологічних досліджень зберігаються у фондових колекціях восьми наукових установ. Загалом, у роботі автор зібрав та проаналізував інформацію про 389 давньоруських пам'яток, серед яких – 263 поселенські археологічні пам'ятки (у тому числі 66 укріплених), 121 поховальна пам'ятка та п'ять відрізків Змієвих валів.

У результаті проведеної роботи вдалося зібрати та систематизувати наявний комплекс джерел про давньоруське Поросся XI-XIII ст. – південну частину Київського князівства у басейні р. Рось. Проаналізовано стан розробки та історію вивчення ключових проблем давньоруського Поросся: історичної географії регіону, етнічної структури населення, історії вивчення номадів та комплексу проблем, пов'язаних з Пороською Оборонною лінією.

Археологічне дослідження Поросся розпочалось у першій половині XIX ст. Найбільш інтенсивно польові роботи здійснювались у 1960-1980-х роках (В. Й. Довженко, М. П. Кучера, О. П. Моця, Л. І. Іванченко, Р. С. Орлов). Системну роботу з вивчення давньоруських пам'яток регіону продовжено в рамках Пороської експедиції ІА НАН України у 2010 р. під керівництвом А. В. Борисова.

У цьому дисертаційному дослідженні використано методику та методичні засади, запропоновані та успішно апробовані А. П. Томашевським під час дослідження матеріалів Східної Волині давньоруського часу. Методика аналізу системи заселення, застосована А. П. Томашевським складається з певних структурних ланок. Вони передбачають використання засобів організації джерельної бази та застосування кількох основних методичних прийомів і методологічних засад, опублікованих у низці робіт. Автор цього дисертаційного дослідження у цілому дотримується послідовності дослідницьких операцій, запропонованих А. П. Томашевським.

Початковий етап цілеспрямованого заселення Поросся припадає на початок XI ст. і пов'язаний з намаганням князівської влади зміцнити систему оборони Києва. Для цього у 1031 р. було здійснено підготовчі роботи – у Пороссі організовано нове населення, у тому числі – оселено кілька груп полонених «лахів», переважно у середній течії. Наступного, року розпочинається будівництво городищ та ліній Змієвих валів по Росі. Центральним місцем нового регіону давньоруського заселення стає Юр'єв на межі Верхнього та Середнього Поросся. Від нього будується дві лінії Змієвого валу у західному напрямку та одна на схід. Таким чином досягається зміцнення найбільш небезпечного південно-західного напрямку київської оборони. За оцінками М. П. Кучери будівництво пороських Змієвих валів було здійснено у максимально стислі терміни – протягом 1032-1036 рр. З приходом у Поросся в другій половині-кінці XI ст. «своїх поганих» спостерігаємо збільшення населених пунктів у середній та нижній течії Росі, і особливо, у нижній течії

р. Росава. Система оборони зміцнюється за рахунок виникнення «тилових» укріплень на лівих допливах Росі (Пішки ур. Замковище, Чепиліївка 1 та Чепиліївка 2). Саме у рамках цієї нової тилової системи оборони й виникає літописний Торчеськ – центральний населений пункт торчеського Поросся. Новозбудовані укріплені фортеці протягом XI ст. стають центрами локальних територіальних груп населених пунктів. Стабільність центральних населених місць цих угруповань у наступний період XII-XIII ст. дає підстави вважати їх центрами окремих територіальних груп. Таким чином на території Поросся вже у XI ст. з'являються канівська, корсунська, торчесько-богуславльська, юр'євська та неятинська територіальні групи. Досить обережно можемо припустити, що ці територіальні групи можуть бути ототожнені з певними адміністративно-територіальними утвореннями давньоруського часу. У другій половині XIII ст., внаслідок походів монголів система заселення Поросся зазнає кардинальних деструктивних змін. Зникають міські центри та вплив Києва. Більшість населених пунктів перестають функціонувати. Лише невелика частина слабо заселених населених пунктів Поросся існування.

Ключові слова: давньоруський період, Київська земля, Поросся, система заселення, археологічні пам'ятки, Пороська оборонна лінія, середні віки.

ANNOTATION

Borysov A. V. Old Rusj Porossya. Settlement system. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (philosophy doctor) in speciality 07.00.04 «Archaeology». – Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

This work is devoted to the complex characterization of the annals of the Porossya in the Old Rus period. It gives a reconstruction of the process of its emergence and functioning as a separate annalistic historical and social organism in the south of Kyiv Principality.

The study relies on the next sources: mentions of 14 settlements in annals, 389 monuments of this period, including 263 settlements, archival (90 cases), cartographical materials (18 thematic maps) and academic publications on the problems of Old Rus Porossya (205 units). The author created a thematic geoinformation system «Porossya-01». Its mapping part contains more than 30 thematic layers. One third of the settlement's monuments were inspected by the author himself. Since the mid-nineteenth century, scientific studies of Porossya have been carried out in such key directions: historical geography of the region, nomads' sites, ethnic structure of the population, and Porossya defense line. The settlement system of Porossya originated at the beginning of the XI century. Thanks to the efforts of the Grand Prince to strengthen Kyiv's defense system through fortifications (settlements and «Zmiyevi valy») and settlements of Porossya. This caused the multi-ethnicity of the inhabitants of the region («laks», the Baltic population, nomads). In the second half of the XI century nomads are becoming a part of the defense system. In the middle of the XII century, the dual population structure of the Porossya is formed: settled «porshany» and the union of «chorni klobuky» (black hats). The reconstructed settlement system of Porossya in the Old Rus period consists of 160 settlements and a model of connection routes. For the period XII - first half of XIII century cluster spatial analysis identified six territorial groups: Kaniv, Korsun, Torch-Boguslav, Yurev, Neyatyn, and Koshiv groups. They were administrative-territorial entities within the Porossya whose centers were annal's cities. Economy of the sedentary population is associated with the intensive use of riverine and temperate forest and steppe areas of the landscape. The nomadic population used the territories of meadow and grassland steppes to conduct nomadic livestock.

The study presents the main characteristics of Porossya as a historical and social organism of middle age.

Keywords: Old Rus, Kyiv Principality, Porossya, settlement system, archeological sites, Porossya defensive line, middle age.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Борисов, А. В. (2010). Давньоруське Поросся: Перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України, Випуск 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології*, 73–79. doi: [10.6084/m9.figshare.1254295.v2](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.1254295.v2)
2. Борисов, А. В., Манігда, О. В. (2016). Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення. *Археологія і давня історія України, Вип. 3(20). Дослідження Київського Полісся*, 24–31. doi: [10.6084/m9.figshare.4578379.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.4578379.v1).
3. Борисов, А. В. (2017). Історія та сучасний етап археологічного дослідження Богуславського Поросся та оцінка потенційної кількості пам'яток археології. *Археологія і давня історія України, Випуск 4(25). Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 12-річчя з дня народження Ф.А.Козубовського)*, 286–295. doi: [10.6084/m9.figshare.7150844.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.7150844.v1)
4. Томашевський, А. П., Борисов, А. В. (2017). Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, 79–86. doi: [10.6084/m9.figshare.6025676.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.6025676.v1).
5. Борисов, А. В. (2019). Дослідження Пороської археологічної експедиції ІА НАН України (1945-2016 рр.). *Археологія і давня історія України, Випуск 1(30)*, 62–66. doi: [10.6084/m9.figshare.9823814.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.9823814.v1)
6. Борисов, А. В. (2019b). Печеніги у Пороссі (територія та кількість населення). *Virtus: Scientific Journal*, 38, 166–171. doi: [10.6084/m9.figshare.11722461.v2](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.11722461.v2)

Статті у інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

7. Борисов, А. В. (2007). Городище поблизу села Шарки. Історія дослідження та сучасний стан. *Місце і значення Поросся в історії України (IX-*

XVII ст.): матеріали науково-практичної конференції (28 листопада 2007 року), 110–112. doi: [10.6084/m9.figshare.1254299.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.1254299.v1)

8. Борисов, А. В. (2009). Дослідження систем заселення давньоруського Поросся. *Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимощука (Чернівці, 10-11 квітня 2009 р.)*, 11. doi: [10.6084/m9.figshare.1257812.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.1257812.v1)

9. Борисов, А. В. (2010). Розвідки в Пороссі у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009*, 40. doi: [10.6084/m9.figshare.1257825.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.1257825.v1)

10. Борисов, А. В., Козюба, В. К., Манігда, О. В. (2011). Розвідки в районі Середнього та Нижнього Поросся. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, 45–46. doi: [10.6084/m9.figshare.3125575.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.3125575.v1)

11. Борисов, А. В. (2012). Дослідження у Пороссі. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, 466. doi: [10.6084/m9.figshare.3125578.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.3125578.v1)

12. Борисов, А. В. (2013). Дослідження на території Поросся. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, 358. doi: [10.6084/m9.figshare.3125602.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.3125602.v1)

13. Борисов, А. В. (2014). Городище біля села Пекарі в урочищі Заводище. В *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи* (ІА НАН України, с. 460–469). doi: [10.6084/m9.figshare.1285829.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.1285829.v1)

14. Борисов, А. В. (2015). Дослідження у Пороському регіоні. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, 77–78. doi: [10.6084/m9.figshare.3125608.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.3125608.v1)

15. Моця, О. П., Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Павленко, С. В., Мисак, В. М. (2017). База даних археологічних пам'яток України 2-ї половини XIII - початку XVIII ст.: Завдання та методика. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, Випуск 26, 11–13. doi: [10.6084/m9.figshare.5732382.v2](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.5732382.v2)

16. Борисов, А. В. (2018). Візуалізація ступеню археологічної дослідженості території за допомогою картографування [Visualization of the degree of archaeological exploration of the territory by mapping]. *Фактор*

простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р., 4–7. doi: [10.6084/m9.figshare.7150862.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.7150862.v1)

17. Борисов, А. В. (2018). Пороська археологічна експедиція ІА НАН України: Історія та результати досліджень. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.), 134. doi: [10.6084/m9.figshare.9824534.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.9824534.v1)

18. Борисов, А. В. (2018). Проект дослідження давньоруського Поросся: Завдання, структура, напрямки досліджень. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23-25 листопада 2018р.), 34. doi: [10.6084/m9.figshare.9824510.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.9824510.v1)

19. Борисов, А. В., Марченко, О. В. (2018). Дослідження у Нижньому Пороссі. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, 287–288. doi: [10.6084/m9.figshare.7335827.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.7335827.v1)

20. Борисов, А. В. (2019). *Сереньовічні кочів'я в лісостепу (на прикладі печенігів Поросся)*. 26–27. doi: [10.6084/m9.figshare.8072087.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.8072087.v1)

21. Борисов, А. В. (2019). Структура заселення Юр'євської волості давньоруського часу в Пороссі. *To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених*, 86–88. doi: [10.6084/m9.figshare.9975578.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.9975578.v1)

22. Борисов, А. В. (2019). Археологічні пам'ятки Середнього Поросся: Державний облік та наукові дослідження. *Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, 4–12. doi: [10.6084/m9.figshare.10287014.v1](https://doi.org/10.6084/m9.figshare.10287014.v1)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА	21
1.1. Історія дослідження ключових проблем давньоруського Поросся	22
1.1.1. Історична географія давньоруського Поросся	22
1.1.2. Історія вивчення номадів Поросся	31
1.1.3. Етнічна структура населення	37
1.1.4. Історія дослідження Пороської оборонної лінії	52
1.2. Історія археологічного дослідження давньоруського Поросся	57
1.3. Джерельна база дослідження	62
1.4. Методика дослідження	67
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ЗАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОРОССЯ	76
2.1. Становлення та розвиток системи заселення	77
2.1.1. Освоєння регіону у другій половині I тис. н.е.	77
2.1.2. Становлення системи заселення XI ст.	79
2.2. Характеристика територіальних груп населених пунктів давньоруського Поросся XII-XIII ст.	82
2.3. Сукупна характеристика системи заселення давньоруського Поросся XII-XIII ст.	116
2.4. Заселення Поросся після середини XIII ст.	119
РОЗДІЛ 3. КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ОБОРОНИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОРОССЯ	125

3.1. Господарювання осілого населення	126
3.1.1. Палеоприродні умови господарювання	126
3.1.2. Сільськогосподарська та ремісничо-промислова діяльність за даними археології	131
3.2. Господарювання кочівницького населення	142
3.3. Пороська оборонна лінія	149
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	181
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	227
ДОДАТКИ	230
ДОДАТОК А. Каталог поселенських археологічних пам'яток території Поросся давньоруського часу	231
ДОДАТОК Б. Каталог поховальних археологічних пам'яток території Поросся давньоруського часу	249
ДОДАТОК В. Перелік реконструйованих населених пунктів давньоруського часу на території Поросся	254
ДОДАТОК Д. Таблиці	262
ДОДАТОК Е Обрахунок екологічної ємності ландшафтів, доступних для ведення кочового скотарства та оцінка максимально можливої кількості номадів	271
ДОДАТОК Ж. Альбом ілюстрацій	278

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

QGIS – Quantum geographic information systems

GPS – Global Positioning System

ГІС – геоінформаційна система

АН УРСР – академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

АП – археологічна пам'ятка

ДНП – давній населений пункт

ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України

ІСО – історико-соціальний організм

НП – населений пункт

ТГ – територіальна група

ПТК – природно-територіальний комплекс

ПРЗ – потенційна ресурсна зона

ВСТУП

На сучасному етапі дослідження та осмислення процесу становлення Руси-України, однією із провідних тенденцій являється повернення до реалізації програм та завдань вивчення окремих регіонів і земель, розпочатих В. Б. Антоновичем, М. С. Грушевським та іншими представниками цієї наукової школи. Розвиток сучасної археологічної науки ґрунтується на новітній джерельній, методичній та технічній основах. Її ключовими науковими проблемами є питання вивчення внутрішніх зав'язків та регіональної специфіки суспільств на фоні загальних тенденцій розвитку. Вірогідне з'ясування та аналіз ролі місцевих етно-соціальних, природних та історико-культурних чинників у формуванні регіональних особливостей середньовічного населення. Закономірно, що такі дослідження пов'язані з реалізацією міждисциплінарного комплексного вивчення історико-соціальних організмів (ІСО), як окремих історико-культурних та адміністративно-географічних утворень. Літописне давньоруське Поросся один з яскравих прикладів такого історико-соціального організму, зафіксованого писемними джерелами на півдні Київської землі.

Саме тому **актуальність теми** вивчення давньоруського Поросся полягає у необхідності здійснення спеціального цілісного дослідження регіону на новітній методичній основі та на засадах комплексності. Найбільш продуктивним засобом реалізації цього дослідження є вивчення системи заселення регіону давньоруської доби. Принципово нові можливості для здійснення такого дослідження виникли завдяки об'єму та якості накопиченої інформації, структурі джерельної бази, яка поєднана у тематичній геоінформаційній системі завдяки цілеспрямованим польовим дослідженням автора, які тривали більше 10 років.

Зв'язок роботи з науковими програмами: роботу виконано у рамках науково-дослідних робіт відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України «Пам'ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження» (2007-2011 рр.), «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: археологічна карта південноруських земель IX-XIII ст.» (2012-2016 рр.), «Матеріальна основа ранньоукраїнської цивілізації: археологічна карта другої половини XIII - початку XVIII ст.» (2017-2021 рр.), №№ державної реєстрації 0106U012548, 0112U001423, 0116U006929.

Мета роботи полягає у комплексній характеристиці давньоруського Поросся, реконструкції процесу його виникнення та функціонування як окремого історико-культурного та адміністративно-географічного утворення на півдні Київської землі.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати історію розробки наукової проблематики досліджень давньоруського Поросся, окреслити накопичену джерельну базу. Описати методику дослідження.
2. Охарактеризувати розвиток реконструйованої системи заселення регіону через аналіз її складових частин: населених пунктів, територіальних груп та зв'язків між ними.
3. Комплексно дослідити характер господарського освоєння та господарювання осілого і кочового населення на фоні палеоприродних умов давньоруського Поросся.
4. Визначити та проаналізувати окремі складові системи оборони регіону, виявити основні риси її розвитку та функціонування.
5. Створити комплексну синтетичну характеристику функціонування системи заселення давньоруського Поросся з урахуванням процесу господарського освоєння та оборони регіону.

Об'єкт дослідження – це система заселення, господарського освоєння та оборони літописного Поросся, реконструкція просторово-хронологічної динаміки та структури розміщення населення регіону давньоруської доби.

Предметом дослідження є археологічні пам'ятки, писемні, картографічні, природно-географічні джерела, вивчення яких забезпечує комплексне дослідження давньоруського Поросся.

Методичною основою роботи являються принцип історизму (аналіз явищ історичної дійсності у їхньому розвитку), просторовий та системний підходи, загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Застосовано методи теоретичного моделювання, картографування, статистичні та методи геоінформаційного аналізу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що у ньому вперше:

- зібрано найповніший каталог та відповідну базу даних про всі археологічні пам'ятки давньоруського часу території Поросся (389 одиниць), здійснене їхнє детальне картографування засобами геоінформаційних систем (ГІС);
- проаналізовано територіально-хронологічні етапи та особливості процесу становлення і розвитку системи заселення регіону;
- створено комплексну динамічну модель системи заселення регіону на основі археологічної та загальногеографічної просторової інформації;
- реконструйовано мікрорегіональні моделі господарювання різних соціокультурних груп населення Поросся в умовах порубіжного лісостепу півдня Київської землі;
- удосконалено методичні засади, алгоритми, процедури просторового аналізу систем заселення та господарського природокористування давньоруського часу;
- подальший розвиток отримали способи реконструкції господарювання та функціонування окремих складових частин історико-соціального організму

давнини, прийоми визначення меж адміністративно-територіальних утворень південноруських земель;

- апробовані нові засоби відбору, фіксації та аналізу інформації про археологічні пам'ятки у межах спеціально спроектованих геоінформаційних систем.

Територіальні межі роботи охоплюють південну частину історичної Київської землі, що названа у літописних джерелах «Пороссям» та охоплює територію на південь від р. Стугна і басейн р. Рось.

Хронологічні рамки роботи – XI-XIII ст. – відповідають традиційному баченню датування давньоруського періоду на території півдня Середньої Наддніпрянщини з урахуванням специфіки заселення регіону дослідження. Нижня хронологічна межа обумовлена початком системного заселення регіону (початок XI ст). Верхня – часом зникнення системного давньоруського заселення на цій території у часи походів монголів у середині XIII ст.

Джерельну базу роботи складають систематизовані матеріали археологічних досліджень з території давньоруського Поросся, збережені у вигляді польової та звітної документації (123 справи) і публікацій. Опрацьовані матеріали археологічних досліджень зберігаються у фондових колекціях восьми наукових установ. Загалом, у роботі автор зібрав та проаналізував інформацію про 389 давньоруських пам'яток, серед яких – 263 поселенські археологічні пам'ятки (у тому числі 66 укріплених), 121 поховальна пам'ятка та п'ять відрізків Змієвих валів.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для комплексного наукового дослідження Київської землі. Зібрані та систематизовані у роботі дані – основа для планування та реалізації подальших проектів з дослідження та охорони історико-археологічної спадщини Поросся. Реєстр археологічних пам'яток давньоруського часу, зібраний у процесі роботи над дослідженням, стане частиною загального реєстру археологічної спадщини. Цілісне уявлення про

історію дослідження та аналіз джерельної бази дозволяє ефективно планувати польові роботи із урахуванням ступеня археологічної дослідженості території. Створена синтетична модель розвитку давньоруського Поросся дозволяє виокремити актуальні напрямки подальших досліджень. Робота може бути використана при написанні наукових робіт з археології та історії історичної Київщини, історії України, курсів лекцій, підручників з локальної історії дослідженого регіону. Використані методики можуть бути застосовані для вивчення систем заселення інших регіонів Південної Русі. Спосіб опису та реконструкції системи оборони Поросся придатний для комплексного аналізу оборонних систем середньовічного часу.

Отримані дані розширюють основу для подальших досліджень взаємозв'язків у межах системи: людина – соціум – навколишнє середовище. Створена динамічна модель демонструє процес освоєння природного середовища та розвитку системи заселення у давнину.

Особистий внесок здобувача. У спільній статті з О. В. Манігдою автору належить характеристика бази даних археологічних пам'яток території Поросся та характеристика семантичних блоків бази «географічне положення» і «джерела даних». У спільній роботі з А. П. Томашевським автору належить систематизація даних польових археологічних досліджень здійснених М. П. Кучерою на території Поросся.

Апробація результатів досліджень відбулася у вигляді доповідей автора на міжнародних наукових конференціях: «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя» (Чернівці, 2010 р.), «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2017, 2018 рр.), «Археологічні студії: здобутки та перспективи – 2017» (Київ, 2017 р.), «Поросся у системі міжетнічних контактів Східної Європи: південний фронтір давньоруської держави (Спільна історія – збереження і дослідження археологічних пам'яток)» (Київ-Пугачівка, 2018 р.), «І Всеукраїнський археологічний з'їзд» (Ніжин, 2018 р.), «Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука» (Чернівці,

2019 р.), «Мотив-стиль, образ-знак у контексті давніх культур і традицій» (Львів-Винники, 2019 р.), міжнародній науковій конференції молодих вчених «To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології» (Київ, 2019, р.), всеукраїнських наукових конференціях: «Місце і значення Поросся в історії України (IX –XVII ст.).» (Корсунь-Шевченківський, 2007 р.), «Слов'яно-руська археологія. 2017. Новітні дослідження» (Київ, 2017 р.), «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (Переяслав-Хмельницький, 2018 р.), круглих столах «Фактор простору в історичних дослідженнях» (Переяслав, 2018, 2019 рр.).

Під час підготовки дисертації основні її положення оприлюднені на засіданнях відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 22 статті, 2 з яких у співавторстві. З них 5 – у виданнях, що входять до Переліку наукових фахових видань України, затверджених МОН України та 1 – у спеціалізованому науковому журналі за кордоном. Здійснено 16 додаткових публікацій апробаційного характеру у матеріалах конференцій, а також збірниках тез доповідей.

Обсяг та структура роботи. Відповідно до сформульованих завдань, структура роботи складається зі вступу, трьох розділів та висновків, що складають 183 сторінки, списку використаних джерел та літератури (253 позиції), словника термінів, списку скорочень та шести додатків (каталоги пам'яток – поселенських та поховальних; перелік реконструйованих населених пунктів давнини; таблиці; текстовий додаток – обрахунок екологічної ємності ландшафтів; альбом ілюстрацій). Загальний обсяг додатків складає 95 сторінок. Загальний обсяг рукопису дисертації становить 306 сторінок.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА

Історія та археологія Поросся вивчається з першої половини XIX ст., проте монографічного дослідження з проблематики давньоруського часу досі не створено. Окремі питання пов'язані з територією регіону розроблялись у зв'язку з дослідженням більш ширших тем давньоруської та середньовічної історії. Найбільш близькими до дослідження давньоруського Поросся є монографія М. П. Кучери присвячена Змієвим Валам, у якій дослідник розглянув комплекс проблем, пов'язаних з організацією оборони у Пороссі та праця С. О. Плетнєвої про старожитності чорних клобуків (Кучера, 1987; Плетнєва, 1973). Питання про цілісне дослідження Поросся як окремого регіону – частини Київської землі – поставила Л. І. Іванченко. На це чітко вказує послідовність та тематика низки її публікацій (Іванченко, 1987; Іванченко & Улыбин, 1990; Іванченко, 2005; Іванченко, 1990; Іванченко, 2004; Іванченко & Моця, 2017).

У цьому дисертаційному дослідженні автор актуалізує дослідження традиційних для давньоруського Поросся тематик через вивчення системи заселення регіону. Цей розділ присвячено характеристиці стану розробки основних проблемних напрямків у дослідженнях регіону та процесу польового дослідження археологічних пам'яток давньоруського часу на території Поросся. Через аналіз ступеню археологічної вивченості регіону здійснено огляд формування та основних характеристик джерельної бази дослідження. Подано опис методики застосованої автором у цьому дисертаційному дослідженні.

1.1. Історія дослідження ключових проблем давньоруського Поросся

У цьому дослідженні ми будемо використовувати назви археологічних пам'яток та транскрипцію літописних назв у формі усталених у історіографічній історичній та археологічній традиціях останніх п'ятдесяти років. Цей відхід від суворого використання назв пам'яток вживаних першовідкривачами та у пам'яткоохороній документації зумовлений потребою надати тексту дослідження легшої форми. Таким чином, ми уникаємо численних термінологічних пояснень та можливої плутанини.

1.1.1. Історична географія давньоруського Поросся.

Назва «Поросся» має літописне походження. Літописець неодноразово використовує цей термін у соціально-географічному значенні, окреслюючи область на півдні Київського князівства (Михайлова, 2010, с. 147–148) (Додаток Ж, рис.1). Термін «Поросьє» у тексті літопису названо п'ять разів з 1146 по 1173 р. (Шахматов, 1908, стп 323, 400, 479, 575). Цей регіон вже в середині XII ст. виділяється в окрему волость, частину великокнязівського домену (Іванченко, 1993а, с. 107).

Конкретні межі території Поросся визначались дослідниками по-різному. О. М. Андріяшев описує Поросся як південну частину «старої Полянської землі між Дніпром, Россю з допливами, Красною і верхів'ями Ірпеня й Тетерева» (Андріяшев, 1926, с. 35). М. С. Грушевський, під Пороссям, має на увазі територію на південь від течій річок Стугна та Красна (Грушевський, 1991, с. 32). У складі цього літописного регіону дослідник виділяє окремі частини, розташовані у басейні р. Рось (Перепетівське поле, поселення по Росі та Роставиці). До Поросся, на думку історика, належало також і правобережжя Дніпра від сучасного м. Ржищів до гирла р. Рось (Грушевський, 1991, с. 33, 37). В. О. Петрашенко, М. П. Кучера, Г. Г. Мезенцева та Л. І. Іванченко виділяють прибережні території правобережжя Дніпра від городища в

ур. Княжа Гора біля с. Пекарі і до Бучацько-Трахтемирівського виступу у окремий регіон – Канівське Подніпров'я. Далі на північ від Бучацько-Трахтемирівського виступу, за термінологією дослідників, починається Придніпровська частина Київської землі. Таким чином, сформувалася думка, що території вздовж Дніпра не належать до давньоруського Поросся. Автор дослідження також поділяє такий підхід до окреслення меж Поросся і застосовує його у цьому дослідженні.

Традиційно, територію Поросся дослідники поділяють на кілька частин. Найбільш загальний поділ використав І. А. Хойновський, розмежовуючи Східне та Західне Поросся у районі сучасного смт. Рокитне (Хойновскій, 1896). Цей поділ використовували М. П. Кучера, О. П. Моця та Л. І. Іванченко, зазначаючи, що літописний Юр'єв знаходився на стику цих територій (Іванченко & Улыбин, 1990; Кучера & Іванченко, 1987, с. 72; Моця, 2015, с. 69). Західне Поросся практично збігається з т. зв. Великою Білоцерківщиною. Хоч така назва застосовується стосовно цієї території у XVI-XVII ст., вона дуже точно відображає зону впливу колишнього Юр'єва (Чернецький, 2003, с. 52). Західніше від цих територій локалізують «Берендицький кут», місце розташування шести городів берендичів. Пізніше ця територія об'єдналась у рамках історичної Сквирщини. Степова частина Поросся, розташована на північ від басейну Росі займає Прироську рівнину, що ділиться на дві частини: західну – Білоцерківський степ (Перепетове Поле) та східну – Кагарлицький степ (Андрієвскій, 1882). Східне Поросся варто розділити на Нижнє Поросся – від гирла Росі до літописного Корсуня та Центральне Поросся – від Корсуня до гирла р. Бурчак та сучасного смт. Рокитне. Поділ території регіону на три частини (Західне, Середнє та Східне) використовує також Л. І. Іванченко (Іванченко, 2004, с. 111).

Південна межа Поросся збігається з краєм Київського князівства і визначається дослідниками досить умовно. На карті А. Н. Насонова південний кордон Київської землі проходить значно нижче течії р. Рось (Насонов, 1951, с.

64). Таку саму конфігурацію кордону повторено і на карті Б. О. Рибаківа (Рыбаков, 1948). П. П. Толочко, описуючи південні межі Київської землі, зазначає, що цей кордон був одночасно і кордоном давньоруської держави, а його розташування залежало від взаємовідносин з кочівниками. Так, у 1190 р. літопис повідомляє, що князі Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславич вирушили «... на ловы по Днепру в лодяхъ, на устья Тесмени» (Шахматов, 1908, стп 668). У зв'язку з цим літописним повідомленням, дослідник припускає, що тогочасні межі Київської землі доходили до річки Тясмин (Толочко, 1975, с. 13). В. М. Ричка зазначає, що південні кордони власне Київської землі збігались, у загальних обрисах, з межею лісостепу та степу, яка проходить у середній частині сучасної Кіровоградської області (Рычка, 1988, с. 64). Загалом, дослідники дотримуються думки, що у будь-якому випадку не йдеться про стабільне розташування південного кордону Русі (Рычка, 1988, с. 63–64; Толочко, 1980, с. 126). П. П. Толочко робить припущення про проживання у потясминському регіоні змішаного слов'янського та не слов'янського населення. Схожу думку висловлює С. О. Плетньова щодо населення середньої течії р. Дніпро, інтерпретуючи поселення Каїри як значний половецький зимівник, у якому жили бідняки-половці і, цілком можливо, бродники (Плетнёва, 1981, с. 221). На думку дослідниці, у степах також проживали боездатні загони смердів-втікачів з Русі та бідних воїнів, незалежні а ні від половців, а ні від Русі (Плетнёва, 1981, с. 214). Відсутність надійно зафіксованих давньоруських пам'яток на південь від р. Рось, у басейнах Вільшанки та Тясмина, ймовірно, вказує лиш на низький ступінь археологічного дослідження території. У процесі зміцнення впливу Русі на землях між річками Россю та Тясмином, ці території, на думку П. П. Толочка, використовувались чорними клобуками як пасовища (Толочко, 2003, с. 76).

Значна кількість згадок про територію Поросся та його населені пункти у тексті літопису пояснюється близькістю до центру літописання – великокняжої столиці, та заангажованістю у обороні від небезпеки зі степу.

Зустрічаємо від однієї до 17 згадок про 11 населених місць: Родень (1), Юр'єв (17), Канів (15), Торчеськ (13), Ростовець (3), Дверен (2), Корсунь (2), Товаров (2), Володарів (2), Богуславль (1), Неятин (1) та шість берендицьких городів (1). Боровий (1), Кулдюр'їв (1), Чюрнаїв (1) (Шахматов, 1908, стп 65, 164, 323, 535-559, 669, 672). Усі вони, судячи з контексту повідомлень, розміщувались у Пороссі, або поблизу. У тексті літопису зустрічаються і назви окремих річок: Рось, Малий Рутець, Бзяниця (Шахматов, 1908, стп 65, 438, 433).

Перший етап дослідження локалізації населених пунктів Поросся підсумовано у праці Н. П. Барсова «Материалы для историко-географического словаря России» 1865 р. (Барсов, 1865). Системний виклад різних варіантів їхнього розміщення бачимо у його «Очерках Русской исторической географии. Географии начальной летописи» (Барсов, 1885)

До другої половини ХІХ ст. для локалізації літописних населених пунктів автори використовували текстологічний аналіз повідомлення літописних зводів. Важливими допоміжними маркерами були прямі вказівки у літописі на послідовність переміщення від одного пункту до іншого. Вирішальну роль відігравала фонетична подібність назв сучасних дослідникам населених пунктів, літописним назвам. Можливість знаходження літописного міста також залежала від наявності карти необхідного масштабу. Про це згадує М. П. Погодін (Погодин, 1857, с. 146–147), який використав 20-ти верстову карту, складену К. І. Оперманом та Ф. Ф. Шубертом (Оперман, 1801). Н. С. Арцибашев користувався атласом Російської імперії, виданим 1796 р. (Арцыбашев, 1838, с. IV; *Атлас Российской империи. Состоящий из 52 карт*, 1796).

Таким чином, вже у середині ХІХ ст. були визначені взаємне положення та регіони можливого місця розташування більшості населених пунктів Поросся. З початком археологічних досліджень давньоруських городищ вдалося більш надійно вказати розташування залишків давніх поселень на

карті. Основними археологічними критеріями ототожнення пам'ятки з одним із літописних «градів» був її розмір, наявність престижних предметів та залишків кам'яної архітектури.

Додатковим джерелом для реконструкції історичної топографії давньоруського Поросся являються перекази та легенди, зафіксовані зі слів місцевих жителів у XIX ст. М. Грабовським, І. І. Фундуклеєм, Л. І. Похилевичем. Їх наявність вказує на те, що не зважаючи на послаблення контактів між різними частинами Київської землі після подій середини XIII ст. територія Поросся не перетворилась на невідомі землі. Частина міст XVI ст. успадкували літописні назви: Канів, Богуслав, Корсунь. Заснування останніх двох зафіксовано королівськими привілеями. Стефан Баторій локаційним привілеєм від 8 лютого 1585 р. надав братам Олександру та Михайлу Вишнівецьким право закласти місто «... въ старостве нашомъ Каневскомъ урочище названое Корсуны...» (*Акты объ украинской администраціи XVI-XVII в.в.*, 1907, с. 241). Грамота Сігізмунда III Вази 1591 р. оповідає, що Янушу Острозькому «мѣсто Богуславъ въ воеводствѣ Кіевскомъ ... новоосажати и закладати, праве на шляху татарскомъ ... позволяемъ» (*Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи*, 1886, с. 295–296). Місто Канів, ймовірно, не припиняло свого існування як населений пункт.

Набагато складніше було локалізувати два найбільших міста давньоруського Поросся: Юр'єв та Торчеськ. В. Н. Татищев вважав, що літописний Торчеськ слід ототожнювати з м. Корсунь (Татищев, 1793, с. 173). М. П. Погодін вважав, що місто необхідно шукати біля села Торчиці на р. Торч (Погодин, 1857, с. 153). Таку ж думку досить обережно поділяв Н. П. Барсов вказуючи загалом на територію біля річки Торч у Верхньому Пороссі. Водночас, посилаючись на літописні повідомлення, дослідник вважав альтернативним місцем розташування Торчеська район центрального Поросся. Таким місцем він називав містечко Стеблів, на основі даних актуальних для середини XIX ст. карт. А. А. Спіцин висловив переконання,

що літописне місто знаходилося на р. Росава, ймовірно при впадінні у неї р. Кагарлик (Спицын, 1899, с. 156). Інші дослідники вказували на розташування Торчеська на р. Стугна в ур. Торч (Грушевський, 1991, с. 27). Врешті, у 1905 р. В. Хвойка здійснив розкопки на городищі в ур. Шаргород біля с. Ольшаниця (Хвойка, 1905). Здобуті матеріали дозволили М. С. Грушевському у 1905 р. ідентифікувати це городище як літописне місто Торчеськ (Грушевський, 1992, с. 282). Слушність цієї гіпотези підтверджена дослідженнями Б. О. Рибаків на пам'ятці та публікації його повідомлення «Торчеськ – город черных клобуков» (Кучера, 1981; Рыбаков, 1967).

Юр'єв, поряд з Торчеськом, виступає одним з центральних міст Поросся. Довгий час питання його локалізації залишалось дискусійним. Н. П. Барсов, визначав розташування міста безпосередньо у Пороссі поблизу р. Рось, вважав за необхідне шукати Юр'єв у селах Великі та Малі Єрчики на р. Роставиця (Барсов, 1885, с. 138, 298). М. О. Андрієвський (1883), детально проаналізувавши згадки міста у літописних повідомленнях, визначив його розташування у районі ріки Рут та Росі. В. Б. Антонович уточнив місце знаходження Юр'єва на північ від р. Рось, недалеко від м. Біла Церква. Після здійснених археологічних робіт другої половини ХХ ст. у м. Біла Церква, з літописним населеним пунктом остаточно ототожнюється городище в ур. Замкова Гора у м. Біла Церква (Богданов, 1952; Брайчевский & Трохимец, 1961; Бутник-Сиверский, 1958; Іванченко & Орлов, 1986; Стародуб та ін., 2017).

У Західному Пороссі розташовувались Ростовець, Неятин та шість берендицьких городів, які у контексті літописної оповіді часто згадуються поруч з Володаревим, Мунаревим, та Ярополчем. Перші спроби локалізації літописних берендицьких міст знаходимо у коментарях З. Доленга-Ходаковського до тексту восьмого тому «Історія государства Россійскаго» Н. М. Карамзіна (1818 р.): Ростовець локалізується біля с. Ростовка Липовецького повіту (сучасне с. Мала Ростівка Оратівського р-ну

Вінницької обл.); Мунарів та Володарів локалізуються у Подільській губернії (Карамзинь, 1818, с. 146, 198). Водночас, Мунарів локалізовано «близь Києва» (Карамзинь, 1818, с. 146, 388). Н. С. Арцибашев у 1838 р. висловив припущення про локалізацію Володарева на місці містечка Володарка, на лівому боці р. Рось (Арцыбашев, 1838, с. 122). Аналізуючи літописне повідомлення 1039 р., автор зазначає: «межи Моунарева и Ярополчемъ, оба намъ неизвѣстны; но должны, кажется, быть въ порубежныхъ повѣтахъ Киевской и Волынской губерній» (Арцыбашев, 1838, с. 166). М. П. Погодін вважає, що поселення берендичів слід шукати біля сіл Фастовець та Снітинка, на південь від літописного Василева на Стугні, звідки часто здійснювали набіги половці. Загалом дослідник вказує, що на дорозі з Галича у Київ розташовуються «Болохово, Мунаревъ, Володаревъ, Перепетово поле, Ольшаница, Стугна, Тумаць, Васильковъ, Звѣнигородъ, Київъ» (Погодин, 1857, с. 149). У коментарях до «Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о русской исторіи. Томъ IV» М. П. Погодіна (1857) думку наведено припущення Н. І. Надеждіна та К. А. Неволіна про локалізацію Ярополча у селі Яроповці Сквирського повіту (сучасне с. Яроповичі Андрушівського району). У верхів'ї р. Ірпінь, на думку дослідників, слід локалізувати і Мунарів (Погодин, 1857, с. 188). Н. П. Барсов схилився до версії локалізації Ростовця у с. Ростовка, Володарева у м. Володарка, Неятина у с. Снітинка (Барсов, 1865, с. 38, 135, 176). П. В. Голубовський розташовував шість міст берендицьких, Неятин і Ростовець на річці Роставиці, у «районѣ черноклобуцкихъ поселеній» (Голубовский, 1884, с. 81). Такий висновок, на думку дослідника, ґрунтується на літописного повідомлення 1169 р. про пересування Володимира Мстиславича з Котельниці для об'єднання з берендичами під Ростовцем. Вважаючи сучасне с. Стара Котельня літописною Котельницею, дослідник локалізував Ростовець у м. Білилівка. Як додатковий аргумент використано інформацію Л. І. Похилевича про те, що у містечку «древнія могилы, кладбища и валы. При спускѣ къ рѣкѣ

сохранилось каменное здание. Толстые слои извести между камнем и кирпичем и форма кирпичей напоминают старья каменные здания великих князей Киева. Предание говорит, что это былъ большою городъ, существовавший до татарскаго нашествія.» (Похилевич, 1864, с. 255–256). Про решту берендицьких городів П. В. Голубовський зазначав: «берендѣйскыя города, которыхъ остатки являются, можетъ быть, въ городищахъ, разсыпанныхъ въ изобиліи между ріками Ростовицей, Росью и Роской» (Голубовский, 1884, с. 145).

У 1887 р. В. Б. Антонович (1898) здійснив обстеження городищ вздовж річки Роставиця. У результаті дослідник пов'язав із шістьма берендицькими містами городища у селах Ружин (до XVI ст. мав назву Щербов), Ягнятин (два городища), Карабчіїв, Паволоч та Буки (ур. Бакожин). Раставець дослідник локалізував у м. Білилівка, яке до кінця XVII ст. (остання згадка 1701 р.) мало назву Роставиця (таку ж назву мало у XIX ст. одне з передмість містечка). С. О. Плетньова вказувала на розташування шести прикордонних городків берендицьких по р. Роток (Плетнёва, 2003, с. 145).

Товаров згадується у літописі на весні 1191 р. у контексті того, що половці, почувши, про поїздку Святослава від Кулдюрова до Києва, перейшли Рось та підійшли до «города Товарова». Проте, князь Гліб зненацька з'явився біля міста і полонив частину половців, решта хаотично втікаючи через замерзлу Рось частково потопились, частково були вбиті переслідувачами. Лише невелика частина кочівників із своїм ватажком Кунтувдієм втекли до степу (Махновець, 1989, с. 84–85). В. М. Ричка вказує на те, що у певні відрізки часу Товаров належав до «городов Торьскыи», тобто, входив до складу Торчеської волості (Рычка, 1988, с. 84–85). Н. С. Арцибашев зробив припущення про розташування Товарова у селі Саварка (Арцыбашев, 1838, с. 251). Між р. Рось та Каневом розміщав «город» М. П. Погодін спираючись на контекст літописної розповіді (Погодин, 1857, с. 195). П. В. Голубовський (1884) приєднався до локалізації Товарова у селі Саварка, вказавши на

наявність у ньому давнього городища. Водночас, дослідник припускав можливість пізнішої трансформації назви міста у «Тоборов» і вказав на село із такою назвою на лівому березі Роставиці. На думку історика, річка Роставиця не згадується у літописі, отже, ймовірно, у давньоруський час вона вважалась початком Росі. М. С. Грушевський, спираючись на опублікований опис Канівського замку 1552 р., локалізував селище Товарово у районі сучасного с. Межиріч (Грушевський, 1991, с. 35). Опис фіксує розміщення селища Товарово за дві милі від замку (*Акты о заселении Юго-Западной России*, 1886, с. 100). Проте, на думку історика, точна ідентифікація з конкретним городищем ускладнена. Як варіанти називались кругле городище у с. Бабичі та кілька чотирикутних городищ у гирлі Росави. На користь розташування Товарова між сучасними селами Межиріч та Воробіївка свідчать дані про розташування тут у XVI ст. Товарівської волості, яка також називалась Межирічською. Проте, городище у с. Межиріч має досить скромні розміри і практично не має давньоруського культурного шару, а лише поодинокі фрагменти кераміки давньоруського часу (Довженок & Линка, 1949, с. 62; Кучера, 1980, с. 12). Думка М. П. Кучери та Л. І. Іванченко про тимчасове заселення пам'ятки підтверджується відсутністю давньоруських матеріалів на площі 32 м², дослідженої В. Й. Довженком у 1949 р. (В. И. Довженок & Линка, 1949, с. 3–6; Кучера & Іванченко, 1987, с. 76). А. В. Куза вважав доречним пов'язувати літописний населений пункт з городищем у с. Кононча (Куза, 1996, с. 10). На відміну від Межиріцького городища, городище у с. Кононча за своїми характеристиками, зокрема за матеріалами розкопок, більше схоже на літописний населений пункт. Таким чином, ми маємо кілька фактів про Товарів, які не можуть поки що остаточно вирішити питання його ідентифікації з конкретною археологічною пам'яткою.

Локалізація літописних Родня та населених пунктів «другого порядку», що пов'язуються з «чорними клобуками» до цього часу залишається дискусійною. До таких літописних населених пунктів належать таких як Боровий, Чурнаїв,

Кулджурів, Куниль, Дверен. Більшість з них краєзнавча література пов'язує з урочищами у яких не зафіксовано пам'яток давньоруського часу.

1.1.2. Історія вивчення номадів Поросся.

У роботі, присвяченій давньоруському Пороссю практично не можливо оминати хоч би стисло викладу історії дослідження проблематики кочівників давньоруського часу. Під час такого огляду найбільш важливими темами у контексті цієї дисертаційної роботи є питання пов'язані з місцем номадів у функціонуванні системи заселення, оборони та господарського освоєння давньоруського Поросся. Під час написання цієї частини дисертаційного дослідження автор спирався на історіографічні частини робіт О. Б. Головка, С. Біляєвої, Т. Ю. Тайді, В. М. Квітницького (Беляева та ін., 2018; Бубенок, 2014; Головка, 2015; Квітницький, 2010; Тайди, 2005).

За слушним зауваженням О. Б. Головка, історія вивчення кочівницької проблематики починається у XI – на початку XII ст. з появою давньоруського літописання (Головка, 2015, с. 47). Автори літописних повідомлень початку та середини XI ст. негативно ставились до кочівників (огузів та кипчаків). Агресивні дії щодо давньоруських територій сприймалися як «кара божя». Водночас, за спостереженнями Т. Ю. Тайді, ставлення до огузів протягом давньоруського часу зазнало змін від негативного у другій половині XI ст. до констатуючо-нейтрального та навіть прихильного у кінці XII ст. (Тайди, 2005, с. 43, 131).

Кочівники на півдні Київського князівства перебували у полі зору авторів перших історичних творів російської імперської історіографії. Зокрема, В. Н. Татищев у «Лексиконъ Россійской исторической, географической, политической и гражданской» серед найважливіших історичних термінів включив статтю «Берендей и Берендичи» (Татищев, 1793, с. 153). Окрема 26 глава у другій частині першого тому його «Истории Российской..» присвячена печенігам, торкам та половцям (Татищев, 1769, с. 356–360). Історик до торків відносив берендеїв, тупреїв та чорних клобуків, а половців та печенігів вважав

єдиним плем'ям. В. Н. Татищев різко негативно оцінив роль печенігів-половців у зв'язку з їх нападами на Русь і приведенням їх руськими князями супроти свої противників. Усі названі кочівники, на думку історика, зникають після середини XII ст. (Татищев, 1769, с. 360).

Н. М. Карамзін неодноразово згадував огузів на сторінках своєї праці «Исторія государства Россійскаго» відтворюючи відомі літописні сюжети. Історик вперше пов'язав чорних клобуків (берендичів та торків) за способом життя та іменем з козацтвом на території Подніпров'я навів для порівняння терміни «черкаси», «касоги», «касахи» і вказав на важливість тюрського елементу у їх формуванні (Карамзинъ, 1818, с. 394–395). Н. М. Карамзін датував початок оселення огузів у Пороссі з часом Володимира Мономаха і вважав назву «чорні клобуки» спільним іменем для берендичів, печенігів та торків (Карамзинъ, 1818, с. 152). М. П. Погодін та І. Смачевський підтвердили думку Н. М. Карамзіна щодо назви «чорні клобуки», застосувавши статистичний метод до підготованих ним виписок з літописних текстів, де згадуються огузи (Погодин, 1857, с. 181–192, 194; Смачевскій, 1855, с. 85, 88–89). Таблиця частоти спільних згадок різних племен дозволила М. П. Погодіну вказати на їх спорідненість. Їхня ж етнічна близькість впливає, на його думку, з єдиної території проживання, вірувань, побуту, мови (Погодин, 1857, с. 194, 196). Дослідник текстуально виділив кілька напрямів кочівницької проблематики у вигляді підпунктів: «Имена», «Происхождение», «Отношения къ Руси», «Мѣстопробываніе», «Служба», «Значеніе». Подібної рубрикації дотримувався й І. Смачевський. Таким чином історики у середині XIX ст. окреслили основні напрями досліджень номадів Поросся.

І. Смачевський в статті 1855 р. здійснив аналіз літописних повідомлень про кочівницькі племена Поросся і дійшов висновку про те, що історію взаємозв'язків Русі та огузів слід розділити на два періоди. Перший період тривав до того часу коли кочівники потрапили у залежність до Русі (Смачевскій, 1855, с. 92). Дослідник досить детально, з посиланням на

конкретні місця літописних текстів описав відносини чорних клобуків та князів Київських. І. Смачевський вказав, що чорні клобуки, спочатку кочівники, поступово переходили на осілий спосіб життя і навіть будували городи (Смачевський, 1855, с. 104). М. П. Погодін вважав, що ще Володимир Святий збудував укріплені міста по Росі, які частково використовувались чорними клобуками, кочів'я яких розташовувались по р. Рут і, загалом, недалеко від Києва (Погодин, 1857, с. 201). Чорні клобуки, окрім Торчеська, мали й інші міста і навіть одного разу просили кращі міста, що ймовірно вказує на передачу їм не лише безпосередньо міст, але й навколишніх земель (Погодин, 1857, с. 202). Номади, оселені у Пороссі, і, частково, на переяславському Лівобережжі, виконували роль озброєної варті проти половців (Погодин, 1857, с. 205).

Дослідження І. Смачевського та М. П. Погодіна дуже схожі за основними висновками і ґрунтуються на детальному дослідженні літописних текстів. Перевагою дослідження І. Смачевського є наведення відповідних літописних цитат безпосередньо після певної тези-узагальнення. Натомість М. П. Погодін більш структуровано здійснив подачу матеріалу. Обидва дослідники підтримували ідею Н. М. Карамзіна про еволюцію чорних клобуків пізніше у козацтво (Погодин, 1857, с. 206–208; Смачевський, 1855, с. 106).

Першим монографічним дослідженням, присвяченим номадам на півдні Русі, є праця П. В. Голубовського «Печенѣги, торки и половцы до нашествія татаръ. История южно-рускихъ степей IX-XIII вв.» 1884 р. Продовживши розробку традиційних напрямків дослідження кочівницької тематики, історик відійшов від описовості на користь більшої аналітичності, розширення джерельної бази та поєднання проблемного підходу з хронологічним. Праця задумувалась як одне з регіональних досліджень, оскільки степова смуга між Руссю та Чорним і Азовським морями – невід'ємна частина «землі Руської». Історик широко використав, окрім літописних текстів, різноманітні джерела східного, візантійського та західноєвропейського походження, а також

билинний цикл та зафіксовані народні перекази. У праці П. В. Голубовського розглянуто практично всі аспекти історії номадів на півдні Русі. На підставі широкого кола джерел досліднику вдалось здійснити аналіз відносин чорних клобуків з київськими князями та половцями. Учень В. Б. Антоновича у вступній статі вказує, що його праця зосереджується саме на значенні та впливі сусідства кочівників на хід історії Русі (Голубовский, 1884, с. II). Дослідник досить ґрунтовно реконструював природну ситуацію у степах, окремо описавши лісові масиви. П. В. Голубовський окреслив місце кочів'їв чорних клобуків у Пороссі територією Білоцерківського степу (Перепетовим полем) між річками Рось та Стугною та вздовж берегів Дніпра (Голубовский, 1884, с. 150). Окрему увагу зосередив на історії слов'янського заселення Поросся та Потясминня і наступну його долю у князівські часи. Дослідник подав детальний географічний нарис території та розташування літописних населених пунктів Поросся (Голубовский, 1884, с. 136–146). У дослідженні розглянуто належність окремих міст Поросся кочівникам. У 1860-1880-ті роки питання про локалізацію літописних міст Поросся набуло форми досить жвавої наукової дискусії. Зокрема, щодо розташування Торчеська відбулась полеміка між В. Б. Антоновичем та П. Г. Лебединцевим, спровокована публікаціями П. І. Ревякіна. Детальніше про цю дискусію та загалом, про проблему ідентифікації та локалізації літописних населених пунктів Поросся див. підпункт даної дисертаційної роботи 1.1.1. Історична географія давньоруського Поросся.

Мікрорегіональні дослідження окремих територій, пов'язаних з літописними чорними клобуками, представлено працями М. О. Андрієвського початку 1880-х рр. Дослідник детально проаналізував літописну мікротопоніміку Перепетового Поля та питання про місце положення літописного Юр'єва з точки зору літописної географії (Андрієвскій, 1882, 1883).

У другій половині XIX ст. до розробки теми кочівників на території Південної Русі почали активно залучатися археологічні матеріали з розкопок курганних поховань. Детальніше про процес археологічного дослідження кочівницьких старожитностей Поросся у другій половині XIX ст див. підпункт даної дисертаційної роботи 1.2. Історія археологічного дослідження давньоруського Поросся.

А. А. Спицин у статті «Кугарны кievскихъ торковъ и берендѣевъ» використав опубліковані матеріали з розкопок Н. Є. Бранденбурга, Д. Я. Самоквасова, Є. О. Зноско-Боровського, О. І. Макаревича, І. А. Хойновського, Е. К. Вітковського та побіжний огляд матеріалів колекцій з розкопок. Дослідник вважав, що, незважаючи на виявлені давньоруські могильники та окремі предмети, основну масу населення Поросся у XI-XII ст. складали кочівники (Спицын, 1899, с. 156). На його думку, більшість торків розміщувались у басейні р. Росави і, ймовірно, у середній течії р. Гороховатки. Місця кочувань берендичів визначити не вдалось, проте їх кочів'я знаходились ближче до Києва, ймовірно, у Білоцерківському степу (Спицын, 1899, с. 159).

У 1891 р. учень В. Б. Антоновича М. С. Грушевський продовжив серію регіональних досліджень працею «Очеркъ исторiи Кіевской Земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія». Історик подав розгорнутий географічний опис Поросся як регіону заселеного осілим давньоруським населенням та кочівниками об'єднаними спільною назвою «чорні клобуки». У роботі вперше поставлено питання про Поросся як окремий регіон, що входив до політичного поняття Русі, але жителі якого поділялись на кочівників (чорних клобуків) та поршан (осілих мешканців регіону) (Грушевський, 1991, с. 31–32). Між цими двома групами населення, ймовірно, були шлюбні зв'язки. Водночас, чорні клобуки мали тісні контакти і з половцями (Грушевський, 1991, с. 300–301). Історик дуже стисло охарактеризував відносини осілого та кочового населення Поросся і київського князя. Щодо належності окремих міст Поросся чорним клобукам та надання їх чорноклобуцьким «лутшим мужам», історик

констатував неможливість дійти певних висновків на основі наявних джерел (Грушевський, 1991, с. 340–341). М. С. Грушевський наголошував, що чорні клобуки складали окрему частину війська київського князя, управлялись своїми зверхниками та все ж мали керівника – руського князя або призначеного князем боярина (Грушевський, 1991, с. 343). У пізнішій праці «Історія України-Руси» дослідник оцінив чорних клобуків досить негативно, вказавши на їх ситуативну прихильність до «київської громади», особливо у другій половині XII ст. (Грушевський, 1992, с. 294, 550). М. С. Грушевський зазначив, що основна маса чорних клобуків не була асимільована місцевим осілим населенням, проте «дрібні їх кольонії між українською людністю, могли з'асимілювати ся» (Грушевський, 1992, с. 551). У другому томі своєї праці дослідник подав окрему примітку з переліком топонімів на території Подніпров'я та Західної України, пов'язаних з номадами давньоруського часу (Грушевський, 1992, с. 584–585).

Д. А. Расовський зібрав значну кількість даних не лише літописних повідомлень, але й лінгвістики та загалом письмових джерел (Расовский, 2012). Важливою темою, на думку дослідника, було вивчення історії розселення на прикордонних територіях осілих держав від Далекого Сходу до Центральної Європи (Расовский, 2012, с. 40). Отже, історія «чорних клобуків» блискуче вписується у контекст типових явищ на Великому кордоні.

Важливим етапом в дослідженні кочівницьких старожитностей Поросся стали роботи С. А. Плетнєвої, якими дослідниця, фактично, ввела до наукового обігу масив археологічних матеріалів, накопичених польовими дослідженнями кінця XIX – початку XX ст. (Плетнёва, 1958, 1973). На довгий час її дослідження, поряд з дослідженнями Г. О. Федорова-Давидова, стали базовими у питаннях класифікації, типології та хронології кочівницьких старожитностей Південної Русі (Квітницький, 2010, с. 118).

Важливими етапами у розробці питань кочівницької проблематики території Поросся стали праці О. П. Моці та П. П. Толочка (О. Моця, 1993;

Толочко, 2003). Монографія П. П. Толочка «Кочевые народы и Киевская Русь» відзначається багатьма дослідниками як певна віха історіографії, що об'єднала письмові та археологічні дані про взаємодію осілого та кочового населення Русі.

У сучасному дослідженні кочівників Поросся важливими є праці М. В. Квітницького. Дослідник зосередив свою увагу на визначенні та виділенні особливостей поховального обряду окремих кочівницьких груп, що проживали у межах Русі, зокрема, торків. У працях археолога визначено хронологію кочівницьких поховань на території Поросся, проаналізовано процес появи «своїх поганих» та можливі шляхи їх взаємодії з осілим населенням. Кочівницькі старожитності Поросся розглядаються як частина старожитностей Великого Степу та історичних процесів лісостепового Правобережжя (Квітницький, 2010, с. 120).

У перші десятиліття ХХІ ст. у дослідженнях, пов'язаних з кочівницькою тематикою, утвердилися тенденції до розуміння історії як взаємодії рівноцінних культур та цивілізацій. Зокрема, з цієї точки зору розглядає взаємодію кочівницького (тюрського) та осілого (слов'янського) світів С. О. Біляєва (Беляева et al., 2018; Беляева, 2015; Біляєва, 2012). Цей підхід є досить продуктивним, адже дозволяє розглядати традиційні питання відносин цих груп та їх еволюції як емерджентну систему. Таким чином, спосіб життя та історія кочівників Поросся розглядаються не як еволюція від дикості до цивілізації, а як результат взаємодії двох повноцінних цивілізацій.

1.1.3. Етнічна структура населення.

Населення давньоруського Поросся мало різноманітний етнічний склад. Від самого початку регіон Поросся формувався як різноплемінна територія (Рычка, 1988, с. 42). Окрім повідомлень літописів на це безпосередньо вказують залишки матеріальної культури (Додаток Ж, рис.22).

Найбільш виразною частиною етнічних спільнот давньоруського Поросся були кочівницькі групи, що заселяли степові ділянки регіону із

другої половини XI ст. і названі у літописах «чорними клобуками» або «своїми поганими». Їхні поховальні комплекси складають найбільш репрезентативну групу археологічних пам'яток номадів Поросся.

Середньовічні кочівницькі курганні могильники Поросся складаються з кількох десятків невеликих насипів. Топографічно вони займають високі гребені вододілів невеликих річок – допливів Росі. Кургани посеред могильників розміщені безсистемно. Здійснення поховань у курганах попередніх епох – типова риса середньовічних кочівників, що не виключає наявності окремих курганних некрополів (Плетнёва, 1981, с. 217).

Найбільш повну публікацію археологічних матеріалів з поховань чорних клобуків здійснила С. О. Плетньова у 1973 р. (Плетнёва, 1973). Джерельною базою роботи стали 112 комплексів (поховань), для яких вдалось реконструювати поховальний обряд (Плетнёва, 1973, с. 7). Н. Є. Бранденбург (1908) розкопав 94 комплекси (78 з Поросся та 16 з могильника Кам'янка на Поділлі). Ще 18 поховань задокументували Д. Я. Самоквасов, Є. О. Зноско-Боровський та Е. К. Вітковський. Таким чином, у публікацію С. О. Плетньової (Плетнёва, 1973) включено 96 поховань з території Поросся. До каталогу не було включено окремі депаспортизовані предмети. Здійснена комплексна характеристика археологічних матеріалів та історико-географічні узагальнення неодноразово використовувались дослідницею у наступних роботах.

Чорноклобуцькі поховальні комплекси за С. О. Плетньовою поділяються на 10 груп. У основу типології покладено ознаки, виділені Г. А. Фьодоровим-Давидовим (1966) на матеріалах середньовічних кочівників. Найбільш діагностичними ознаками вважаються: орієнтація небіжчика, присутність чи відсутність кісток коня або повного кістяка у похованні, конструкція могильної ями. Наявність залишків домовини як ознака, визнана авторкою статистично недостовірною, адже їхні залишки серед поховань чорних

клубуків Поросся виявлено лише у 19 випадках. Загалом до типології включено 23 поховання.

Усі речі, що зустрічаються у поховальних комплексах чорних клубуків, мають широкі хронологічні і територіальні рамки побутування. Вони датуються у межах XI – першої половини XIII ст. С. О. Плетньова побудувала систему хронології на основі побутування вудил та стрепен – категорії речей, що найбільш часто зустрічаються у комплексах поховань. Дослідниця майже у повному обсязі сприйняла типологію Г. А. Фьодорова-Давидова (Плетнёва, 1973, с. 15).

Дослідниця здійснила кореляцію вудил, стрепен та шабель і виділила кілька груп за типом обряду. Згідно її типології обрядові групи датуються: група 1 – перша половина XII ст; група 2 – кінець XII – початок XIII ст; група 3 – середина (50-ті – 70-ті роки) XII ст.; група 4 – XII ст. Отже, у похованнях немає речей другої половини XIII-XIV ст., тобто післямонгольського часу (Плетнёва, 1973, с. 19).

Отже, згідно з дослідженням С. О. Плетньової, протягом всього домонгольського часу на території Поросся побутують кілька обрядових груп. Відмінність між ними пояснюється не хронологією, а їхньою етнічною належністю. Історичний період XI-XIII ст. на території Поросся характеризується частою зміною та змішуванням народів на порівняно невеликій території. Тому «чистих» комплексів з ознаками поховального обряду того чи іншого народу дуже небагато. Матеріали Поросся не дозволяють виділити більш ранні та пізні ознаки обряду і, таким чином, пов'язати їх з часом появи конкретного народу, виділивши характерні для нього риси. Дослідницею використано характеристики поховальних комплексів, залишених на території «Великого степу» з X до XIII ст., для визначення етнічних груп у середині Поросся (Плетнёва, 1973).

Печенігам належать 43 поховання (2-га група за С. О. Плетньовою). Ці поховання зустрічаються в усіх могильниках, розкопаних

Н. Є. Бранденбургом, переважно на лівобережжі р. Росави. Таке розташування та кількість поховань дозволяють окреслити територію компактного проживання печенігів у межах чорноклобуцького союзу. Поховання у цілому датуються XII ст., деякі з них – XI ст. У групі відсутні багаті жіночі поховання. Поховані – переважно озброєні вершники, на що вказує поховальний інвентар: суцільні вудила, велика кількість предметів озброєння поряд з відсутністю прикрас та предмети особистого вжитку.

З часом обряд поховання верхівки печенігів змінився під половецьким впливом. Ці комплекси виділяються С. О. Плетньовою у 7-му обрядову групу. Поховання ритуального коня з покійником могли дозволити собі лише багаті люди. Ці поховання утворюють курганні могильники Краснопілка 1 та Бурти 1. Пізні печенізькі поховання (група 4 за С. О. Плетньовою) датуються серединою-другою половиною XII ст., часом утворення чорноклобуцького союзу.

Торкам належить 3-тя група поховань, у нечисельних комплексах якої частини коня вкладались на приступку. З ними ж пов'язані окремі поховання, варіант 3-ї групи, розкидані по одному, по два у різних могильниках, розділених десятками кілометрів.

До торчсько-печенізьких комплексів належать три поховання з кістками коня, орієнтовані мордою на захід без кістяка покійника, так звані кенотафи (10-та група за С. О. Плетньовою).

Окрему групу складають поховання без кісток коня. Вони мають західну, східну та північну орієнтацію. Серед поховального інвентарю досить рідко зустрічаються знахідки зброї, натомість, часто – прикраси та предмети особистого вжитку. Саме у цих похованнях почасти присутні горщики давньоруського типу XII ст. Антропологічні дослідження не проводились, проте можна припустити, що частина комплексів належить жінкам. Інша частина – чоловікам, що були підпорядкованими членами суспільства, не

обов'язково бідними, адже шабля – це ознака досить заможної людини. Їхній статус пов'язаний з належністю до інших родів або сімей.

Половцям належить група поховань, сконцентрована у могильниках біля с. Зеленьки (групи 6-та та 7-ма за С. О. Плетнєвою). Ймовірно, ці могильники залишені невеликою ордою половців, що увійшли до чорноклобуцького союзу.

Етновизначальна ознака поховань – характерна для половців східна орієнтація небіжчиків. Поодинокі половецькі поховання виявлено біля сіл Юзефівка та Козарівка. На думку С. О. Плетнєвої, подібні поховання можуть належати половчанкам – дружинам печенігів з половецьких степових орд і окремим половцям (випадки поховань з цілою тушею коня), що увійшли до чорноклобуцького союзу (Плетнєва, 2010, с. 99).

До половецьких належать 31 поховання 5-ї обрядової групи. Вони виділяються престижністю та різноманіттям інвентарю. Всі поховання здійснені у домовинах, що також свідчить про їхнє багатство. Майже всі могили основні, під невеликими насипами.

Із половецьким колом старожитностей території Поросся пов'язані й окремі багаті поховання, яскравою ознакою яких є наявність конічних шоломів із залізними масками та кольчуг. До таких поховань належать комплекси із околиць сіл Таганча, Ковалі, Бересняги, Липовець, Бабиці та Ротмистрівка. До родових могильників половців зараховують могильник Росава в ур. Лучки та могильник поблизу с. Леськи (Голэмбьовская-Тобиаш, 2017, с. 193; Ливох, 2017). А. Голэмбьовська-Тобиаш вважає, що у могильнику Росава в ур. Лучки поховано еліту половецьких сімей, які відігравали керівну роль у союзі чорних клобуків (Голэмбьовская-Тобиаш, 2017, с. 193). Хоча на обґрунтування останньої думки авторка, на жаль, не наводить аргументів.

Найбільш представницьким за набором речей похованням цього кола є комплекс з ур. Королевине, розташоване на південь від с. Таганча Канівського р-ну Черкаської області (Додаток Ж, рис.2). Поховання виявлене

1894 р. селянином, який зруйнував насип кургану, що знаходився на його полі. Під насипом чоловік виявив поховання з багатим інвентарем (Хойновскій, 1896, с. 118). У лісовому урочищі розташоване городище, яке перебуває на державному обліку (№ 2982). Про це урочище серед населення с. Таганча побутує легенда про давнє місто та його облогу (Дорошенко & Дорошенко, 2005, с. 9; Похилевич, 2005, с. 431). Завдяки цим переказам, можемо ідентифікувати городище в ур. Королевине з комплексом пам'яток, описаним І. І. Фундуклеєм, до якого входили городище та кілька прилеглих до нього могил, що називалися «дрібними» (Фундуклей, 1848, с. 21). Ймовірно, саме одну з цих, невеликих могил і було розкопано у 1884 р. Виявлені предмети потрапили до колекції І. А. Хойновського. Власник перевіз їх з Києва до Варшави і подарував 1903 р. Товариству заохочення мистецтв (*Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych*). Частина предметів з поховання сьогодні зберігається у Державному археологічному музеї у Варшаві (*Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie*), іншу частину предметів передано до Національного музею Варшави (*Muzeum Narodowe w Warszawie*). Пізніше, предмети озброєння потрапили до Військового музею (*Muzeum Wojska Polskiego*). У 1950 р., розпорошені під час Другої світової війни предмети, зібрано у Державному археологічному музеї у Варшаві у відділі раннього середньовіччя (інв. № PMA-V/1404) (Gawrysiak-Leszyńska & Musianowicz, 2002, с. 287). Опис та аналіз знахідок здійснено у публікаціях І. А. Хойновського (Хойновскій, 1896), В. Джевановського (Dziewanowski, 1935), В. Сарновської (Sarnowska, 1948), А. М. Кірпи́чнікова (Кирпичников, 2000), В. Гаврисяк-Лежинської (Gawrysiak-Leszyńska & Musianowicz, 2002). І. Кудельська (Kudelska, 1935) дослідила череп з таганчанського поховання, проте за інформацією В. Гаврисяк-Лежинської директор Військового музею у Варшаві Б. Гембаржевський (Bronisław Gembarzewski) мав сумніви щодо автентичності досліджених антропологічних решток (Gawrysiak-Leszyńska &

Musianowicz, 2002, с. 330). До цього часу етнічна атрибуція та датування комплексу є дискусійним.

У перші десятиліття після знахідки, дослідники вважали що похований належить до слов'янського етносу (Хойновскій, 1896;). В. Сарновська (1948) висловила припущення, що поховання належить Ярополку Святославичу, який загинув у 980 р. у м. Родень. Л. В. Войтович підтримує думку В. Сарновської та датує шолом з поховання X ст. Дослідник вважає, що набір поховального інвентарю та місце поховання виключають можливість атрибуції похованого як місцевого племінного князя чи особу з кочівницької знаті. Як аналогію до цього комплексу, автор вказує на поховання «могила Святослава» поблизу м. Сколе (Войтович, 2006, с. 104). Акцент дискусії навколо «таганчанського комплексу» з часом змістився у бік визначення якомога точнішого датування та походження окремих предметів.

С. О. Плетньова припускала, що похований був бродником (Плетнёва, 1958, с. 186). До цієї ж думки схилився і О. П. Моця, зазначаючи, що поховання належало воїну слов'янського походження, який прийняв обрядовість кочівників і, ймовірно, був бродником (О. П. Моця, 1979, с. 35). А. М. Кірпи́чников, посилаючись на текст автореферату кандидатської роботи С. О. Плетньової, вважає, що шолом з поховання виготовлено давньоруськими майстрами (Кирпичников, 1958, с. 59). Слушність цієї думки визнає і К. О. Жуков (Жуков, 2005). Вказуючи на давньоруське походження шолома, ці дослідники датують поховання домонгольським часом. С. О. Плетньова у пізнішій роботі зазначала, що найкращі зразки захисного обладунку (кольчуги, шоломи, маски) кочівники отримували з Русі, хоч і у степу могли бути кваліфіковані майстри (Плетнёва, 2003, с. 147). С. О. Плетньова датує поховання XII ст., вказує на наявність щита та литої булави і доліхокранність черепа небіжчика із певними ознаками «середземноморського типу». Спираючись на ці факти, дослідниця робить висновок, що небіжчик, ймовірно, був внуком хана Белука, сином Рюрика

Ростиславича, братом князя торчеського Ростислава Рюриковича (Плетнёва, 2003, с. 146).

П. П. Толочко ставить під сумнів думку про належність до княжої сім'ї людини, похованої за язичницьким обрядом у кінці XI-XII ст. Дослідник висловлює припущення про належність поховання до кола старожитностей торків (Толочко, 2003, с. 80, 88). На таку атрибуцію вказує західна орієнтація небіжчика та тюркський тип сідел з високою округлою лукою (Зяблин, 1955, с. 95). Детальний аналіз поховального комплексу та співвіднесення шолому з аналогічними знахідками дозволили Н. В. Пятишевій атрибутувати похованого як половця (Пятишева, 1964).

Наявність у похованні скіпетра-булави, на думку М. В. Гореліка, вказує на належність пам'ятки до монгольських старожитностей (Негін, 2012, с. 62). М. В. Горелік, А. Е. Негін, В. В. Отрощенко датують комплекс часом не раніше 1250-х років (Горелик, 2010; Негін, 2012; Отрощенко, 2018, с. 128). Дослідники проводять аналогії між «таганчанським похованням» та «чингульським курганом». Основними датуючими елементами першого виступають: шолом, залишки кольчуги (ймовірно казакіну-хазаганду), кистень, медальйон з образом Ісуса Христа, чаша-циборіум. Залишки кольчуги можна пов'язати з легким панциром. Залишки подібного хазаганду виявлено у похованні кургані №7 могильника Росава в ур. Лучки у вигляді решток тканини (Голэмбьовская-Тобиаш, 2017, с. 188; Nahlik, 1956). М. В. Горелік запропонував вважати прокреслену «В» на циборіумі першою літерою християнського імені Володимир. Зіставивши це ім'я з назвою м. Володимир у тексті «Джамі ат-таваріх» Рашида-ад-Діна (Улайтімур, Уладмур) вважає, що поховання належить Ульдамуру (Олдамуру, Алдеміру). Цей останній кипчацьких хан прийняв хрещення в Угорщині і, покинувши почет Ласло IV Куна після невдалої битви на озері Ход (1282 р.), втік до Улусу Джучи (Горелик, 2010, с. 136–137; Отрощенко, 2018, с. 128).

Окремі поховання золотоординського часу виявлені на могильнику біля с. Яблунівка в ур. Бакали. На належність до золотоординського часу поховання черкеського воїна (№ 69-1985) вказує М. В. Горелік (Горелик, 2014). Загалом, на пам'ятці нараховується близько 188 курганных насипів. На думку О. П. Моці, перші поховання з'явилися на могильнику у X ст., а його функціонування продовжувалось аж до XIII ст. Найбільш інтенсивно могильник функціонував у XI-XII ст. (Моця & Покас, 1998, с. 67–68). Дослідник вважає, що могильник Яблунівка в ур. Бакали належить дружинному гарнізону немісцевого походження (Моця, 1979, с. 30; Орлов, Моця, & Покас, 1985, с. 56). Частина цього гарнізону оселилась на місці невеликого слов'янського селища у 20-х роках XI ст. у зв'язку з походами Мстислава та Ярослава Володимировичів на ясів (1029 р. за Ніконовським літописом). У літній час озброєна варта здійснювала патрулювання території вздовж Росі, а на зиму поверталась у селище (Моця & Покас, 1998, с. 68–69).

Кургани із залишками тілоспалення у кількох пунктах Поросся можуть свідчити про присутність тут вихідців із північних слов'янських племен, зокрема, в'ятичів, у яких традиції тілопального обряду зберігались значно довше, ніж у південних землях Русі (Моця, 1979, с. 34).

Кочівницькі та осілі групи населення Поросся досить тісно взаємодіяли між собою. У Ємчисі, Карапишах, Росаві, Ромашках, Степанцях, Зеленках, Пішках фіксується сусіднє розміщення могильників і навіть спільні некрополі слов'янського та кочівницького населення. Найбільш яскравим у цьому відношенні є могильник Зеленьки ур. Вареників Яр. Про вплив давньоруського населення на верхівку кочівницької знаті вказують знахідки типових слов'янських прикрас – гривен – у похованнях біля Буртів (к. № 260), Кагарлика (к. № 334), Росави (№№ 1, 3) (номери пам'яток у дужках після їхніх назв відповідають порядковим номерам у додатках А та Б). Ці нетипові для кочівників прикраси, ймовірно, були відзнаками статусу кочівницької верхівки, що перебувала на службі у руського князя (Моця,

1979, с. 35). Про цю ж тенденцію свідчить і знахідка поряд з срібною гривнею дерев'яного відра у похованні кургану № 1 могильника Росава ур. Лучки.

Додатковим маркером територіального розташування кочівницького населення є залишки фортець зі специфічними ознаками у структурі Пороської оборонної лінії. На думку дослідників (С. О. Плетньова, М. П. Кучера, Л. І. Іванченко), такі городища збудовані у якості сховків чорних клобуків на випадок загрози. Специфічні риси таких укріплень простежено на п'яти городищах, ознаки яких «найповніше відрізняють їх від звичайних давньоруських укріплень, і є ... характерними пам'ятками оборонного будівництва чорних клобуків» (Кучера & Іванченко, 1998, с. 100). Більшість таких укріплень мають невелику площу, від 0,09 га (Малий Букрин) до 0,43 га (Чепиліївка 1). Схили фортець мають ескарпування з влаштованими на них валами та ровами. Причому замість типового для давньоруських городищ горизонтального майданчику на ескарпі безпосередньо під зрізом знаходиться рів. Вали мають невеликі розміри: максимально до 1,5 м над рівнем майданчика при ширині 6-7 м. З напільного боку вони розташовуються кількома рядами. У тілі валів переважно відсутні зрубні конструкції. Майданчик городища розділений на дві мініатюрні частини. На городищі відсутній (окремі знахідки) або малопотужний культурний шар. Поряд з городищами – незначні залишки селищ, або селища відокремлені природними перешкодами (яром, балкою) (Кучера & Іванченко, 1998, с. 102). Серед городищ Поросся та Подніпров'я до чорноклобуцьких М. П. Кучера та Л. І. Іванченко зараховують городища: Уляники, Пилява, Тростянець (Грищенці), Чепиліївка, Малий Букрин. Окрім названих п'яти городищ, елементи кочівницьких впливів у фортифікації зафіксовано на городищі Пішки, Балико-Щучинка (літописний Чучин), Південне Витачівське городище (Святополч), Буки ур. Бакожин, Мала Сквирка, Торчеськ, Піщана ур. Замковище, Сахнівка ур. Гора Дівиця (Кучера & Іванченко, 1998, с. 101–

102). Кількість «чорноклобуцьких» ознак залежить від рівня участі кочівників у будівництві укріплень, права власності на них, впливу на місцеве населення. Чорні клобуки надавали перевагу архаїчній техніці облаштування укріплень за допомогою збільшення кількості ліній оборони, а не їхньому конструктивному ускладненню. Це певним чином пов'язано з функцією цих фортець як тимчасових сховків для сімей, які постійно проживали не у стаціонарних укріпленнях, а вежах (Кучера & Іванченко, 1998, с. 102; Плетнёва, 1958, с. 191). Дискусійним залишається здогад С. О. Плетньової та Т. І Макарової, підтриманий Ю. Ю. Моргуновим, про запозичення прийомів оборонного будівництва жителями Поросся у кочівників, які, у свою чергу, познайомились з ним завдяки носіям салтівської культури. Будівничі салтівських городищ, використовуючи старі городища скіфського часу, повторювали прийоми побудови укріплень на своїх городищах (Моргунов, 2009, с. 164–165, 167; Плетнёва & Макарова, 1965, с. 56–57). За Ю. Ю. Моргуновим, «кочівницьке» ескарпування присутнє на городищах Пекарі 1 ур. Княжа Гора, Триліси, Великополовецьке, Біла Церква ур. Палієва Гора, Піщана, Чепиліївка 1, Торчеськ, Набутів (Моргунов, 2009 рис. 80); багаторядні вали з напільного боку – Пекарі ур. Княжа Гора, Саварка, Корсунь, Сахнівка, Пилява (Моргунов, 2009 рис. 82); багатовально-концентричне планування структури – Буки ур. Бакожин, Біла Церква ур. Палієва Гора, Чепиліївка 1, Торчеськ, Хутір Половецький, Миколаївка, Набутів (Моргунов, 2009, рис. 85). Таким чином, 15 городищ з території Поросся дослідник зараховує до «степових городищ». На жаль, поза увагою дослідження залишилися інші укріплення давньоруського Поросся. Наприклад, Хлерівка ур. Круглячок, Бабичі ур. Курган.

Взаємодія кочівницького та осілого населення у Пороссі проявилася також у виникненні певних специфічних рис матеріальної культури. За інформацією М. П. Кучери, на території Поросся побутував специфічний тип кераміки. Він характеризується «потоншеними по краю вінцями і глибокою

боріздкою з внутрішнього боку, причому остання зустрічається і на звичайних вінцях» (Кучера & Іванченко, 1998, с. 76). Така кераміка виявлена на пам'ятках Пішки, Саварка, Кононча, Чепиліївка I, на селищі біля городища у Маслівці. Найбільш масові знахідки такого типу кераміки зафіксовані на території літописного Торчеська. На думку дослідника, така кераміка є локальною особливістю Поросся і за його межами не зустрічається (за винятком Донецького городища) (Кучера & Іванченко, 1987, с. 76, 1998, с. 102). Ареал поширення кераміки специфічного пороського типу охоплює все торчеське Поросся. Відсутність кераміки цього типу на Бушівському городищі дозволяє датувати її XII-XIII ст. і пов'язувати з розвитком місцевих традицій (Кучера, 1989, с. 192). Кераміка городища Буки ур. Бакожин має свої специфічні риси. Більшість фрагментів, поряд з традиційними хвилястим та лінійним орнаментами мають ще й розпис у вигляді білих, рідше рожевих або блакитних, смуг (Іванченко, 2004, с. 113).

Ще однією етнічною групою, що компактно проживала у Пороссі, було західнобалтське населення. Яскравою пам'яткою з ознаками його присутності є могильник Острів. За попередніми повідомленнями, пам'ятка датується у межах другої чверті XI – першої половини XII ст. (Івакін & Баранов, 2017; Івакін, Баранов, & Бібіков, 2017; Івакін, Баранов, Бібіков, & Гнера, 2017; Івакін, Баранов, Бібіков, Зоценко, & Сорокун, 2018b, 2018a). Пам'ятка розташована на боровій терасі правого берега р. Рось, займає площу 600×100 м. На кінець 2018 р. досліджено 47 окремих інгумаційних поховань. Більшість поховань здійснено на невеликій глибині головою на північ. Небіжчики лежали на спині з випростаними вздовж тіла руками. У похованнях іноді фіксуються рештки посмертної їжі – яєць та кісток курей. Зафіксовані рештки дерев'яних відер у ногах покійних. У дев'яти чоловічих похованнях зафіксовано сокири, у двох випадках вони поєднані з сулицею. До поховального інвентарю входять елементи поясної гарнітури, підковоподібні фібули, кресала. Інвентар жіночих поховань більш різноманітний і має ознаки

західнобалтських етнічних груп (куршські, земгальські та жемайтійські племена): підковоподібні та пластинчасті арбалетні фібули типу *Vliujiene IV*, браслети із зооморфними кінцями, ланцюжки, скроневі кільця, гребні, пірофілітові прясельця (Івакін & Баранов, 2017; Івакін et al., 2018a). Дослідження пам'ятки ще триває, тому її місце у системі заселення давньоруського Поросся буде встановлено у ході подальших досліджень. Загалом, можна констатувати належність могильника до кола пам'яток початкового етапу заселення давньоруського Поросся та створення Пороської оборонної лінії.

Ймовірно, певний стосунок до західних етнічних компонентів мають кургани з кам'яними обкладками у Західному Пороссі. Кургани з таким елементом конструкції зафіксовані на могильниках біля Ягнятина (Павленко & Павленко, 2017, с. 149), Вчорайше (курган № 15, валуни у насипу) (Антонович, 1893, с. 35), Буків (кургани №№ 7-12, 18-20, 23, 26, 28, 31-32) (Антонович, 1893, с. 25–27; Іванченко, 2004), Тарасівки (Шамраївська Стадниця) (Антонович, 1895, с. 52), Городища (Антонович, 1895, с. 52) (Додаток Ж, рис. 22). І. П. Русанова пояснює наявність кам'яної основи у курганах проникненням сусіднього населення або його впливів (Русанова, 1966, с. 16). Низка дослідників вважають, що кургани з кам'яними обкладками є одним з індикаторів ятвязьких впливів (Звиздецкий, 2002, с. 36, 2005; Звиздецкий, 1997; Седов, 1982, с. 105). А. В. Петраускас, не відкидаючи можливості присутності частини ятвязького населення, все ж вказує на очевидну різницю між кам'яними спорудами з ареалу ятвягів та території Житомирщини. Окрім того, використання каміння у похованнях прослідковується практично до ХІХ ст. і пов'язане з поширеністю цього матеріалу та ймовірно, елементами культу каменю (Петраускас & Коваль, 2014, с. 191).

Існує й інший погляд на проблему етнічної ідентифікації курганів з включенням каміння у насип та поховальну споруду. В. А. Городцов відносив

поховання із східною орієнтацією та камінням у насипу до половецьких (Городцов, 1910, с. 428–429). Кочівницькі кургани, у конструкції яких використано каміння, Г. А. Фьодоров-Давидов відносить до 1-6 типів. Кургани з кам'яними викладками – до 4 типу (Федоров-Давыдов, 1966, с. 120). С. О. Плетньова відносила до 4-ї (половецької) обрядової групи поховання із камінням у насипу, окремою ямою для коня, перекриттям могил, «гратчастими» домовинами та східною орієнтацією (Плетнёва, 1958, с. 173, 179). На думку В. А. Іванова, до половецьких курганів з включенням каміння можна віднести курган поблизу Росави (Іванов, 2016, с. 31). Проте у цьому випадку зафіксована присутність лише шматків крейди (курган № 6) та брусків з пісковика (кургани 7 та 9) (Dąbrowska, 1956, с. 128, 130, 133). Ці ознаки притаманні для поховань половецької еліти і можуть бути заміною кам'яної споруди у тілі насипу кургану (Голэмбьовская-Тобиаш, 2017, с. 195–196).

О. П. Моця пояснює появу кам'яних обкладок у деяких курганах Поросся впливом кочівників, на відміну від дреговицько-ятвязьких впливів на північній Житомирщині (Моця, 1987, с. 120, 124). Водночас, дослідник вказує на два десятки поховань, досліджених біля Буків ур. Бакожин «в підкурганних ямах навколо яких, або ж навколо самих насипів були виявлені кам'яні кола – кромлехи». Такий обряд з використанням кромлеха був властивим для північних областей Русі, що дозволяє припустити переселення людності саме з цих районів (О. Моця, 1993, с. 124).

Проникнення на територію Поросся представників різних етнічних груп триває протягом усього давньоруського періоду. Так, археологічні пам'ятки Західного Поросся містять сліди кількох хвиль заселення. Вони чітко фіксуються на матеріалах комплексу пам'яток Буки ур. Бакожин. Населений пункт виникає як укріплена фортеця на початку другої третини XI ст. у часи побудови Пороської оборонної лінії. З першою хвилею поселенців дослідники пов'язують побудову багаторядної системи укріплень городища,

та залишки дерев'яної церкви на ньому. Це населення залишає при церкві ґрунтовий могольник, поруч ще два могольники: курганний та підплитовий. Л. І. Іванченко та О. П. Моця припускають, що, судячи зі специфічних рис поховального обряду, першими мешканцями населеного пункту були вихідці з Болохова, Поділля, Галицької землі чи території древлян (Іванченко & Улыбин, 1990, с. 151–152; Моця, 1979, с. 33–34). На середньодністровське походження частини мешканців вказує виявлення поховання жінки та дитини у підплитовому похованні та інформація про можливе розташування групи таких поховань (Моця, 1987, с. 122). Ймовірно частина населення була оселена у Буках після походу Мстислава, сина Володимира Мономаха на кривичів у 1127 р. Спираючись на особливості поховального обряду та житлобудівництва, дослідники припускають, що у складі другої хвилі заселення були присутні вихідці із північних районів Русі (Іванченко & Улыбин, 1990, с. 151–152). Шар пожежі, виявлений на городищі та поселенні, Л. І. Іванченко пов'язує з подіями 1177 р. (Іванченко, 2004, с. 117). За повідомленнями літопису: «Приидоша Половци на Роускою землю . на роусалнои недѣли . сѣдацю Романови. в Києвѣ . посла братѣа своего . Рюрика и снѣа своѣа. Половци же взяша . ѿ . городовъ Береньдичь. и поидоша к Ростовцю» (Шахматов, 1908, стп 603). Остаточне своє існування населений пункт припиняє у часи монголо-татарської навали (Іванченко, 2004, с. 117).

Прямим свідченням про переселення у Поросся є повідомлення літопису 1032 р. про оселення «лахів» Ярославом Мудрим (Шахматов, 1908, стп 137). Саме з цією групою населення пов'язують могольники біля городищ Миколаївка ур. Городок та Саварка у Середньому Пороссі (Додаток Ж, рис. 22). На думку дослідників, поховальний інвентар та особливості матеріальної культури вказують на присутність у цих населених пунктах вихідців з «Червенських градів» (Моця, 1979, с. 33–34). Головним маркером такого населення вважаються S-подібні скроневі кільця, що зрідка зустрічаються на території східних слов'ян і сконцентровані на

західнослов'янських територіях (Звіздецький & Серов, 1988, с. 69–70; Кухаренко, 1969, с. 131; Musianowicz, 1948). На обох селищах Миколаївки виявлено фрагменти керамічних посудин з яскраво вираженими західнослов'янськими рисами. До таких типологічних ознак автори досліджень зараховують: циліндричні посудини; вертикальну шийку та горизонтально відігнуті вінця так званого «дорогичинського типу» на горщиках; вінця з профільованими заглибленнями та гранчастими краями; вертикальні вінця, прикрашені горизонтальними рядами валикоподібних потовщень; увігнуті до середини денця. Такі ознаки характерні для керамічного комплексу Пліснеська та загалом Західного Побужжя (Звіздецький & Серов, 1988, с. 70; Кучера, 1987, с. 70–71) (Додаток Ж, рис. 3.).

1.1.4. Історія дослідження Пороської оборонної лінії.

Наявність давньоруських пам'яток на правому березі р. Рось вказує на те, що давньоруська держава контролювала значні території у межиріччі Росі та Тясмина (Иванченко, 1987, с. 60; Толочко, 1975, с. 13). Основна лінія оборони проходила по лівому березі р. Рось (Иванченко, 1987, с. 60). Оборонна лінія складалась з системи городищ та Змієвих валів, пов'язаних у єдину оборонну систему (Иванченко, 2005, с. 193; Раппопорт, 1954, с. 26). Пороська оборонна лінія, на думку П. П. Толочка, була поєднана у одну систему зі Змієвими валами Переяславського князівства та була природним продовженням дніпровської лінії укріплень (Кучера, 1987, с. 71; Толочко, 1980, с. 126, 150). Основною функцією Пороської оборонної лінії був захист території давньоруської держави від кочівників (Иванченко, 2004, с. 111).

На думку дослідників, серед населених пунктів Поросся можна виділити кілька груп, відповідно до функціонального призначення: міста (літописні Юр'єв, Канів, Корсунь, Богуславль), князівська заміська резиденція – княже сільце (Сахнівка ур. Дівич Гора), сторожовий град (наприклад, Хлерівка

ур. Круглячок), городище-сховище (наприклад, Чепиліївка 2) (Довженок, 1968; В. Й. Довженок, 1950, с. 43; Иванченко, 1987, с. 60).

Першим укріпленням пунктом у майбутній системі пороських «сторожових фортець», що згадується у літописі, є літописний Родень. Ймовірно, археологічними залишками цього населеного пункту є городище Пекарі ур. Заводище, яке, на думку П. П. Толочка, судячи зі знахідок кераміки виникло ще у X ст. (Толочко, 1980, с. 150). Матеріали з цієї пам'ятки та городища Пекарі ур. Княжа Гора, в культурному шарі якого також присутні матеріали X ст., на сьогодні не дають достатньо надійної інформації для обґрунтованої характеристики початкових етапів заселення давньоруського Поросся (Борисов, 2014а, с. 268).

У останні роки княжіння Володимира Великого – перші роки княжіння Ярослава Мудрого, на північній околиці Поросся було споруджено два вали – від Дніпра, по р. Красній, до р. Роток і далі до р. Кам'янка. Ці дві ділянки валу створили додаткову лінію оборони з південного напрямку, що підсилювала Стугнянську оборонну лінію (Кучера, 1987, с. 177). У процесі першого етапу будівництва Змієвих валів по р. Стугні було намагання убезпечити територію Ірпінсько-Унавського межиріччя. Його залісна територія знаходилась на західному краю Перепетового Поля, що дозволяло непомітно обійти постугнянську лінію оборони із заходу (Кучера, 1987, с. 177). Саме тому через цю місцевість було прокладено Дорогинський вал. Характерно, що Змієві вали першого будівельного періоду не були сполучені з мережею городищ, а будувались як самостійні оборонні споруди (Кучера, 1987, с. 178).

Початок формування Пороської оборонної лінії припав на першу половину XI ст. Цей процес зафіксовано у літописних повідомленнях 1031 та 1032 рр. Ярослав Мудрий осадив по Росі «лaxів», а наступного року по тій самій річці почав будувати фортеці (Шахматов, 1908, стп 137).

Основна кількість найбільш ранніх городищ розташована на р. Рось, і лише частина – на р. Росава. На думку М. П. Кучери, оборонна лінія по Росі у XI ст. закінчувалась літописним Корсунем (Кучера, 1987, с. 71). Це пов'язано з крутим поворотом у цьому місці течії річки Рось у меридіональному напрямку, що було неефективно для захисту. Тому захист із півдня на цій ділянці організовувався по річці Росаві. Основними укріпленими пунктами на цій ділянці є городища у Пиляві та Ємчисі (Кучера, 1987, с. 71). Подібним чином розміщено й оборонну лінію у Східному Пороссі. Для побудови укріпленої лінії використано не р. Рось, а її лівий доплив – Роставицю (Іванченко, 2004, с. 111).

Укріплені пункти, розміщені на північ від гирла р. Рось, починаючи з городища Пекарі ур. Заводище, пов'язані з подніпровською лінією оборони (Кучера, 1987, с. 71). Для XI ст. адміністративним центром Поросся був літописний Юр'єв, що знаходився у центральній частині оборонної лінії. На захід від нього оборона організована на основі Змієвих валів на вододілах допливів Росі з дуже незначною кількістю укріплених населених пунктів (Кучера, 1987, с. 72). У другій чверті XI ст. утворюється нова волость – Поросся з центром у Юр'єві. Ділянка у верхів'ях Ірпеня, Унави, Кам'янки зміцнюється ще двома додатковими валами, що йдуть від столиці Поросся аж до Гуйви. На схід від Юр'єва Змієві вали будувались лише до річки Бурчак (Рокита), вздовж лівого берега Росі.

Змієві вали призначались для стримування легкоозброєної кінноти кочівників, тактика яких полягала у несподіваній появі у тилу противника. Побудова Змієвих валів у Пороссі датується завершальним етапом створення цих укріплень на південь від Києва, тобто початком XI ст. Після останнього нападу печенігів у 1036 р. оборонна лінія продовжувала виконувати свої функції також проти половців, зважаючи на датування найпізнішого, Пороського, валу (Кучера, 1987, с. 184).

Розгортання нових оборонних центрів і ліній пов'язано також зі складними багатоетапними процесами розселення і осідання у Пороссі кочівницьких груп. В. Н. Татищев (Татищев, 1964, с. 54) та П. П. Толочко (Толочко, 2003, с. 59) вважають, що вже за князювання Ярополка Святославовича у Пороссі починається розселення окремих орд половців. Масовий процес розселення кочівників, переважно торків, у Пороссі розпочинається у другій половині XI ст. Цей процес відбувається з дозволу князівської влади за рахунок печенігів та торків. Їхня легкоозброєна кіннота охороняла правобережжя Київської землі від половців (Кучера, 1987, с. 68). Торки оселились на лівих допливах річки Рось до Дніпра, основна частина печенігів зосередилась у верхів'ях Росави, берендеї заселили нижню течію Росави та західні допливи р. Рось (Кучера, 1987, с. 180; Плетнёва, 1973, с. 25, рис. 8).

У зв'язку з цим процесом виникли нові укріплені пункти. Причому більшість з них будується на лівих допливах р. Рось північніше існуючої лінії оборони, і лише деякі з них – власне на р. Рось (Кучера, 1987, с. 74). Ці нові фортеці, висунуті у глиб давньоруської території, утворювали другий ешелон оборони, доповнюючи оборону по р. Росава. Нові городища, на відміну від більш ранніх, відрізняються невеликими розмірами. У цей час виникає і стає центром чорноклобуцького Поросся літописний Торчеськ на р. Гороховатка. Нові населені пункти, на думку М. П. Кучери, виникли за рахунок осідання кочівників та збільшення населення внаслідок цього (Кучера, 1987, с. 76). У західному Пороссі літопис вказує на існування шести берендицьких городів з Ростовцем та Неятином. Проте археологічно вагома присутність кочівницьких елементів на пам'ятках неятинської територіальної групи не фіксується. На думку Л. І. Іванченко, можливо, це пояснюється тим, що зазначені населені пункти були віддані берендичам у тимчасове «кормління». Отже, неятинські «городи» були платою за захист від половців, які кочували у Подністров'ї. Кочів'я самих берендичів, можливо, розміщувались південніше

Роставиці (Іванченко, 2004, с. 111). М. В. Ричка вважає берендицькі «городи» тимчасовими укріпленими сховками, місце розташування яких змінювалось час від часу (Рычка, 1988, с. 63).

Половці зазвичай обходили Рось саме з південного заходу через забузький степовий коридор та територію Галицько-Волинського князівства. С. О. Плетньова пояснює це наявністю лісового масиву на південь від Росі, у верхів'ях Гнилого Тікича, середній течії Собу та частині течії Південного Бугу до гирла Десни. На думку дослідниці, цей лісовий масив був природним захистом від степовиків (Кучера, 1987, с. 182; Плетнёва, 1975, с. 269). З оселенням у верхів'ях Південного Бугу «диких половців» (після 1146 р.), такі набіги практично припиняються. У другій половині XII ст. південно-західні кордони Київської землі, аж до кордонів з Галицько-Волинським князівством, підсилюються мережею опорних пунктів. У поєднанні із залученням кочівників, це перетворило лінії Змієвих валів між Дніпром та Тетеревом на тиллові споруди, що втратили своє колишнє ключове військово-стратегічне значення (Кучера, 1987, с. 182).

У кінці XII ст. половці у своїх походах на Русь почали все частіше надавати перевагу маршруту вздовж правого берега Дніпра через нижню течію Росі (Плетнёва, 1975, рис. 6). У зв'язку з посиленням половецької загрози споруджується найпізніший, Середній, вал, який витягнувся вздовж лівого берега р. Рось у середньому Пороссі від сучасного с. Яблунівка Корсунь-Шевченківського р-ну до лінії Великого Пороського валу, на захід від смт. Роките (Кучера, 1987, с. 76, 78). Можливо, ще одна додаткова ділянка цього валу проходила на схід від літописного Корсуня у р-ні сіл Грабузин – Сахнівка (Кучера, 1987, с. 77). Цей найпізніший Змієвий вал Поросся став передовою захисною лінією на підступах до укріплених пунктів чорних клобуків з їхніми вежами (Кучера, 1987, с. 184). Вал збудовано по території запустілого лівобережного селища в обхід курганного могильника (Кучера, 1987, с. 78). Середній Пороський вал має рів з боку річки Рось, археологічно

зафіксований у вигляді кількох ділянок. Північна ділянка валу, ймовірно, закінчувалась городищем Саварка і не з'єднувалася з південною частиною валу, яка впиралась у р. Рось на північ від гирла р. Нехворощ. Ця Стеблівсько-Москаленківська дерев'яно-земляна стіна валу доповнювалась ярами та долинами і доходила до річки. Навіть невеликий відрізок валу становив серйозну перешкоду на шляху кінного війська (Кучера, 1987, с. 78).

Отже, фундамент концепції виникнення, розвитку та функціонування Пороської оборонної лінії заклали праці М. П. Кучери, В. Й. Довженка, Л. І. Іванченко, П. П. Толочка, С. О. Плетньової, В. М. Рички. Найбільш чітко ця концепція представлена у праці Л. І. Іванченко (Іванченко, 2005), що репрезентує кілька ключових положень:

- початок формування Пороської оборонної лінії припав на 1030-ті роки; регіон Поросся було заселене різними групами осілого населення (зокрема, «лахи»). Початковим центром Поросся є літописний Юр'єв;
- основою оборонної лінії були Змієві вали, доповнені укріпленими фортецями;
- у другій половині XI ст. розпочався процес розселення кочівницьких груп (печенігів, торків) у Пороссі. Цей процес відбувався із дозволу князівської влади;
- виникла нова лінія додаткових укріплень, що слугували тимчасовими сховками для сімей кочівників;
- виник союз чорних клобуків.

1.2. Історія археологічного дослідження давньоруського Поросся

Періодизація польового дослідження здійснена на основі аналізу статистичної інформації про кількість вперше зафіксованих археологічних пам'яток давньоруського часу та кількості повторно обстежених пам'яток.

Узагальнена статистика археологічного дослідження давньоруського Поросся представлена на відповідному графіку (Додаток Ж, рис. 4.).

Історія польового дослідження давньоруських археологічних пам'яток басейну р. Рось розпочинається з середини ХІХ ст. Перші археологічні дослідження з археології були пов'язані із описом пам'яток старовини, збором усних переказів про них, схематичним даними щодо розмірів та конфігурації візуально помітних залишків оборонних споруд (Похилевич, 1864). Більшість городищ були вперше описані до початку ХХ ст.

Перша спроба системного опису археологічних пам'яток Київщини, у тому числі і давньоруських пам'яток Поросся, здійснена у виданні 1848 р «Обозрение древностей...» І. І. Фундукля, у якій подано перелік найзначніших пам'яток Києва та тодішньої Київської губернії. Ця праця містить перші графічні зображення у вигляді ескізних рисунків та окомірних планів городищ Пішки ур. Замковище, Миколаївка ур. Городок, Кононча ур. Жолуб-Замковище (Фундуклей, 1847b, 1847a, 1848).

Наукові розкопки на давньоруських пам'ятках Поросся розпочав професор В. Б. Антонович. Він дослідив кургани на могильнику біля села Буки ур. Березки та м. Ягнятина (Антонович, 1893). Масові розкопки курганних пам'яток здійснені у 1888-1893 роках Н. Є. Бранденбургом (Бранденбург, 1908). Цілеспрямовані розкопки давньоруських городищ Поросся розпочалися з слабо документованих скарбошукацьких розкопок В. Є. Гезе у 1901 р. на городищі Сахнівка ур. Дівич Гора та Набутів ур. Очаків (розкопано три чверті площі) (Іванченко, 1990, с. 134; Мар'ян, 2012, с. 85; Рудинський, 1933, с. 11). На більш високому професійному рівні, зі застосуванням графічної та текстової фіксації, здійснював розкопки В. Хвойка на городищах біля с. Ольшаниця ур. Шаргород та с. Кононча в ур. Жолуб і Замковище 1901-1905 рр. («Археологическая летопись. 3) Продолжались раскопки и на громадномъ городищѣ у с.Шарки, Васильковск.у. Киевск.губ», 1901; «Из Киева телеграфируют...», 1901; «Раскопки городища Шаргород», 1901;

«Раскопки Хвойки В.В. летом 1901 г.», 1901; *Слов'янське городище та могильник біля с.Шаркіи, Київської губ., Васильківського повіту. Нотатки, випуски з щоденників В.В. Хвойка, б. д.*).

У 1927-1929 рр. Т. М. Мовчанівським, під час роботи у Бердичівському історико-культурному заповіднику, було заплановано та здійснено обстеження берендицьких пам'яток «Ружинського кута». Дослідник вивчав у с. Ягнятин два городища (досліджено залишки заглибленого житла давньоруського часу і господаської ями), кілька поселень, курганий могильник та відрізок Змієвого валу, ще два городища обстежені у сс. Білилівка та Вчорайше (Павленко & Павленко, 2017, с. 144–145, 152). У 1930 р. В. Є. Козловська здійснила розкопки на археологічному комплексі Буки ур. Бакожин з метою дослідження одного з «берендицьких» населених пунктів (Рудинський, 1933, с. 3–7).

Пам'ятки середньої та нижньої течії р. Рось досліджені у 1933 та 1935 рр. Білоцерківською групою Південнокиївської обласної комплексної експедиції Київського обласного управління науковими установами. Очолював експедицію М. Я. Рудинський. У складі групи були М. С. Мушкет, Я. Ф. Маслун, І. Г. Підоплічко та фотограф І. Горбань. Дослідники обстежили давньоруські городища Бушеве та Хутір Половецький (Рудинський, 1933).

Внаслідок системних репресій та фізичного знищення археологів України наприкінці 1930-х рр. відбулось фактичне переривання традиції системних археологічних досліджень. Частина накопичених документації та матеріалів, здобутих дослідниками у 1920-х та 1930-х рр., була знищена або депаспортизована у роки Другої Світової війни і стала недоступною для наукового опрацювання.

З 1945 р. починається новий період археології України. Спираючись на уривчасті вцілілі матеріали, дослідники повторно «відкривають» археологічні пам'ятки історичної Південної Київщини, зокрема і території Поросся. На відміну від попереднього періоду, практично всі польові археологічні роботи

пов'язані з діяльністю співробітників центральних археологічних інституцій, переважно, Інституту археології АН УРСР. З середини 1940-х років археологічне дослідження регіону Поросся практично не переривалось. За динамікою та загальними тенденціями можна виділити кілька дрібніших під-періодів:

1) 1945-1949 рр. були організовані розвідувальні археологічні експедиції пам'яток у Нижньому та Верхньому Пороссі. Особлива увага зосереджувалась на пошуку слов'янських та давньоруських об'єктів. У 1945 р. Пороська археологічна експедиція започаткувала систематичні розвідки Нижньої та Середньої Росі. Розпочату програму досліджень у наступні роки продовжили інші експедиції. Завершився період розкопками Пороської археологічної експедиції на комплексі пам'яток у с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського району. Експедиція В. К. Гончарова здійснила розвідку вздовж р. Роставиця у Верхньому Пороссі. Ці роботи були організовані у зв'язку з дослідженнями комплексу пам'яток біля с. Райки Бердичівського району.

Особливістю цього періоду було здійснення маршрутних експедицій, переважно вздовж річок Дніпро, Рось, Росава, Роставиця. У першу чергу перевірялися відомі за літературою та попередніми дослідженнями археологічні пам'ятки. У ході цих робіт здійснювалися багатокілометрові пішохідні маршрутні обстеження.

2) 1954-1956 рр. – період інтенсивного дослідження давньоруських пам'яток Поросся. Увага до давньоруських пам'яток була пов'язана з підготовкою і проведенням конгресу слов'янської археології. У зв'язку з цим болгарські колеги брали участь у розкопках 1956 р. городища біля Хутора Половецького та комплексу пам'яток біля с. Миколаївка (Довженок & Кучера, 1956).

У цей період дослідження здійснювались майже рівномірно вздовж всієї течії р. Рось. Досліджуються не лише її береги, а й узбережжя найбільших допливів – Росави та Гороховатки.

3) 1969-1983 рр. – період системних польових досліджень давньоруських пам'яток Поросся М. П. Кучерою. Зокрема, дослідником були створені спеціалізовані експедиції по обстеженню городищ Київщини (Томашевський & Борисов, 2017, с. 80) та дослідженню оборонних споруд князівського часу – Змієвих валів. Було також розпочато розкопки Р. С. Орлова у м. Біла Церква та с. Яблунівка.

4) 1984-1996 рр. У зв'язку з програмою підготовки обласних томів «Зводу пам'яток історії та культури України» були розпочаті активні натурні обстеження археологічних пам'яток у Пороссі. Координацією археологічної частини проекту у київській обласній редакції з 1987 р. займався д.і.н. Є. В. Максимов (Максимов, 1970; Горбик & Денисенко, 2012, с. 93). Для цього періоду характерні розвідки вздовж невеликих допливів Росі, Росави, Роставиці. У зв'язку з пам'яткоохоронними та рятівними роботами було розкопано частину давньоруського поселення в ур. Куцаївка (м. Корсунь-Шевченківський). Після 1996 р. регулярних польових досліджень давньоруських пам'яток Поросся практично не проводилося.

Системна робота з дослідження давньоруських пам'яток регіону розпочалася із відновлення Пороської експедиції ІА НАН України у 2010 р. під керівництвом А. В. Борисова. Роботи здійснювались у рамках реалізації польової частини «Проекту дослідження давньоруського Поросся» (Борисов, 2010а). Основними завданнями експедиції є спланована робота з документування вже відомих давньоруських пам'яток, їхнього систематичного моніторингового обстеження та пошуку нових об'єктів давньоруського часу. Важливим напрямком діяльності Пороської експедиції ІА НАН України сьогодні є максимально детальне обстеження окремих модельних мікрорегіонів. Це, у свою чергу, дозволяє оцінити археологічний потенціал

окремих ділянок басейну р. Рось (Борисов, 2017, с. 286–295). Значно активізувались археологічні дослідження регіону з моменту відкриття балтського могильника поблизу с. Острів у 2017 р. та початком реалізації міжнародного проекту Острів Інститутом археології НАН України.

1.3. Джерельна база дослідження

Основою джерельної бази цього дослідження є археологічні пам'ятки давньоруського часу, літописні повідомлення, архівні та картографічні джерела.

Літописні повідомлення про Поросся з 1031 по 1231 рр. переважно пов'язані з військовими діями у регіоні. У цьому контексті зустрічаємо згадки про 14 поіменованих населених пунктів (від однієї до 17 згадок), географічні об'єкти (Рось, Рут, Перепетове поле) та групи населення (поршани, ляхи, чорні клобуки, берендичі та інші).

Тематичне дослідження проблематики давньоруського Поросся з чітко сформульованими цілями та завданнями здійснила Л. І. Іванченко. Цілеспрямовані пошуки, збір та опрацювання наявних матеріалів дозволили дослідниці станом на 2005 рік зібрати та опрацювати 130 давньоруських пам'яток цього регіону: 49 городищ, 30 відкритих поселень та 51 могильник давньоруського часу, значну частину яких Л. І. Іванченко відвідала і обстежила особисто, працюючи протягом 1970-тих років у власних експедиціях та з М. П. Кучерою, О. П. Моцею, П. М. Покасом, О. В. Стародубом (Іванченко, 2005, с. 194). Низка важливих пам'яток та археологічних комплексів стали предметом її окремих досліджень, у тому числі стаціонарними обстеженнями та розкопками: Буки ур. Бакожин, Яблунівка ур. Бакали, Ольшаниця ур. Шаргород, Сахнівка ур. Дівич Гора, Богуславль (Іванченко, 1990; Іванченко, 1999, 2004).

Найбільш показовим способом продемонструвати динаміку зростання ступеню археологічної дослідженості (САД) є його діахронне порівняння. Такий підхід був успішно апробований у дослідженні давньоруської Овруцької волості (Томашевський, 2017). Для давньоруських пам'яток Поросся процес накопичення джерельної бази поділяється на чотири часові періоди, результати кожного з яких підсумовано відповідним переліком пам'яток.

Усі пам'ятки давньоруського часу Поросся, виявлені та описані до кінця XIX ст., потрапили до археологічної карти В. Б. Антоновича 1895 р. (Антонович, 1895). До неї увійшли об'єкти описані у працях І. І. Фундуклея (Фундуклей, 1848), Л. І. Похилевича, курганні пам'ятки, досліджені Н. Є. Бранденбургом, Д. Я. Самоквасовим, Є. О. Зноско-Боровським та Е. К. Вітковським. Це перший археологічний каталог у формі карти, що описує та систематизує всі відомі на той час археологічні пам'ятки у межах Київської губернії. На жаль, не всі об'єкти, внесені до карти, можна з упевненістю ідентифікувати із нині відомими. Частина повідомлень вказує не безпосередньо на пам'ятку, а на місце знаходження давніх предметів. Наприклад, у «Археологической карте...» часто зустрічаються повідомлення про місця знаходжень на полях навколо сіл «шиферных пряслиц» (Антонович, 1895, с. 59, 61, 80). Такі знахідки, як правило, пов'язані з давньоруськими поселенськими пам'ятками. Попри схематичність опису і часто нечітку просторову прив'язку пам'яток, «Археологическая карта Киевской губ....» проф. В. Б. Антоновича поклала початок каталогізації археологічних пам'яток Поросся.

У XX ст. здійснено кілька спроб створення каталогів археологічних пам'яток, що охоплювали й територію Поросся. Зокрема у «Археологічних пам'ятках Української РСР» 1966 р. Зважаючи на невеликий обсяг видання, у ньому зафіксовано незначну кількість давньоруських пам'яток (Телегін, Шовкопляс, & Митрофанова, 1966). Розширити перелік вдалося у виданні

«Довідник з археології України: Київська область» 1977 р. (Шендрик, 1977). Цей довідник увібрав інформацію з попередніх каталогів та археологічних карт. Крім того, важливим джерелом інформації про археологічні пам'ятки стали звіти польових експедицій з архіву ІА АН УРСР та публікації результатів цих робіт. Недоліком видання 1977 р. є слабка критика джерельної бази, конспективне викладення даних, відсутність докладних картографічних матеріалів. Проте саме це видання стало основою для майбутньої польової частини програми «Зводу пам'яток історії та культури...».

У 1985 р. колектив авторів – співробітників відділу Давньоруської та середньовічної археології ІА АН УРСР – підготував та видав монографію «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)», якою узагальнили інформацію про відомі у середині 1980-х рр. давньоруські пам'ятки Поросся (Кучера et al., 1984). Видання містить схематичні карти розташування пам'яток за регіонами та вступні статті з первинним аналізом регіональних особливостей пам'яток. Каталог містить перелік та короткі характеристики давньоруських поселенських пам'яток.

Після виходу «Древнерусских поселений Среднего Поднепровья...» було складено ще кілька оглядів, каталогів, реєстрів давньоруських пам'яток для виконання різноманітних завдань. Ці переліки мали тематичний характер і були додатками до наукових досліджень, або охоплювали невеликі території. У першу чергу це роботи Н. М. Кравченко, В. О. Петрашенко, О. В. Серова, О. П. Моці, Л. І. Іванченко (Кравченко et al., 1987; Готун, Лисенко, Петраускас, & Шишкин, 2002; Іванченко, 2005, с. 194; Кучера et al., 1984; Магомедов, Абашина, & Солтис, 2003; Моця, 1987; Моця, 1993; Петрашенко & Козюба, 1993, 1999). Найбільш повним виявився перелік Л. І. Іванченко 2005 р. (Іванченко, 2005, с. 194). Цей перший присвячений суто давньоруському Пороссю каталог об'єднав відомі на початок ХХІ ст. поселенські пам'ятки давньоруського часу на цій території.

З 2010 р. розпочинаються цілеспрямовані польові дослідження автора дисертаційної роботи за попередньо розробленим планом у вигляді проекту дослідження «Давньоруське Поросся» (Борисов, 2010а). Такий спосіб організації комплексних досліджень описано та успішно апробовано А. П. Томашевським на прикладі проекту досліджень Овруцької середньовічної волості (Томашевський, 2002, 2005, 2010, 2017). Особливістю організованих польових робіт стали їх систематичність проведення у різні сезони та концентрація на репрезентативних з точки зору природних та етнокультурних умов мікрорегіонах Поросся. Результати дослідження однієї з таких ділянок викладено у статті автора 2017 р. (Борисов, 2017). Досягнення вищого рівня САД у порівнянні з дослідженнями попередників виявляється не лише у кількісному збільшенні переліку пам'яток, але й у якісних змінах структури інформації про них. Зокрема, відбулося суттєве уточнення меж пам'яток, їх топографічного положення та датування, виражених у вигляді цифрової карти – складової ГІС «Porossya-01». Детальність та якість цієї інформації дозволила достовірніше дослідити структуру давніх населених пунктів, їх місце у локальних топографічно-ландшафтних умовах та у системі заселення Поросся.

Під час роботи над цим дисертаційним дослідженням опрацьовано 150 звітів про польові археологічні дослідження, з них використано 80 одиниць, 205 публікацій результатів досліджень та узагальнювальних робіт, три реєстри археологічних пам'яток, що перебувають під охороною (Київська, Черкаська та Житомирська області), 21 пам'яткоохоронний паспорт, окремі усні інформаційні повідомлення краєзнавців та колег.

У підсумку автор зібрав археологічну карту та базу даних, яка складається з 389 пам'яток давньоруського часу басейну р. Рось. Понад 60 пам'яток обстежені і досліджені автором дисертації особисто (Додаток Ж, рис. 5).

Варто зазначити, що із загальної кількості досліджених пам'яток виділяються пункти, досліджені розкопками. Це поселення у м. Корсунь-Шевченківський, м. Біла Церква (Замкова Гора та посад), городище Шаргород, комплекс пам'яток Миколаївка, городище Мазепинці ур. Замок, Курганний могильник в ур. Бакали (розкопано 96 курганів), ур. Бакожин у с. Буки (Додатки А; Б).

Картографічні джерела дисертаційного дослідження складаються з ніж понад десяти різновидів тематичних карт природних компонентів для території Поросся. Для базового рівня реконструкції палеоприродної ситуації у Пороссі використано матеріали Національного атласу України 2007 р. (Руденко, 2007); карти ґрунтів: ґрунтова карта України 1997 р. Масштабу 1:1 000 000 (Деревицький, Канаш, & Разов, 1997) та карта ґрунтів Української РСР масштабу 1:200 000 (Крупинський, 1967); ландшафтні карти: різномасштабні карти О. М. Маринича 1986 р., 1988 р., 1995 р. (Маринич, Галицкий, & Запольский, 1986; Маринич, Паламарчук, & Гриневецкий, 1988; Маринич, Міхелі, Пащенко, & Петренко, 1995), ландшафтні карти за авторства В. С. Давидчука (Давидчук, 1990а, 1990b, 2009)¹. Також використані ландшафтні карти Житомирської та Черкаської областей (Маринич et al., 1986; Руденко, Маруняк, & Голубцов, 2014).

Історичні карти, спеціально застосовані під час аналізу, є документами кінця XV-XVII ст. Найдавнішим картографічним зображенням досліджуваної території із елементами ландшафту є карта «Landtafel des Ungerlands, Polands,

1

Reüssen, Littaw, Walachei und Bulgarei» Себастьяна Мюнстера 1540 р. (Münster, 1540). На ній, південніше від р. Рось, у пониззі Тясмину і далі на південь зображено масив під назвою «Nigra Fulua» (Додаток Ж, рис. 6). Таку ж ситуацію бачимо й на карті у «Mercator Atlas of Europe» 1589 р. (Mercator, 1589, с. 94–95) (Додаток Ж, рис. 7) та на карті «Theatrum orbis terrarum» 1570 р. Абрахама Ортелиуса (Abraham Ortelius) (Grodecki & Ortelius, 1570, с. 44). Ліси з пониззя Тясмину тягнуться у бік сучасного Житомира (Додаток Ж, рис. 8). Подібні обриси лісових масивів фіксуються і на карті «Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae, coeterumque Regi Poloniae subditarum regionum tabula: In Omnes suos Ducatus, Palatinatus &c. Divisa» 1683 р. (Allard, Tidemann, & Gouwen, 1683) На цій карті лісові масиви тягнуться уривчастою смугою від пониззя Тясмину на Поділля (Додаток Ж, рис. 9).

Найбільш детально характер природного оточення середньовіччя ілюструє спеціальна карта Боплана у різних варіантах (Левассёр де Боплан, 2000). На карті зафіксовані загальні обриси лісових масивів та їхні власні назви. Поряд з суцільними лісами, які підписані як «Les», на фрагменті спеціальної карти позначено також територію, вкриту поодинокими деревами. У легенді до карти такі позначки названі «Quercetum», тобто, дубовий ліс, дубина. Такі ліси вкривають всю територію на південь від р. Рось (Додаток Ж, рис. 10).

1.4. Методика дослідження

У цьому дисертаційному дослідженні використано методику, успішно апробовану А. П. Томашевським для дослідження Східної Волині давньоруського часу. Методика аналізу системи заселення, запропонована А. П. Томашевським, складається з певних структурних ланок. Вони передбачають використання засобів організації джерельної бази та

застосування кількох основних методичних прийомів і методологічних засад, опублікованих у низці робіт (Томашевский, 1990; Томашевський, 1989, 1991, 1993, 2003). Автор цього дисертаційного дослідження у цілому дотримується послідовності дослідницьких операцій, розробленої А. П. Томашевським.

Розкриття теми дисертації потребувало застосування значної кількості взаємопов'язаних методик та дослідницьких прийомів на всіх трьох необхідних рівнях: базово-підготовчому, статистично-систематизаційному та аналітично-інтерпретаційному.

Базовий рівень передбачав роботу з джерелами, отримання на їх основі релевантної інформації, організацію джерельної бази у вигляді Археологічної карти та відповідної бази даних. Результатом цього етапу стало створення єдиної ГІС, яка безперервно наповнювалась даними.

Первинна обробка інформації полягала у систематизації, статистичній обробці, хронологічному та просторовому співставленні різних частин даних та проміжних результатів. Результатом цього рівня роботи стала систематизація та первинне аналітичне узагальнення у вигляді різноманітних табличних та графічних матеріалів. Зокрема, різних варіантів картографування системи заселення та її частин, графіків та діаграм розподілу населених пунктів давнини (НПД) за різними ознаками. На основі отриманих даних здійснено обрахунок ключових параметрів системи заселення давньоруського Поросся.

Аналітичний рівень представлений синтезуючими моделями системи заселення, реконструйованими НПД та територіальними групами. Інтерпретаційні методики дозволили достовірно реконструювати вплив різних чинників на розвиток давньоруського Поросся як окремого історико-соціального організму давнини. На цьому рівні дослідження наблизилось до певної реконструкції історичних процесів, що відбувались в регіоні.

Робота на всіх трьох рівнях відбувалась паралельно в рамках певної послідовності методичних операцій:

1. Організація наявної джерельної бази здійснювалась через картографування та створення реєстру археологічних пам'яток давньоруського часу. Ці матеріали стали складовими геоінформаційної системи «Рогосса-01», розробленої на основі застосування інструментів QGIS. Просторові дані збережені у вигляді файлів формату ESRI Shapefile.

Картографування археологічних пам'яток здійснювалось на картографічній основі масштабу 1:25 000 із залученням даних супутникових космічних знімків та історичних карт регіону. За необхідності використовувались картографічні матеріали більш великих масштабів. Максимальна точність картографування пам'яток досягалась використанням даних польових обстежень із застосуванням GPS приймачів. Це дозволило локалізувати більшість археологічних пам'яток із точністю до 10 м.

Створення реєстру археологічних пам'яток здійснено паралельно із їхнім картографуванням як частина пам'яткознавчого документування. Цей процес передбачав створення табличної бази даних, що містить найбільш суттєві характеристики об'єктів дослідження, необхідні для аналізу системи заселення. Паралельно формувалось сховище первинних дослідницьких даних у вигляді файлової бази даних. У ній зібрана візуальна (плани, креслення, рисунки, фото), текстова (виписки зі звітів, польових щоденників, публікацій) та таблична (інвентарні та польові описи матеріалів) інформація.

Збір даних відбувався у межах спеціально виділеної територіальної рамки даних, всередині якої відбувався пошук та аналіз інформації. Презентація результатів аналізу здійснена у межах значно вужчої дослідницької рамки. Така двоступенева система географічних рамок дозволила зменшити аберації результатів аналізу внаслідок «крайових ефектів».

2. Оцінка повноти джерельної бази та її потенціалу здійснена із застосуванням методики вивчення та оцінки ступеню археологічної дослідженості (САД), розробленої А. П. Томашевським (Томашевський,

2017). Автор методики предметно вказав на безпосередній зв'язок вивчення САД з аналітичними дослідженнями історії археологічного вивчення регіону. За А. П. Томашевським, САД, як комплекс аналітичних інструментів, найбільш ефективний у зв'язку з дослідженням давніх систем заселення та господарювання і потребує максимальної деталізації археологічного картографування та створення відповідної бази даних (Томашевський, 2017).

3. Реконструкція населених пунктів давнини (НПД) є початковим кроком для аналізу системи заселення регіону. Така дослідницька операція застосована для з'ясування кількості окремих населених пунктів (НП) території дослідження та їх структури (Афансьєв, 1990а; Rydzewski, 1986, с. 131). НП реконструйовано шляхом об'єднання синхронних археологічних пам'яток. Зібрані археологічні пам'ятки за часом їхнього функціонування розподілено на два хронологічні періоди: XI ст. з підперіодами (початок XI ст., XI ст., кінець XI ст.) та XII – перша половина XIII ст.

Автором дисертаційного дослідження здійснено аналіз давньоруських пам'яток Поросся, які розглядаються дослідниками як комплекси пам'яток – залишки НПД. Для аналізу обрано комплекси пам'яток Миколаївка, Буки, Бушеве та літописного Корсуня. Пам'ятки всередині кожного комплексу є синхронними. Відстань між окремими пам'ятками, що входять до них, не перевищує 400 м. Додатковим індикатором населеного пункту є наявність укріпленої частини поселення – городища. Реконструкція ДНП здійснена із синхронних археологічних пам'яток у два етапи. Спочатку виділялись ДНП на основі наявності укріпленої частини, потім відбувалось об'єднання пам'яток археології з урахуванням територіальної близькості. Реконструкцію ДНП здійснено на основі пам'яток XII – першої половини XIII ст., оскільки цей хронологічний період найбільшого розквіту давньоруського Поросся репрезентовано найбільшою кількістю синхронних пам'яток.

4. Оцінка НП на підставі розмірів площ культурного шару надзвичайно важлива для розгляду системи заселення, ієрархічних зв'язків її ланок. Такий

вид аналізу відомий під назвою ранжування (тобто, поділ площі на ранги). Він ґрунтується на окремому вияві закону Цимпфа у соціальній географії. Згідно нього населення n -го за розмірами населеного пункту складає $1/n$ числа мешканців найбільшого з НП. Ця закономірність, відкрита Ф. Ауербахом у 1913 р., обґрунтована та підтверджена багатьма дослідженнями (Афансьєв, 1990а, с. 54; Хаггет, 1979, с. 410–416). У археологічних дослідженнях, за пропозицією І. Ходдера, замість кількості населення використовується розмір площі НПД. Враховуючи орієнтовну, іноді навіть приблизну, точність інформації про площу археологічних пам'яток, у цій дисертаційній роботі застосовано найпростіший варіант аналізу за принципом «ранг-розмір». Ранжування здійснювалось за хронологічними періодами, найбільш показовим з яких є період XII - першої половини XIII ст. На побудованому графіку у арифметичній системі координат відкладено реальні значення площ НПД з точністю до 0,5 га в порядку спадання. Утворений графік дозволив виділити 19 класів площ НПД які згрупувались за візуальним розподілом у три групи за площею: великі (139,3 – 8 га), середні (7,1 – 3,5 га) та малі (3,3-0,1 га).

5. Реконструкція поетапної мережі шляхів сполучення між населеними пунктами здійснена на основі попередніх результатів ранжування НПД. Її побудова ґрунтується на застосуванні теорії графів. Створений специфічний граф складається з ребер – імовірних шляхів сполучень, що поєднують вершини – НПД (Афансьєв, 1990б, с. 86–89). Під час побудови комунікаційної мережі використано так званий граф Габріеля (Gabriel graph). Побудова цього типу графу передбачає, що дві нетотожних вершини є сусідніми і можуть бути з'єднані ребром, якщо до кола, вписаного у простір між ними, не потрапляє жодна інша вершина (Matula & Sokal, 1980). На початковому етапі побудови такого графа на карті виділено лише найбільші НПД (1-2 ранг). Далі послідовно додавались населені пункти з меншими площами. Після додавання кожного наступного рангу побудований граф

переглядався на предмет відповідності правила графу Габріеля. Таким чином отримано базову мережу зв'язків давньоруського Поросся.

За методикою топологічного аналізу Ю. В. Медведкова здійснено оцінку рівня розвитку комунікаційної мережі (Медведков, 1968, с. 160–167). На основі змодельованої комунікаційної мережі визначались середні відстані між окремими ТГ та згустками пам'яток усередині ТГ. Отримані значення середніх відстаней порівнювались з теоретично прогнозованими середніми значеннями. Останні є відношенням загальної довжини комунікацій до кількості НП.

6. Визначення просторової структури системи заселення пов'язане з аналізом просторового розміщення груп населених пунктів. Він здійснений на основі карти НПД XII – першої половини XIII ст. Отримані результати екстрапольовано на XI ст і додатково перевірено повторним аналізом.

На основі даних про реальні середні відстані між НП отримано показник територіальної концентрації населення (ПТКН). Це одна з найбільш якісних характеристик типу заселення. Визначається за формулою: $P_n = D / 0,5\sqrt{S \cdot n}$, в якій D – середня відстань між сусідніми НП, S – площа території, n – кількість НП хронологічного періоду. При рівномірному розподілі НП на території показник ПТКН становить – 2,15. При скупченні у окремих пунктах – 0. При безладному розподілі – 1 (Дмитриевский, 1968, с. 209–210). Показник ПТКН дозволив прогнозувати виділення територіальних груп (ТГ) населених пунктів. Для здійснення цієї операції використано метод кластерного аналізу. Вихідними даними цього аналізу є реконструйована комунікаційна мережа регіону та кількість груп, визначена за кількістю відомих з літописів потенційних локальних центрів. З контексту літописного повідомлення 1195 р. впливає, що на кінець XII ст. на території Поросся фіксується принаймні п'ять міст, які, ймовірно, відігравали роль удільних центрів: Богуславль, Корсунь, Канів, Торчеськ та Юр'єв. На крайньому заході басейну р. Рось знаходились землі берендичів з шістьма городами та

Ростовцем. Отже, згідно літописних даних отримуємо шість потенційних окремих уділів.

Інструмент ієрархічної кластеризації враховує кількість центрів та використовує метод середнього зв'язку для обрахунку ступеню близькості між НП («Hclust function | R Documentation», б. д.). Для отримання об'єктивних результатів аналізу ми залучили всі НПД, які потрапляли в дослідницьку рамку. Виділені ТГ можуть бути умовно ототожнені з певними адміністративно-територіальними одиницями давньоруського часу (волості, уділи).

Усередині виділених ТГ за допомогою інструментів визначення центральності у групах з врахуванням комунікаційної мережі визначено центральні місця. Частина ДНП давньоруського Поросся надійно ідентифікуються з літописними містами. Ці літописні населені пункти в цілому співпадають з локальними центрами виділених ТГ.

7. Аналіз просторової структури системи заселення та окремих НПД здійснювався у межах хронологічних періодів та окремих ТГ. Він дозволив отримати ряд ключових параметрів для їх характеристики. Зокрема на основі карт етапів заселення, окреслено райони традиційної заселеності та незалюднені ділянки. Описано динаміку просторового розвитку НП та їх структурної складності через кількість АП, що входили до їх складу.

8. Для аналізу господарського освоєння регіону та демографічного потенціалу кочівницького населення ключове значення має реконструкція палеоприродної ситуації. Для цього використано порівняльний історико-географічний підхід. За його допомогою створено синтетичну карту палеоприродної ситуації давньоруського Поросся шляхом збору та співставлення різних картографічних матеріалів, що охоплюють територію дослідження. Йдеться про набір давніх загальногеографічних карт, починаючи з XVI ст., та тематичних карт (ландшафтних, карт рослинності, ґрунтів).

Базовими картами для реконструкції палеоприродної ситуації території Поросся були карти ландшафтів та ґрунтів Київської і Черкаської областей. Проаналізувавши основні характеристики ландшафтів та ґрунтів, автор дисертаційного дослідження реконструював домінантний тип рослинності на конкретних територіях. Для перевірки правильності локалізації та обрисів ландшафтів використано дані залісненості території Поросся з кількох історичних карт. Для реконструкції палеоприродних умов давньоруського Поросся автором визначено найбільш значущі масиви умовно однорідних рослинних угруповань. Це дозволило здійснити узагальнену реконструкцію угідь давньоруської доби. Повноцінний поселенський контекст створено поєднанням палеоландшафтної карти з картою ліній Змієвих валів, мережею давньоруських населених пунктів (з виділенням укріплених) та потенційними ресурсними зонами (5 км.). Отриману картосхему автор доповнив спеціально картованими місцями розташування розкопаних Н. Є. Бранденбургом кочівницьких поховальних пам'яток та реконструйованими ареалами поширення окремих кочівницьких груп згідно з даними дослідників.

9. Рамкові обрахунки екологічної ємності ландшафтів, доступних для ведення кочового скотарства, і оцінка максимально можливої кількості номадів. На сьогодні є кілька способів оцінки демографічного потенціалу кочівницького населення (Пустовалов, 1999, с. 17). Один із них, «палеоекономічний», комплексно застосувала Н. А. Гаврилюк до матеріалів степових скіфів (Гаврилюк, 1989, с. 17–24, 2013, с. 225–269). Варіація цього підходу використані А. А. Тортікою для золотоординського часу території Подоння та Поволжжя (Тортіка, 2016; Тортіка & Михеев, 1994, 2001). Підхід ґрунтується на представленні взаємодії людської популяції та природного оточення у вигляді екосистеми, у якій відбувається розподіл енергетичних ресурсів через їхнє споживання, засвоєння та використання. Схема такої системи має вигляд піраміди. У основі знаходяться рослини, вище – трав'яні тварини, на верхівці – хижаки. Внаслідок трофічної взаємодії організмів

різних рівнів відбувається рух енергії з основи до верхівки піраміди. При цьому, за розрахунками дослідників, потік енергії при проходженні кожного рівня зменшується у 10 разів (Горшков & Дольник, 1980, с. 449). Соціальна еволюція людини призводить до певних змін у перерозподілі енергетичних ресурсів (Казначеев, 1983, с. 37).

В основі демографічних реконструкцій кочівницького суспільства лежить використання поняття екологічної ємності ландшафту, пов'язаного з навантаженням на пасовище. На практиці використовується термін «екологічна ємність пасовища» – показник продуктивності, виражений кількістю умовних голів тварин, що можуть прохарчуватись на пасовищі площею 1 га при умові збереження травостою (Гродзинский, Злобин, Миркин, & Наумова, 1991, с. 41). Походження поняття навантаження (англ. carrying capacity) складно з'ясувати, проте, початок застосування формули навантаження варто відносити до праці 1838 р. П'єра-Франсуа Ферхюльста (Pierre François Verhulst) (Chapman & Byron, 2018, с. 3; Verhulst, 1838). З 1870-х років поняття застосовується як атрибут природничих схем (Sayre, 2008). У статті Д. М. Томпсона (George Malcolm Thomson) 1887 р. вперше застосовано поняття навантаження у зв'язку з продуктивністю пасовищ (Chapman & Byron, 2018, с. 5; Thomson, 1887). Максимальна кількість кочівників визначається через взаємозв'язок середнього рівня споживання на одну людину, можливу кількість загальнодоступного для споживання продукту, який визначається біомасою домашніх тварин, обсяг якої обмежений ресурсами фітомаси (Гаврилюк, 1989, с. 18). Послідовність операцій та базові умови, необхідні для реалістичного обрахунку кількості кочівників наведено у текстовому додатку Е.

Дисертаційне дослідження здійснене завдяки використанню запропонованої методики вдалося реалізувати поставлені у роботі завдання.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА ЗАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОРОССЯ

Під системою заселення розуміється територіальна сукупність населених пунктів, пов'язаних один з одним виробничими і соціальними відносинами. Ознаки, які об'єднують населені пункти у систему: спільність соціальної і виробничої інфраструктури; наявність центрів як головних елементів системи, ієрархічно пов'язаних з усіма населеними пунктами; керованість на основі адміністративно-територіального поділу.

На першому етапі виділення ДНП із загальної вибірки поселенських археологічних пам'яток Поросся XII – першої половини XIII ст. (240 од.) автор виокремив 61 НП, який складався з городищ. До цих НП були додані безпосередньо прилеглі до валів селища (посади) (35 од.). На наступному етапі з пам'яток, що залишились після виділення попередніх ДНП (144 од.), були виокремлені місця знаходження (19 од.). Автор розглядає їх як частини населених пунктів (окремі садиби), або сліди господарської діяльності населення давньоруського часу (місця тимчасових стоянок, випадково загублені предмети, що маркують угіддя чи дорожню мережу). Отже, окреме місце знаходження не утворює осібного населеного пункту.

125 окремих неукріплених поселень, що не ввійшли до жодного ДНП виділеного раніше, проаналізовані з точки зору близькості взаємного розташування та розподілились між собою у 99 ДНП. Отже, з 240 поселенських археологічних пам'яток реконструйовано 160 ДНП (61+99 од.).

На основі виділених ДНП періоду XII – першої половини XIII ст. здійснено ретроспективну реконструкцію ДНП для попереднього

хронологічного періоду XI ст з підперіодами (початку, середини та кінця XI ст.) (Додаток В).

2.1. Становлення та розвиток системи заселення давньоруського Поросся

Дослідження становлення системи заселення будь-якої території передбачає визначення наявності та основних параметрів попереднього заселення регіону дослідження. У нашому випадку мова йде про з'ясування присутності населення та його територіальної організації у період, що передував давньоруському часу.

2.1.1. Освоєння регіону Поросся у другій половині I тис.н.е.

Спеціально розроблена археологічна карта другої половини I тис. н.е. території басейну р. Рось демонструє присутність слов'янських пам'яток на всій території басейну. Конфігурація і щільність їхнього поширення вказує на недостатній ступінь дослідженості регіону (Додаток Ж, рис. 11). Зібрані матеріали засвідчують присутність поселень пеньківської культури, пам'яток так званого «сахнівського типу» та слов'янських пам'яток з широким датуванням у межах другої половини I тис. н.е. (72 од.) У цьому дисертаційному дослідженні варто спеціально підкреслити, що на території Поросся практично не зафіксовано надійно датованих поселенських пам'яток IX-X ст. За історіографічними даними, серед поодиноких пам'яток згаданого періоду називаються городище Момоти у середній течії р. Рось (Довженок, 1954а, с. 42, 1955, с. 52; Кучера, 1972, с. 53, 1976, с. 194; Приходнюк, 1980, с. 136), окремі об'єкти, виявлені під час розкопок літописного Юр'єва (м. Біла Церква) у верхньому Пороссі (Брайчевский & Трохимец, 1961, с. 219; Квітницький, Непомящих, & Петраускас, 2014) та городища Пекарі 1 ур. Княжа Гора біля гирла р. Рось (Мезенцева, 1968, с. 30), до IX-X ст.

відносив керамічні матеріали городища Хутір Половецький В. Й. Довженко (Довженко, 1961, с. 98). Приймаючи таке датування названих пам'яток, автор змушений констатувати зникнення системного заселення цих територій у IX-X ст. з приходом у сусідні степи печенізьких орд. У зв'язку з цими подіями припиняють існування окремі поодинокі укріплені поселення (Момоти ур. Городок-Святилище та Зарубинці) (Кучера, 1987, с. 67).

М. В. Ричка висловив гіпотезу про те, що літописний Родень у першій половині X ст. відігравав роль важливого військово-стратегічного плацдарму для державного освоєння Києвом території розселення союзу уличів. Цей процес закінчився, на думку дослідника, у 20-х роках X ст. успішною облогою головного центру уличів – Пересечена. Обкладання їх даниною невдовзі викликало переселення цієї людності у басейн Південного Бугу (Рычка, 1988, с. 40). Із середини XIX ст. дослідники городища Пекарі ур. Княжа Гора ототожнюють цю пам'ятку з літописним Роднем (Беляшевский, 1892; Мезенцева, 1968; Похилевич, 2005, с. 500). Варто відзначити, що матеріали VIII-IX ст. на городищі зустрічаються у тих же об'єктах, що й предмети XII-XIII ст. (Мезенцева, 1968, с. 45–46). Основна ж кількість «ранніх» матеріалів датується у межах широкого діапазону X-XI, X-XIII ст., що не дозволяє із впевненістю говорити про розміри та статус населеного пункту у початкові періоди його існування. Тому слушними видаються аргументи П. П. Толочка, який у своєму дослідженні висловив припущення щодо можливої ідентифікації літописного Родня з городищем Пекарі ур. Заводище (Толочко, 1975, с. 44). На думку дослідника, городище в ур. Княжа Гора, на відміну від літописного Родня, знаходиться досить далеко від гирла Росі. Натомість розташування городища в ур. Заводище більш точно відповідає літописному опису населеного пункту. Дослідником виявлено на пам'ятці керамічні матеріали X ст. Польові обстеження городища Пекарі ур. Заводище та його округи, здійснені автором у 2010 та 2012 рр., не виявили достатньо виразних матеріалів для ідентифікації пам'ятки як літописного

міста Х ст. (Борисов, 2010b, 2014a). З'ясування комплексу питань щодо надійної ідентифікації найдавніших літописних міст Родня та Пересечена потребує подальших польових та аналітичних історико-археологічних досліджень.

Проблематика належності літописних уличів до Поросько-Тясминського регіону розглядалася низкою дослідників (Березовец, 1963; Кучера, 2017; Петрашенко, 1989; Рабинович, 2003; Рыбаков, 1951; Томашевський, 2003; Хавлюк, 1970). Складне питання ідентифікації археологічних пам'яток із поселеннями літописних уличів у Подніпров'ї, на відміну від Поділля Х-ХІ ст., залишається невирішеним.

Важливо зауважити, що автору у процесі збору та опрацювання усіх доступних матеріалів польових досліджень території Поросся не вдалося виявити більш ранніх надійно датованих пам'яток, ніж початок – перша половина ХІ ст. Такі ж результати отримано автором і у процесі польових досліджень регіону. Саме тому у цій роботі не розглядається комплекс проблем, пов'язаний з періодом, що передував системному заселенню Поросся у часи Ярослава Мудрого. На нашу думку, вирішення цих питань має здійснюватися через подальші системні спеціально організовані розвідувальні польові роботи.

Якщо така послідовна доказова традиція системного заселення у Пороссі гіпотетично існувала, то вона була перервана перед початком ХІ ст. у зв'язку з появою печенізьких орд (Моця, 1993, с. 18).

2.1.2. Становлення та розвиток системи заселення ХІ ст.

Зібрані та опрацьовані хронологічні індикатори дозволяють датувати давньоруські населені пункти у межах кількох хронологічних періодів. На основі керамічного комплексу та спостережень М. П. Кучери можемо виділити пам'ятки чітко датовані початком та кінцем ХІ ст. Детальність датування не дозволяє, поки що, розподілити пам'ятки ХІІ-ХІІІ ст. за більш дрібними хронологічними періодами. Зважаючи на це, автор розглядає

систему заселення Поросся за такими хронологічними зрізами: початок XI ст. – первинний етап давньоруського заселення Поросся; XI ст. – розвиток утвореної системи заселення; XII-XIII ст. – розквіт давньоруської системи заселення регіону; друга половина-кінець XIII-XIV ст. – заселення регіону після знищення давньоруської системи заселення.

Літописні повідомлення про початок заселення Поросся у часи Ярослава Мудрого добре узгоджуються з наявним археологічним матеріалом, зокрема, датуванням найбільш ранніх археологічних пам'яток давньоруського часу у басейні р. Рось (Толочко, 1985, с. 14; Шахматов, 1908, стп 137) . Початком XI ст., за дослідженнями М. П. Кучери, датуються такі городища: Біла Церква ур. Замкова Гора (№ 63), Сухоліси (№ 79), Бушеве (№ 102), Саварка (№ 108), Богуславль (№ 113), Миколаївка (№ 122), Стеблів ур. Грецький Городок (№ 124), Корсунь ур. Замчище (№ 128), Ємчиха (№ 138), Пилява 1 (№ 151), Пекарі ур. Княжа Гора (№ 157), Пекарі ур. Заводище (№ 156) (Додаток Ж, рис. 12). Дослідник датує городища на основі аналізу зібраного керамічного матеріалу. На городищі Біла Церква ур. Замкова Гора, селищах Сухоліси, Саварка, Миколаївка правий берег, Миколаївка ур. Дубки, посаді літописного Богуславля виявлені поодинокі «уламки посудин з потоншеними зверху вінцями, які найбільше характерні для пам'яток X-першої половини XI ст.». На усіх ранніх пам'ятках «переважають типові для кераміки XI ст. манжетоподібні вінця з потовщеним верхнім краєм» (Кучера, 1987, с. 70). Водночас, поряд з названими типами вінець, на пам'ятках присутня значна кількість кераміки кінця XI – першої половини XIII ст.

За влучним спостереженням М. П. Кучери, більшість ранніх городищ складаються з однієї укріпленої частини (Кучера, 1987, с. 70). Навколо укріплень розташовано значні за розміром прилеглі селища-посади. Два з названих городищ (Сухоліси та Бушеве) округлі у плані, розташовані на рівнинній місцевості. Для побудови решти городищ використано особливості природного рельєфу, підсилені штучними перешкодами.

Керамічні комплекси та поховальний інвентар, виявлені на пам'ятках поблизу сіл Саварка та Миколаївка, вказують на зв'язок жителів цих населених пунктів з західноруськими територіями (див. Розділ 1, підпункт 1.1.2. Етнічна структура населення). У процесі розвитку системи заселення на початку XI ст. окрім нових укріплених НП, поступово з'являються і неукріплені НП (Додаток Ж, рис. 12). Цей процес засвідчує й сільськогосподарське освоєння регіону Поросся. Вже у кінці описаного періоду спостерігаємо виділення певних локальних скупчень населених пунктів (ТГ). Автором виділено п'ять окремих ТГ кінця XI ст. на основі кластерного аналізу (див. Розділ 1, підрозділ 1.4. Методика дослідження) (Додаток Ж, рис. 13). Локальними центрами цих ТГ виділено Канів, Корсунь, Богуславль, Юр'єв. Внаслідок цього маємо підстави констатувати зв'язок виділених територіальних груп з адміністративно-територіальними одиницями давньоруського часу – уділами. Для кінця XI ст. виділено такі ТГ: канівська, корсунська, торчесько-богуславльська, юр'євська (Додаток Ж, рис. 13) У XI ст. з'являється неятинська територіальна група (включає 14 населених пунктів). У верхів'ях р. Рось починає формуватися кошівська територіальна група (чотири населені пункти (Додаток Ж, рис. 13). У наступні періоди розвиток системи заселення регіону відбувається саме у рамках розширення та ускладнення структури цих територіальних груп.

Отже, археологічні матеріали свідчать, що початок давньоруського освоєння цих територій може датуватися XI ст. і не обмежується лише басейном р. Рось. Зокрема, на це вказує наявність укріпленого населеного пункту Мале Старосілля ур. Кругла Гора на р. Балаклійка (лівий доплив р. Тясмин). Знахідки невеликих поселень у басейні Тясмину та широкий заплави Дніпра вказуює на подібність функціонування систем заселення та їхній певний паралельний розвиток.

2.2. Характеристика територіальних груп населених пунктів давньоруського Поросся XII-XIII ст.

Основні зони заселення давньоруського Поросся сформувались ще у попередньому періоді. Практично всі населені пункти кінця XI ст., за винятком поселення Рачки на р. Торц, продовжили існувати й у XII ст. Хронологічний період XII-XIII ст. відзначається масовим зростанням кількості населених пунктів. Кількість поселенських археологічних пам'яток загалом на території Поросся, що датуються цим періодом, більша у 3,7 рази у порівнянні із попереднім періодом (43 до 167 НП). Ми нараховуємо 167 населених пунктів, реконструйованих зі 197 археологічних пам'яток (методику виділення див. Розділ I, підрозділ 1.4.) (Додаток В, Додаток Ж, рис. 14). Основою системи заселення XII-XIII ст. стали населені пункти, що виникли у попередній період. У різних територіальних групах вони складали: у юр'євській 18%, торчесько-богуславльській – 39%, корсунській – 42,9%, канівській – 34,5% від загальної кількості усіх НП давньоруського часу.

Стан розвитку системи заселення навколо літописних міст є важливою характеристикою періоду XII – першої половини XIII ст. Збільшилась кількість населених пунктів у безпосередній близькості до літописних міст, що є індикатором ущільнення системи заселення. Ускладнилась структура населених пунктів кожної з п'яти територіальних груп. Цей процес фіксується через зростання кількості археологічних пам'яток, що входять до складу одного населеного пункту давнини (Додаток Ж, рис. 15). У період XII-першої половини XIII ст. сумарна селитебна площа всіх НП зростає порівняно з попереднім періодом.

Нижче наведемо характеристики та опис ТГ які виокремлені у результаті аналізу системи заселення давньоруського Поросся за наведеної методикою (Розділ I., підрозділ 1.4). Розгляд здійснюється послідовно від гирла Росі до її

витоку, починаючи з канівської ТГ як такої, що виникла ще у XI ст. (Додаток Ж, рис. 16.).

Канівська територіальна група XII – першої половини XIII ст. займає територію уздовж Росави до Дніпра та Дніпровське Правобережжя від гирла Росі до основи Трахтемирівського півострова (Додаток Ж, рис. 14). На південному заході ТГ межує із корсунською територіальною групою, на заході – із торчесько-богуславльською. Вище за течією Дніпра розташовано григорівсько-трахтемирівську частину подніпровської системи заселення. На північному сході від населених пунктів канівської ТГ розташовані простори Кагарлицького степу.

Канівська територіальна група об'єднує 29 НП, реконструйованих із 45 археологічних пам'яток, що складає 17,8% від усіх синхронних (XII – перша половина XIII ст.) НП давньоруського Поросся. Сумарна площа НП канівської територіальної групи становить 150 га – 12,25% від загальної площі населених пунктів Поросся.

Населені пункти зі складною селитебною структурою (з двох і більше частин) становлять 41,4%. У групі переважають НП утворені укріпленими поселеннями (62,1% всіх НП – 18 випадків). Літописний Канів складався з двох городищ та трьох селищ. Населені пункти, утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами) складають 20,7% (шість випадків). Вісім населених пунктів (27,6%) складаються лише з укріпленої частини, прилеглих селищ біля них не виявлено. Описана різниця у структурі населених пунктів може свідчити про їхні різні функції.

Аналіз потенційних ресурсних зон НП територіальної групи дозволив вирахувати орієнтовну площу зони заселення – 822 км², що становить 16,9% від сумарної площі зон заселення ТГ Поросся. Селитебна територія виділених 29 НП групи дорівнює 1,5 км² (0,18% від зони заселення ТГ). Отже, щільність заселення території складає близько 19,1 км² на один НП.

Прогнозована середня відстань між НП XII – першої половини XIII ст. дорівнює трьом кілометрам. Середня відстань у реконструйованій комунікаційній мережі канівської ТГ – 4,3 км. Середня відстань між укріпленими НП – 6,9 км. Показник територіальної концентрації населення канівської групи дорівнює 0,05, що, безперечно, вказує на помірне скупчення НП у окремих групах. Власне, частина населених пунктів територіальних груп утворює невеликі видовжені вздовж річок локальні скупчення – ланцюжки. Таких осередків виділено п'ять. Як правило їхніми центрами є НП з укріпленими частинами. Середня відстань внутрішніх комунікацій у скупченнях НП становить 1,8 км, тоді як середня відстань між ними та окремими НП – 7 км. Їх можна інтерпретувати як локальні сільськогосподарські осередки близько пов'язаних населених пунктів.

За результатами ранжування НП у середині територіальної групи виділено 29 рангів (Додаток Ж, рис. 17). Різниця площ 1-го рангу та 29-го становить 45,3 га. Середній розмір населеного пункту у ТГ – 4,03 га, при найбільшій площі у 45 га (літописний Канів). За допомогою візуального аналізу розподілу НП за площами виділені ранги об'єднано у шість класів (Додаток Ж, рис. 17).

Основу селитебної структури літописного Канева як населеного пункту складають два городища. Перше розташоване на плато корінного берега з стрімкими схилами у бік Дніпра. (висота над рівнем заплави 35 м) (Петрашенко & Козюба, 1999, с. 187). Із північного заходу та південного сходу воно підрізане неглибокими ярами. З напільного боку, ймовірно, знаходився вал. Всередині городища зберігся мурований давньоруський Георгіївський собор XII ст. На думку окремих авторів, наявність сакральної архітектури та монастиря XVI-XVII ст. (Максимович, 1877) може свідчити про розташування тут православного монастиря і у давньоруський час також (Петрашенко & Козюба, 1999, с. 188). З іншого боку, близькість цієї ділянки міста до стрімкого берега Дніпра і наявність з напільного боку території,

зручної для заселення, наштовхує на думку, що саме тут був розташований центр літописного міста (Толочко, 1980, с. 147). Натомість В. А. Богусевич розглядав ур. Гора Московка як «канівське городище часів Київської Русі» (Богусевич, 1947, с. 152).

Друга укріплена частина літописного Канева розташована на високому (до 40 м над заплавою) мисі корінного берега Дніпра на південь від першого городища в ур. Гора Московка. Із заходу та південного заходу мис окреслено яром, по дну якого протікав струмок, доплив Дніпра (Кучера et al., 1984, с. 75). Городище трикутної форми, складається з двох частин. Дитинець займає 0,26 га невеликого пагорбу на краю мису. На площі дитинця виявлено дуже мало об'єктів давньоруського часу. У центрі дитинця досліджено частину кладки XII ст. та кілька окремих поховань XI-XII ст. (Кучера et al., 1984, с. 75). Окольний град, захищений другою лінією валів, займає площу 3,4 га. На території виявлено печі і, ймовірно, залишки гончарної майстерні. П. П. Толочко, вказуює на невеликі розміри та ізольованість території ур. Гора Московка, і схиляється до думки, що тут могла бути розміщена заміська резиденція, або сторожовий пункт (цитовано за: Кучера et al., 1984, с. 76).

Сумарна площа зафіксованої укріпленої селитебної території міста Канів складає 15 га. Основна територія літописного міста – канівський поділ – археологічно не досліджувалась. На думку дослідників поділ, можливо, розміщувався у долинах струмків Дунаєвця (протікає між двома городищами) та Сухого Поток (частина сучасного міста між Сухим Поток та ур. Гора Московка має назву «Сільце»), а також топографічно вище мису з Георгієвським собором. Отже, гіпотетична площа міста може наближатись до 40-45 га.

Місто Канів, у першій половині XII ст. періодично виконувало роль удільного центру. Двічі, у 1149 та 1168-1169 рр., у Каневі княжив Гліб, син Юрія Долгорукого. У проміжку між цими датами Канів разом з Торчеськом та

Білгородом належав Мстиславу Ізяславичу. У часи князювання Святослава Всеволодовича канівський стіл займав його син Гліб. За своєю привабливістю для князів як уділ місто вважалося співставним Треполю. Це добре видно у 1163 р., коли Ростислав, уклавши мир з Мстиславом, повертає йому ряд міст, даючи замість Треполя – Канів. Треполь у цей час був стратегічно важливим пунктом на перетині постугнянської та подніпровської оборонних ліній. Ймовірно, Канів закріплюється за нащадками Мстислава. Маємо інформацію про загибель у битві на р. Калка Святослава Канівського, який, на думку О. М. Рапова, може бути сином Ростислава Рюриковича, що володів містом у кінці XII ст. (Рапов, 1977, с. 196). Як бачимо, всі згадки про Канів та Канівський уділ так чи інакше пов'язані з Мономаховичами, точніше, з смоленськими Ростиславичами (Рапов, 1977, с. 174).

Літописний Канів з навколишніми синхронними населеними пунктами утворює поселенську агломерацію. Її площа складає близько 80 га.

До неї належать крайній північним НП групи, розташований на березі Дніпра у гирлі річки Бобриці – Бобриця (№ 163), НП Новоселиця (№ 161), Берестовецький Яр (№ 159) та Кістянецький Яр (№ 160), що складають безпосередню північну околицю літописного Канева (№ 158).

Перша літописна згадка Канева пов'язана з закладанням князем Всеволодом церкви на честь Георгія (1144 р). Проте надалі це місто згадується у літописних повідомленнях як місце збору руських князів, що йдуть у степ, місце їхньої зустрічі з половцями, місце, де вони стоять «на сторожі землі Руської» і охороняють торгові шляхи Гречник і Залозник, перебрідають Дніпро. Саме необхідність контролю зручної переправи вважається дослідниками однією з головних функцій цього міста (Толочко, 1980, с. 146). З іншого боку, Канів є найбільш південним пунктом у Дніпровській оборонній лінії (Довженко, 1968).

Наступним за розміром населеним пунктом територіальної групи є НП Маслівка 1 (№ 140). Він розташований у середній течії р. Росава навпроти

гирла її правого допливу – річки Потік. Сумарна площа городища та селища, що займають мис та територію тераси правого берега р. Росава, складає 24,5 га. До цього населеного пункту територіально тяжіють НП Тулинці (№ 142) та Степанці ур. Вовківщина (№ 143). На північ від цієї мікрогрупи НП розташовується Кагарлицький степ. На основі даних із розкопаних поховальних комплексів С. О. Плетньова у південній частині цього внутрішнього степка локалізує невелику компактну групу половців. З цією групою пов'язані різноетнічні (в тому числі, давньоруські) поховання у могильниках біля с. Зеленки. Безпосередня близькість степових просторів, ймовірно, зумовила сусіднє розташування трьох укріплених населених пунктів, що утворюють локальне скупчення загальною площею 34 га.

Нижню течію р. Росава займає скупчення населених пунктів, сконцентроване навколо НП Малий Ржавець 2-1959 (№ 148). До околиці цього укріпленого НП належать: Пилява ур. Городок 1 (№ 146), Пилява ур. Городок 2 (№ 147), Полствин п.5-6 (№ 149), Полствин п.4-1979 (№ 150), Бабичі ур. Курган (№ 151), Гамарня ур. Валки (№ 152). Ці НП розташовані переважно на лівому високому березі р. Росава на північ та південь від НП Малий Ржавець 2-1959 (№ 148). Більшість населених пунктів мікрогрупи – неукріплені.

Населений пункт Малий Ржавець 2-1959 (№ 148) складається з городища напівкруглої форми, розташованого на мисі правого корінного берега річки (Третьяков, 1946, с. 5). Городище мало дві лінії валів. Із напільного боку розташовано дві серпоподібні тераси. На північ, південь і, частково, захід від городища розташовано селище (Кучера, 1981, с. 46–47). Загальна площа населеного пункту – 5,7 га. Загальна площа мікрогрупи 14,78 га.

Далі на південний схід, у трикутнику між нижньою течією Росави та р. Рось, розташовується ще одна територіальна мікрогрупа із двома близькими за значенням центрами. На високому правому березі р. Росава розміщено округле, без слідів культурного шару, городище в ур. Курган. Під

ним на підвищені тераси річки виявлено селище давньоруського часу. Разом вони утворюють НП Бабичі ур. Курган (№ 151) площею 2,42 га. До цього населеного пункту тяжіє неукріплене селище Гамарня ур. Валки (№ 152), розташоване на лівобережній слабо горбистій боровій терасі р. Росава. Його площа 0,31 га складається з кількох плям давньоруського культурного шару, що, ймовірно, являють собою окремі садиби, розташовані вздовж берегової тераси.

Межиріч ур. Городище (№ 136) – це невелике мисове городище з окремими знахідками кераміки давньоруського часу. Поруч на першій надзаплавній терасі р. Рось розташоване селище Межиріч ур. Слобода (№ 135). Можливо, ці два місця складали єдиний населений пункт площею 0,6 га. Серед дослідників були спроби ідентифікувати з цими населеними пунктами літописний Товаров (див. Розділ 1, підпункт 1.1.1.). Проте, їм забракло переконливих фактів.

Населений пункт Кононча ур. Жолуб-Замковище (№ 153) складається з городища (Кононча ур. Замковище) та природно укріпленого селища (Кононча ур. Жолуб). Їхня загальна площа складає 3,94 га. Обидві частини давньоруського НП розташовані на мисовидних відрогах плато лівого берега р. Рось висотою над рівнем заплави до 50 м. Навпроти городища у широкій заправі р. Рось на дюноподібному підвищенні виявлено невелике давньоруське поселення (Михайлівка ур. Бугри, № 246).

У нижній течії р. Рось недалеко від її гирла на високому лівому березі розташовано кілька укріплених населених пунктів: Хутір-Хмільна ур. Варченківська гора (№ 155), Пекарі ур. Заводище (№ 156) та Пекарі ур. Княжа Гора (№ 157). Останній населений пункт замикає ряд невеликих укріплених поселень на мисовидних останцях корінного лівого берега р. Рось, що тягнеться від гирла річки.

Корсунська територіальна група. Локальним центром цієї територіальної групи є літописне місто Корсунь. Корсунська ТГ займає

східну частину середньої течії басейну р. Рось. Зона заселення розташована вздовж річкових долин Росі, та Нехворощі (лівий доплив) (Додаток Ж, рис. 14). На відстані 10 км вгору за течією Росі розміщуються НП богуславльської ТГ, через 6 км нижче за течією – канівської. Населені пункти корсунської територіальної групи займають підковоподібну частину течії р. Рось: від її правого допливу р. Чернобаївки до середини меридіональної ділянки течії. На 2/3 території волості лівий берег значно вищий за правий. Він утворений піднятим плато, яке розчленоване численними долинами дрібних річок та ярами. На схід знаходиться вирівняна болотиста низина між Канівськими дислокаціями та Мошногір'ям, на південь – межиріччя Гнилого Тікича та Вільшанки.

У корсунській територіальній групі з 39 поселенських археологічних пам'яток XII-XIII ст. реконструйовано 21 населений пункт. Городища серед археологічних пам'яток групи становлять 25,6%. Населені пункти корсунської ТГ складають 13% від загальної кількості пам'яток давньоруського Поросся XII-XIII ст. Їхня сумарна площа – 209 га, що складає 17% від загальної площі НП давньоруського Поросся. За структурою переважають НП, утворені неукріпленими селищами (57,1% всіх НП волості – 12 випадків), з них у двох випадках до складу одного НП входило більше одного селища (2-3). Населені пункти, утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами) складають 42,9% (9 випадків). Два населені пункти (9,5%) складаються лише з укріпленої частини, прилеглих селищ біля них не виявлено.

Аналіз потенційних ресурсних зон НП територіальної групи дозволив вирахувати орієнтовну площу зони заселення, яка дорівнює 683 км², що складає 14% від сумарної площі зон заселення ТГ Поросся. Селитебна територія 21 НП групи дорівнює 2,09 км² (0,3% від зони заселення ТГ). Отже, щільність заселення території складає близько 17,5 км² на один НП.

Середня відстань у реконструйованій комунікаційній мережі корсунської волості становить 3,5 км. Середня відстань між укріпленими НП – 6,6 км. Показник територіальної концентрації населення корсунської групи дорівнює 0,00224 і вказує на слабку тенденцію до скупчення населених пунктів у окремих групах. Розміщення населених пунктів тяжіє до рівномірного розподілу вздовж русла р. Рось і утворюють лінійну систему заселення. Єдиним винятком з цього правила є околиці Половецького Хутора (№ 114).

За результатами ранжування НП всередині територіальної групи виділився 21 ранг (Додаток Ж, рис. 18.). Різниця площ 1-о рангу та 21-о – 57,5 га. За допомогою візуального аналізу графіку розподілу НП за площами виділені ранги об'єднано у три класи (Додаток Ж, рис. 18.).

До першого класу належать 7 населених пунктів від 57,4 га (НП Корсунь № 128) до 8,2 га (НП Пішки ур. Замковище № 120). Найбільший НП територіальної групи – літописний Корсунь. У літописі зафіксовано три згадки цього міста з 1169 до 1195 років. Центральну частину міста формує городище площею 2,8 га на високому лівому березі р. Рось. Прилегле з півдня селище-посад площею до 40 га безпосередньо примикає до укріплень і тягнеться вздовж берега по підвищеній, слабо горбистій терасі. На островах р. Рось навпроти городища також виявлено ділянки давньоруського заселення. Через широку балку гирла р. Фоси (Корсунки) на високому лівому березі Росі розташоване поселення ур. Хрущівка (4,7 га). Навпроти поселення та городища на р. Рось знаходяться кілька скелястих островів, які, за даними досліджень, були заселені у давньоруський час (Назаров, Андрощук, & Ластовський, 1996). Загалом, давньоруське місто Корсунь складається з шести окремих частин, розташованих навколо гирла р. Корсунки.

Окрім центрального населеного пункту – Корсуня, на території волості до першого класу входять ще шість НП: Хутір Половецький (№ 114), Миколаївка ур. Городок (№ 122), Набутів ур. Маївщина (№ 132) та ур. Очаків

(№ 130), НП № 119, Пішки ур. Замковище (№ 120). Чотири з цих НП знаходяться вище за течією від Корсуня.

Населений пункт Хутір Половецький (№ 114) площею 48,4 га складається з городища та прилеглого селища на підвищеному останці лівого берега р. Рось між гирлами річок Чернобаївка (лівий доплив) та Вільховчик (правий доплив) (Додаток Ж, рис.33 а, б). Невеликий (0,5 га) НП Москаленки 2 (№ 115) у долині річечки Вільховчик. На думку дослідників на його території розміщувалось всього кілька садиб (В. Й. Довженок & Брайчевська, 1961, с. 204).

На відстані 0,8 км від гирла р. Вільховчик на лівому березі р. Рось розташований населений пункт Москаленки 1 ур. Слобода (№ 116). Невелике укріплене городище та прилегле селище на березі р. Рось займають 1,7 га. Південніше знаходиться північний край Стеблівсько-Москаленської ділянки Змієвого валу. Вал переходить річку Нехворощ, вище якої (9 км від гирла) знаходиться НП Пішки ур. Замковище (8,2 га). Населений пункт розташований на видовженому мису лівого берега річки та у його підніжжі. Неподалік знаходиться курганний могильник з кочівницькими похованнями.

В одній з балок-допливів р. Нехворощ розміщена компактна група населених пунктів № 117-119, що за характеристиками подібна до групи НП Малополовецьке (№ 52-55). Їхнє місцезоположення вказує на глибинне освоєння території вздовж яружно-балкової мережі.

Перелічені НП (Хутір Половецький, Москаленки 1 ур. Слобода, Москаленки 2, Пішки ур. Замковище, та №№ 117-119) разом утворюють локальне скупчення, яке знаходиться між богуславльською та корсунською волостями. Просторовий аналіз реконструйованої дорожньої мережі та їхнього географічного розташування вказує (судячи з наявної інформації) на належність цих населених пунктів до корсунської волості.

Нижче гирла р. Нехворощ, на схід та південь від лінії Стеблівсько-Москаленської лінії Змієвого валу, знаходиться група НП, які, ймовірно,

пов'язані між собою. Місцевим центральним НП є Миколаївка ур. Городок (№ 122). Невелике (1,4 га) городище на підвищенні у заплаві лівого берега р. Рось є центром для прилеглого селища-посаду на лівому березі (22,2 га) та пов'язаного селища на правому березі р. Рось (13,9 га). На обох берегах є могильники – курганний (лівий берег) та ґрунтовий (правий берег). Загальна площа НП становить 37,5 га. З жителями цього населеного пункту пов'язують літописне повідомлення про розселення по Росі полонених «лахів» (Шахматов, 1908, стп 137). На поселеннях виявлено керамічні форми західноруських типів. На могильнику виявлено S-подібні сережки, характерні для західних регіонів Русі та Польщі (Звіздецький & Серов, 1988).

На північ від НП Миколаївка ур. Городок на високому пагорбі правого берега р. Рось розташований укріплений НП Хлерівка ур. Круглячок (№ 121). Площа городища становить 0,39 га. На думку В.Й. Довженка, це залишки сторожової фортеці (Довженок & Брайчевська, 1961).

На південь від НП Миколаївка ур. Городок на лівому березі р. Рось розташовані НП Стеблів ур. Росинка (№ 123) та Стеблів ур. Біла Глина (№ 125). Це невеликі за площею поселення на першій надзаплавній терасі. Між ними у вигині русла р. Рось знаходиться НП Стеблів ур. Грецький Городок (№ 124). Територія укріпленої частини – 5,2 га – омивається основним руслом та Самоволкою, додатковим рукавом річки, що утворюють острів. Територія пам'ятки має природний захист за рахунок підвищених схилів острова, складених гранітними скелями. На території населеного пункту окрім кераміки XII-XIII ст. виявлено вироби із заліза та пірофілітові прясельця. Цей НП є одним з найбільш південних у Пороській системі заселення XII-XIII ст.

На захід від літописного Корсуня (6,8 км) та на схід від НП Стеблів ур. Грецький Городок (5,5 км) на розчленованій старицями Росі та гирлом р. Виграївки терасі лівого берега розташоване поселення Виграїв ур. Куклинець (№ 126).

На північ від Корсуня у балці-притоці р. Фоса (Корсунка) знаходиться невелике поселення Корсунь ур. Кущаївка (№ 127). На відстані 4,3 км на схід від Корсуня у гирлі лівого допливу Росі знаходиться таке ж невелике селище Гарбузин струмок Л.б. (№ 129). На північ від цього поселення на краю плато починається зафіксована ділянка Змієвого валу Гарбузин-Сахнівка. Починаючи від цього поселення, лівий берег Росі значно підвищується.

У місці, де русло найближче підходить до берега, розташований НП Набутів ур. Очаків (№ 130). Загальна площа населеного пункту становить 10,3 га. Центром є городище в ур. Очаків площею 1,4 га. Укріплення розташоване на мису лівого корінного берега р. Рось. Внизу схилу знаходиться струмок. Навколо, з напільного боку та на прилеглих терасах, схилах берега, розташовано три частини прилеглого селища-посаду (2,5 га) та селищ (5,9 га). За 0,8 км на схід від основного укріплення (0,3 від краю прилеглого селища) знаходиться ще одна укріплена частина.

Нижче за течією, через 1,6 км, розташоване поселення Набутів Цукровий Завод. Ще через 0,8 км, у місці де крутий лівий берег повертає на північ, розташований НП Набутів ур. Маївщина (№ 132). Дві частини поселення утворюють селитебну площу розміром 13,5 га. Північна частина розміщена на підвищенні у заплаві р. Рось, південна – на схилі високого лівого берега.

Крайнім пунктом корсунської волості XII-XIII ст. є НП Сахнівка ур. Дівич Гора (№ 134). Площа укріпленої частини становить 0,2 га, площа гори – 3,6 га, прилеглого селища-посаду – 2,7 га. НП розташований на високому останці (понад 100 м) лівого берега р. Рось. Селище знаходиться в улоговині між горою Дівичею та Дігтярною горою на північному схилі першої (Титова, 1987, с. 21). На городищі розкопано 32 будівлі, а на прилеглому поселенні – одне житло та 33 ями різного розміру та призначення (Іванченко, 1990). Л. І. Іванченко зазначає, що наявність на пам'ятці жител з вогнищами (три житла), нехарактерними для слов'янських будівель та

значної кількості господарських ям вказує на можливу присутність на поселенні мешканців з Степового Подніпров'я чи Подоння. Цю думку підтверджують знахідки окремих предметів, пов'язаних з побутом кочівників: бронзових дзеркал, казанів та срібних сережок половецького типу (Іванченко, 1990, с. 138). На думку дослідниці, знахідки та аналогії з подібними пам'ятками (зокрема, Любеч), дають підстави вважати Сахнівку ур. Дівич Гору князівським сільцем, що виконувало роль замиської резиденції призначених з Києва Пороських правителів (Іванченко, 1990, с. 138).

На відстані 3,8 км на південь від НП Сахнівка ур. Дівич Гора розташовано НП Сахнівка ур. Давидова Улочка (№ 133). Поселення знаходиться на схилах надзаплавної тераси лівого берега р. Рось. Із півдня обмежене руслом невеличкого струмка.

Торчесько-богуславльська територіальна група. Для виділення торчесько-богуславльської територіальної групи ми спирались на результати кластерного ієрархічного аналізу. У процесі обробки даних отримано параметр територіальної близькості НП та застосовано метод зважування середніх відстаней. До складу цієї територіальної групи увійшли два надійно локалізовані літописні населені пункти: Торчеськ та Богуславль. Обидва населених пункти згадуються як центри пороських уділів. Проте просторовий аналіз вказує на тісний зв'язок цих двох центрів між собою через низку населених пунктів.

Торчесько-богуславльська ТГ охоплює середню течію басейну р. Рось з її допливами. Зона заселення розташована вздовж річкових долин Росі, Бурчака, Гороховатки. Окремі пам'ятки знаходяться у басейні рік Насташка та Котлуй (Додаток Ж, рис. 14.). З півночі ТГ межує, частково охоплюючи долини річок Бурчак (Рокита) та Гороховатка, зі степовими просторами внутрішнього степка обабіч них. На схід від течії р. Гороховатка розташований так званий Кагарлицький степ. Зі сходу торчесько-богуславльська ТГ межує з юр'євською волостю. Умовна межа між ними на

правому березі р. Рось проходить у районі гирла р. Насташка. На лівому березі таким кордоном може бути розгалуження Великого Пороського валу у нижній течії р. Бурчак. Відповідно до результатів просторового аналізу наявних даних, південно-східна межа територіальної групи проходить на південь від літописного Богуславля у районі гирла правого допливу р. Рось – річечки Чорнобаївка. Нечисленні пам'ятки південно-західної частини територіальної групи розміщуються на ділянці розчленованого рельєфу, південний край якої знаходиться у верхів'ях лівих допливів Гнилого Тікича.

У торчесько-богуславльській територіальній групі з 43 поселенських археологічних пам'яток XII-XIII ст. реконструйовано 33 населені пункти. Городища серед археологічних пам'яток групи становлять лише 16,4%. Населені пункти торчесько-богуславльської територіальної групи складають 20,5% від загальної кількості пам'яток давньоруського Поросся XII-XIII ст. Їхня сумарна площа – 426 га, що складає 34,71% від загальної площі НП давньоруського Поросся. За структурою переважають НП, утворені неукріпленими селищами (78,8% всіх НП волості – 26 випадків), з них у 5 випадках до складу НП входило більше одного селища (два-три). Населені пункти, утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами), складають 15,2% (п'ять випадків). Два населені пункти (6%) складаються лише з укріпленої частини, прилеглих селищ біля них не виявлено.

Аналіз потенційних ресурсних зон НП територіальної групи дозволив вирахувати орієнтовну площу зони заселення, яка дорівнює 893 км² і складає 18,3% від сумарної площі зон заселення ТГ Поросся. Селитебна територія 33 НП групи дорівнює 4,26 км² (0,48% від зони заселення ТГ). Таким чином, щільність заселення території складає близько 20,8 км² на один НП.

Середня відстань у реконструйованій комунікаційній мережі торчесько-богуславльської волості – 3,5 км. Середня відстань між укріпленими НП становить 12,9 км. Показник територіальної концентрації населення

торчесько-богуславльської групи дорівнює 0,04, що вказує на тенденцію до утворення певних територіальних згустків місць поселень. Частина населених пунктів волості утворює невеликі локальні скупчення. Середня відстань внутрішніх комунікацій у скупченнях НП – 1,8 км., тоді як середня відстань між осередками та окремими НП поза ними – 6,5 км.

За результатами ранжування НП у середині територіальної групи виділилось 33 ранги (Додаток Ж, рис. 19). Різниця площ 1-о та 33-о рангів становить 139,1 га. За допомогою візуального аналізу графіку розподілу НП за площами, виділені ранги об'єднано у шість класів(Додаток Ж, рис.19.).

До першого класу належить найбільший населений пункт ТГ – літописний Торчеськ (№ 97). Сумарна площа давньоруського культурного шару цього міста складає, за нашими дослідженнями, 139,33 га (51,7 га укріпленої частини поселення та 87,63 га прилеглого селища) (Борисов, 2014b). Саме цей населений пункт є центральним поселенням волості. Торчеськ, найбільший населений пункт Поросся, є одним з найбільш важливим для автора літопису. Традиційно першу згадку цього міста датують 1093 роком (Желєзняк, Корепанова, Масенко, & Стрижак, 1985, с. 162). Проте, на думку О. Б. Головка, дата першої згадки може бути віднесена до 1083-1084 рр, оскільки текст, що містить першу згадку – це «Повчання» Володимира Мономаха, що пізніше був вміщений в літописну статтю 1096 року (Головко, 1999, с. 117–118). Вперше таке раннє датування висловено М. П. Погодіним, з ним погоджується М. С. Грушевський (Грушевський, 1991, с. 31; Погодин, 1857, с. 148).

Визначний статус та значення міста підкреслюють 18 окремих літописних згадок з 1093 р. до 1235 р. Актуальна історіографія вказує на цей населений пункт як одну зі «столиць» Поросся, поряд з Юр'євим. Із Торчеська походить численний сфрагістичний матеріал, який, на жаль, у більшості випадків залишається недоступним для наукового опрацювання. На ділянці у південній частині дитинця цього міста виявлено окремі знахідки

керамічних полив'яних плиток, уламків хороса, шматків плінфи, що, ймовірно, вказує на присутність тут церковної споруди (Рыбаков, 1967).

Торчеськ виник у другій половині XI ст. на місці скіфської селитебної пам'ятки (городища?). У процесі осідання кочівники часто використовували більш давні укріплення для своїх поселень. Вони лише злегка поновлювали їх і ставили на давні вали дерев'яні обмазані глиною палісади. Місто розташовувалося по всій території давнього скіфського городища і було великим населеним пунктом. Територія міста була забудована не щільно.

С. О. Плетньова реконструювала вигляд столиці чорних клобуків, спираючись на результати археологічних досліджень городища Шаргород та проводячи аналогію з матеріалами розкопок Правобережного Цимлянського городища, де у середині кам'яних стін по колу розміщувались юртоподібні житла з житлом хана у центрі (Плетнёва, 1964). Будівлі були легкі, наземні, ймовірно, обтягнуті повстю. Вони розміщувались не рядами, а «гніздами» (дворами). Кожен двір належав окремій великій сім'ї (чаді) і утворював «вежу». Між окремими «гніздами» був вільний простір, де утримувалась найбільш цінна худоба – породисті коні та молодняк. Житла утворювали кільцеву структуру навколо житла голови сім'ї. По зовнішньому периметру кола могли бути поставлені плетені загорожі (Плетнёва, 2010, с. 88–89).

До подібного варіанту реконструкції літописного міста Торчеськ схилявся і Б. А. Рыбаков, описуючи дитинець Шаргорода як «русский квартал берендейского города» (Рыбаков, 1967, с. 244), посеред якого розташовувалась дерев'яна церква і християнське кладовище. Масові знахідки металургійного шлаку поза межами дитинця дослідник вважає слідами функціонування майстерень. Зовнішній вал інтерпретується як загін з двома внутрішніми сегментоподібними уріпленнями і широким пандусом в'їзду, який дозволяв швидко заганяти худобу у середину укріплень (Рыбаков, 1967, с. 243). На думку Б. О. Рыбакова, величезна площа городища з слідами слабкого недовготривалого заселення досить добре узгоджується з уявленням

про столицю кочівників, що використовувалась як тимчасовий сховок під час набігів половців (Рыбаков, 1967, с. 245). Кочівницькі «вежі» розташовувались і поза укріпленнями городків. При веденні пасовищного скотарства на порівняно невеликій території, скотарі змушені були постійно переганяти череду та жити поряд з нею. У такий спосіб забезпечувалось «самовідновлення» пасовищ (Плетнёва, 2010, с. 88–89).

Синхронні неукріплені поселення, що знаходяться на протилежному низькому правому березі р. Гороховатки утворювали безпосередню округу літописного міста.

До другого класу НП з площами у діапазоні від 18 до 49 га належать шість населених пунктів територіальної групи. У третю групу потрапили НП з площею від 10 до 17 га (три НП). Четверта група представлена середніми за площею НП від 2 до 8 га (вісім НП). 15 населених пунктів групи мають розміри менше 2 га (Додаток Ж, рис. 19.).

У структурі торчесько-богуславльської територіальної групи крайню південно-східну позицію займає друге після Торчеська літописне місто – Богуславль (№ 113). Це місто двічі згадується у літописі під 1195 р., де Богуславль названо поряд з такими «городами» як Торчеськ, Корсунь, Треполь та Канів. На сьогодні розвідана площа населеного пункту становить 24,9 га. Розвідувальними роботами Л.І. Іванченко та О. П. Моці визначено місце знаходження дитинця площею 13,7 га та частини прилеглого селища 11 га. (Іванченко & Моця, 1982; Іванченко, 1999). Місто займає видовжений мис на високому лівому березі р. Рось. З двох боків мису у глибоких ярах протікають річечки Богуславка та Карячина. На північ від селитебної площі в ур. Татарські Могили розташовано синхронний курганний могильник (Іванченко & Моця, 1982).

За три кілометри вгору по р. Рось від Богуславля на правому березі розташовано три пов'язаних між собою населених пункти: Розкопанці п. 63-1973 (№ 112), Розкопанці (№ 111) та Дибинці ур. Розкопанський Шпиль

(№ 110). Ці давньоруські поселення розташовані у вигині річки, де підвищене розчленоване ярами плато підходить близько до її русла. Два з них знаходяться при впадінні невеликих струмків (НП Дибинці ур. Розкопанський Шпиль (№ 110) та Розкопанці (№ 111), селитебна площа становить 1,6-4 га. Населений пункт Дибинці ур. Розкопанський Шпиль, імовірно, мав укріплену частину, оскільки у 1973 р. на цій пам'ятці зафіксовано вали, які до нашого часу не збереглися (Довженок & Приходнюк, 1973, с. 23). Третій пункт групи розташований безпосередньо на вигині річки і займає терасу між плато та заплавою. Він складається з двох плям культурного шару загальною площею 7,1 га.

Вище за течією р. Росі на першій правобережній надзаплавній терасі розміщувався населений пункт Бородані ур. Лан (№ 109) площею 20,4 га. Це одне з найбільших неукріплених поселень басейну р. Рось. Населений пункт складається з трьох плям культурного шару давньоруського часу, що витягнуті вздовж берега на відстань 1 км. Місце розташування населеного пункту прикметне тим, що саме починаючи з нього правий корінний берег значно підвищується і підходить досить близько до заплави.

На 7 км нижче від впадіння у Рось р. Гороховатки (лівий доплив) на лівому березі розташований населений пункт Саварка (№ 108). Він займає площу близько 49 га. Укріплена частина (3,5 га) розміщена на мису, нижче знаходиться вузька заплава Росі. Прилегле селище площею 45,4 га розташовано навколо городища й витягнуте вздовж річкової тераси на 1,2 км. Із городища походить фрагмент денця з клеймом у вигляді знаку Рюриковичів (Довженок, 1954а, с. 3) та коромисло від вагів. На північ від городища знаходиться південний кінець Змієвого валу, який починається на березі р. Гороховатка. Аналіз різночасових космічних знімків цієї території виявив сліди траси валу, що безпосередньо підходять до городища Саварка. Отже, Змієвий вал примикав до городища. Ймовірно, саме цей населений пункт був межею між володіннями Торчеська та Богуславля. На це вказують і

результати просторового аналізу транспортної мережі мікрорегіону. Алгоритм пропорційних відстаней дозволив розділити зони впливу цих двох літописних населених пунктів. Імовірно, у єдиний комплекс пов'язані населені пункти Саварка, Синиця 7 (№ 107) та Бовкун ур. Сичі (№ 103). Два останніх утворені неукріпленими поселеннями (1,5 та 3,5 га), що знаходяться на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось. Між ними річка Котлуй впадає у Рось.

У верхів'ях р. Котлуй на мисоподібному останці правого берега розміщене давньоруське городище Лісовичі (№ 106). На 3,5 км на південь від нього у балці, що впадає у долину річки, знаходиться поселення Лісовичі південь (№ 105). Ці два населених пункти, разом з поселенням Плоске ур. Хутір (№ 104), утворюють окрему групу давньоруських поселень, що розташовані на значній відстані від долини р. Рось (13-23 км), фактично, у межиріччі Росі та Гнилого Тікича. Найбільш віддаленим є поселення Плоске ур. Хутір (№ 104), що знаходиться у верхів'ях р. Чернин (правий доплив р. Насташка, допливу р. Рось) та на одному з допливів р. Цецилія (лівий доплив р. Гнилий Тікич.). Місце розташування цих селищ на ділянці підвищеного розчленованого рельєфу вододілу рр. Насташка, Фоса, Стара Синиця, за даними ґрунтового і ландшафтного аналізу, було приурочено до окремого лісового масиву.

Із цим же лісовим масивом, порізаним ярами, балками та долинами невеликих річок, пов'язана група населених пунктів, розташованих у долині р. Салиха (правий доплив р. Рось.). Ця група поселень складається з 5 оселищ: Синява 5 (№ 82), Синява 8 (№ 83), Синява 10 (№ 81), Синява 2 (№ 82) та Синява 3 ур. Карпінська (№ 88). Усі ці поселення характеризуються або невеликою площею (0,9-1,8 га у Синява 2 та Синява 3 ур. Карпінська), або значною площею з слабкою насиченістю культурного шару (Синява 10 – 8 га, Синява 5 – 17 га, Синява 8 – 5 га). Зазначені параметри культурного шару можуть вказувати або на недовготривале заселення, або на специфічний

тип цих населених пунктів. Важливо, що частина поселень – Синява 5, Синява 2, Синява 3 ур. Карпінська – захована у відрогах ярів на досить високому топографічному місцеположенні (різниця з заплавою Росі 30-50 м).

На північ від вище описаної групи поселень вздовж течії р. Бурчак (Рокита) (лівий доплив р. Рось) розташовується ще одне скупчення селитебних структур. Його центром є населений пункт Житні Гори (№ 85), дослідники якого зазначають можливість інтерпретації цієї пам'ятки як городища (Смиленко, 1947). До нього тяжіють Житні Гори Негода 1-1947 (№ 84) та Рокитне Мовчанівка (№ 86). Обидва неукріплених селища розташовані на річкових терасах і займають площу 0,2 та 0,4 га. Це група оселищ, висунута від р. Рось углиб території зі степовими ландшафтами.

Найбільшу концентрацію населених пунктів за кількістю та сумарною площею спостерігаємо у долині р. Гороховатка (лівий доплив р. Рось). Саме тут розміщено найбільший населений пункт Поросся – літописний Торчеськ. На південь від нього біля гирла Гороховатки розташовано два парні поселення – Бушеве 1 (№ 102) та Бушеве 2 (№ 101). Перше з них складається з округлого городища (7,7 га) та навколишнього прилеглого селища (34,7 га). НП розміщені на першій надзаплавній терасі р. Рось, прорізаний руслом р. Гороховатка.

Вище за течією Гороховатки одне навпроти одного через річку розміщено два неукріплені поселення – Ольшаниця ур. Корчакове 1 (№ 100) та Ольшаниця ур. Корчакове 2 (№ 99). Вони знаходяться близько до країв Великого Проського валу, що спускається у долину річки і губиться у заплаві р. Гороховатки. З поселення Ольшаниця ур. Корчакове походить знахідка пломби Всеволода Святославича (1078-1093 рр) та підвіски у формі сокирок, які, щоправда, недоступні для повноцінного наукового опрацювання через незаконний продаж приватним колекціонерам.

На правому, протилежному від Торчеська, березі р. Гороховатка розташовано три населені пункти давньоруського часу: Ольшаниця 2

ур. Комендантський (№ 98), Ольшаниця 1 ур. Пупин (№ 96), Бакумівка 4 (№ 95). Загальна площа скупчення – 38,3 га. Ці населені пункти витягнуті на надзаплавній терасі на відстань 2,5 км. Ймовірно, вони утворювали єдиний комплекс з Торчеськом та були його «заріччям».

На відстані 0,6 км від північної околиці НП Бакумівка 4 знаходиться НП Бакумівка ур. Лука (№ 94). Поселення розташоване на природно захищеній ділянці – південному та південному березі невеликого острова біля правого берега р. Гороховатка. Площа поселення становить 10,6 га.

Вище за течією річки розташовано НП Бакумівка 1 (№ 93) 0,2 га. На лівому березі – поселення Шарки 3 (№ 92), на півночі на відстані два кілометри – городище Шарки (№ 91).

Крайніми північними пунктами по річці Гороховатка є НП Телішівка А-Б (№ 90) та Телешівка 1 (№ 89). Перше поселення розміщено на схилі лівого берега р. Гороховатка, навпроти вигину річки. НП Телешівка 1 знаходиться над заплавою правого берега річки та з півдня обмежений яром, має площу 1,6 га.

Населені пункти вздовж р. Гороховатки знаходяться недалеко від заплави або безпосередньо у ній. Ця частина системи заселення торчесько-богуславльської територіальної групи проникає у глибину внутрішнього степка – західну частину Кагарлицького степу. Певним чином ця ділянка схожа на поселення вздовж р. Рокита (Бурчак) і на групу поселень на правобережжі р. Рось. Разом вони, ймовірно, утворювали Торчеську волость. Крайнім південно-східним пунктом волості є НП Саварка (№ 108). Належність цих поселень саме до торчеської групи впливає з результатів здійсненого аналізу комунікаційної мережі територіальної групи. Далі за течією р. Рось розташовувалась Богуславльська волость, що на півдні межує з корсунською.

Юр'євська територіальна група. Застосування процедури ієрархічного кластерного аналізу дозволило виділити територіальну групу населених

пунктів на основі критерію близькості розташування. У процесі аналізу використано метод середніх відстаней.

Юр'євська ТГ розташовується у східній частині Верхнього Поросся. Зона заселення витягнута вздовж річкових долин. До складу території цієї групи входить басейн р. Кам'янка (лівий доплив Росі) та, частково, басейни річок Березянки, Протоки-Ротка, Узина (Додаток Ж, рис. 14.). Із північного сходу волость межує з територією внутрішнього степка – літописного Перепетового поля, що у XVI-XVII ст. відомий як Білоцерківський степ. Юр'євська територіальна група із кількох сторін оточена лініями Змієвих валів. На півночі відмежована від системи заселення Поірпіння лінією Фастівсько-Житомирського Змієвого валу і межиріччям р. Ірпінь та Кам'янка. Із західного боку за Змієвими валами знаходиться неятинська територіальна група: у північній частині басейну р. Роставиця проходить Попільнянський вал (відгалуження Великого Пороського валу), у південній частині неятинської групи – ягнятинський вал. Загалом селитебну зону юр'євської територіальної групи за її обрисами можна поділити на три великі частини: північну – басейн р. Кам'янка, південну – басейн р. Рось від Юр'єва і вище по течії, східна – басейн Росі на схід від Юр'єва (Додаток Ж, рис. 14.).

Юр'євська територіальна група складається з 54 населених пунктів реконструйованих з 76 поселенських археологічних пам'яток. Серед археологічних пам'яток городища займають 22,4%. Населені пункти юр'євської волості складають 33,5% від загальної кількості пам'яток давньоруського Поросся XII-XIII ст. Їхня сумарна площа – 274 га (22,32% від загальної площі НП давньоруського Поросся). За структурою переважають НП, утворені неукріпленими селищами (68,5% всіх НП волості – 37 випадків). У 5 випадках до складу одного НП входило більше одного селища (від 2 до 7). Населені пункти, утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами), складають 20,4% (11 випадків).

Шість населених пунктів (11,1%) мають лише укріплену частину, прилеглих селищ біля них не виявлено.

Аналіз потенційних ресурсних зон НП територіальної групи дозволив вирахувати орієнтовну площу зони заселення, яка дорівнює 1429 км², що становить 29,3% від сумарної площі зон заселення всіх ТГ Поросся. Селитебна територія 54 НП групи дорівнює 2,7 км² (0,19% від зони заселення ТГ). Отже, на один населений пункт припадає близько 26,5 км².

Середня відстань у реконструйованій комунікаційній мережі юр'євської ТГ становить 3,2 км. Середня відстань між укріпленими НП становить 7,7 км. Показник територіальної концентрації населення юр'євської групи дорівнює 0,03, що, безперечно, вказує на тенденцію скупчення НП у окремих групах. Власне, більшість населених пунктів утворюють невеликі локальні скупчення. Таких осередків нараховується 12. Як правило, у їхній основі лежать поселення з укріпленими частинами (9 випадків). Середня відстань внутрішніх комунікацій у скупченнях НП становить 1,3 км. Тоді як середня відстань між осередками та окремими НП поза ними складає 5,5 км.

За результатами ранжування НП у середині територіальної групи виділилось 54 ранги (Додаток Ж, рис. 20а, 20b). Різниця площ 1-о та 54-о рангу становить 83,5 га. За допомогою візуального аналізу графіку розподілу НП за площами, виділені ранги об'єднано у шість класів (Додаток Ж, рис. 20а, 20b).

До першого класу належить найбільший населений пункт ТГ – літописний Юр'єв (№ 63). Сумарна площа давньоруського культурного шару цього міста складає 83,69 га (4-8,5 га укріпленої частини поселення та 75,1 га прилеглого селища). Саме цей населений пункт є центральним поселенням волості. Про це свідчить не лише найбільша площа серед НП територіальної групи та територіальне розташування у групі, але й кількість літописних згадок. З 1072 р. до 1197 р. Юр'єв згадується прямо чи опосередковано 15 разів. Згідно даних робіт 2011 р., здійснених А. В. Петраускасом, початковий

етап населеного пункту можна віднести принаймні до початку XI ст. (Петраускас та інш., 2011).

Укріплена частина знаходилась на видовженому мисоподібному пагорбі лівого берега р. Рось і з півдня омивалась широким руслом річки. Зі сходу розташовувалось заболочене гирло р. Роток, з півночі – багністі місцевості, які перетинали невеликі струмки (Стародуб et al., 2017, с. 23; Чернецький, 2003, с. 59). На території міського дитинця розкопано залишки мурованих храмових будівель. Статус міста і його значення підкреслює факт існування тут у XI ст. єпископської кафедри. Безпосередньо пов'язане з літописним містом невелике городище в ур. Палієва гора (№ 62) на 3 км вище за течією р. Рось. Разом з Юр'євом вони утворюють єдине скупчення пам'яток.

Згідно ранжування, до другого класу НП належать НП Мала Сквирка (№ 14) та Сухоліси (№ 79). Їхні площі, – 28,9 га та 25,3 га відповідно. У населених пунктах перших двох класів зосереджено 50% селитебної площі всіх населених пунктів ТГ. Решта площі зосереджена у 94,4% НП.

Південна частина юр'євської територіальної групи витягнута вздовж р. Рось від гирла р. Кам'янка до гирла р. Березянки (лівий доплив). Безпосередньо на північ від гирла р. Кам'янка (лівий доплив р. Рось) розташовані пов'язані між собою НП Чмирівка 1 (№ 60) та Чмирівка 3 (№ 61). Ці невеликі (по 0,2 га) поселення тягнуться вздовж лівого берега одне за одним на відстань 1 км. Аналогічну за розмірами та розташуванням пару населених пунктів утворюють селища Трушки 3-1969 (№ 39) та Трушки 4-1985 (№ 40). Вони знаходяться на лівому березі р. Роставиця на відстані 2 км від її гирла. На південь від впадіння р. Роставиці у Рось спостерігаємо скупчення населених пунктів у районі НП Городище 1 (№ 20). Просторовий аналіз взаємного розташування плям поширення культурного шару місцевих пам'яток дозволяє припускати багатокomпонентну структуру цієї групи НП. Центральну позицію займає власне Городище 1 (№ 20), що складається з городища площею 1 га та прилеглого до нього селища 1,5 га. Укріплена

частина знаходиться на підвищеному березі р. Рось. Селище розміщено на терасі з напільного боку від укріпленої частини. На північний захід від НП № 20, за невеликою балкою, знаходився курганний могильник (50 насипів). До цього центрального НП тяжіють ще шість неукріплених НП: Пилипча 10-2015 (№ 41), Пилипча 3 (№ 42), Пилипча ур. Білий Курінь (№ 19), Пилипча 6-2015 (№ 16), Пилипча 5-2015 (№ 18), Пилипча 9-2015 (№ 17). Площі цих поселень варіюються у діапазоні від 0,2 до 6,9 га і належать, відповідно, до 4-6 класу поселень. На південь від протоагломераційного скупчення населених пунктів № 20 знаходиться курганний могильник Яблунівка ур. Бакали та поселення Яблунівка ур. Бродок (№ 15), яке безпосередньо межує з курганним могильником і розташоване на правому березі правого допливу р. Рось – річечки Бродок. Ймовірно, могильник (близько 200 насипів) та населений пункт № 15 тяжіють до НП № 14 (Мала Сквирка), що лежить південніше при злитті р. Сквирка з р. Рось на лівому березі останньої.

Населений пункт № 14 (Мала Сквирка) – другий найбільший НП за розміром у юр'євській групі. Складається з городища (3,1 га) та посаду (25,7 га). Городище знаходиться на видовженому мисі з гранітною основою. З території посаду та укріплень походять знахідки князівських пломб (Павлюченко, 2014а; Чернецький, 2014, с. 10). Ще південніше, вище за течією р. Рось, знаходиться НП Городище Пустоварівське (№ 9) та Щербакі А (№ 10). Це два поселення на протилежних берегах річки Рось. Поруч з правобережним селищем (№ 10) виявлено залишки кочівницького поховання (Орлов & Магомедов, 1985, с. 6–7).

Ліворуч від гирла р. Березянка (лівий доплив р. Рось) розташовано НП Березна (№ 8), що складається з городища та прилеглого селища.

У верхній течії р. Березянка відомі групи з населених пунктів Антонів ур. Старосілля (№ 6) та Антонів ур. Слобода (№ 7). Вони складаються з окремих неукріплених поселень на річкових терасах. Із середини ХІХ ст. маємо інформацію про наявність укріплень в ур. Старосілля, що мали назву

ур. Розволожжя, і, за переказами, були залишками міста Розволож (Фундуклей, 1848, с. 48). Проте, окрім факту наявності укріплень ми не маємо іншої інформації. Проведені дослідження, у цьому урочищі наявність укріплень не підтвердили (Орлов & Магомедов, 1985).

Два укріплених населених пункти розташовані у нижній течії Кам'янки Фурси ур. Товстий Ліс (№ 58) та Дрозди (№ 50). НП № 58 складається з городища та кількох курганних груп (близько 50-ти насипів). Прилегле селище поруч розвідками досі не виявлене. Схожа ситуація і з НП Дрозди (№ 50). Біля невеликого городища (0,24га), розташованого на лівому березі р. Кам'янка, знаходиться курганний могильник із кількох груп. Прилегле селище поруч розвідками не виявлене. Поряд, на іншому боці річки від цих двох городищ, знаходяться селища на берегових терасах Великополовецьке 2 (№ 59) та Великополовецьке ур. Окрушки (№ 51). Обидва селища витягнуті вздовж річки і мають площу, відповідно, 15,2 га (НП № 59) та 4,5 га (НП № 51). Селище Великополовецьке 2 (№ 59) за своїми розмірами входить до п'ятого класу НП і є одним з найбільших неукріплених поселень Поросся (20-й ранг).

Вище за течією р. Кам'янка знаходиться комплекс з двох пов'язаних населених пунктів: НП Мазепинці ур. Заріччя (№ 49) та НП Мазепинці ур. Замок (№ 48). Ці синхронні населені пункти розташовані один навпроти другого на різних берегах річки. Городище у с. Мазепинці ур. Замок розташоване на мису, утвореному впадінням балки та лівим берегом р. Кам'янка. Безпосередньо на південь від нього вздовж тераси тягнеться прилегле селище. Навпроти, через річку, на мисоподібній терасі знаходиться поселення (НП № 49). Це угруповання має сумарну площу культурного шару, що наближається до 6,1 га.

У північній частині басейну р. Кам'янка розташований комплекс пам'яток, що утворюють два населених пункти: Устимівка ур. Богорад (№ 47) та Паляниченці 2 ур. Хутір-Градина (№ 46). Перший з них складається з

городища, а другий – з селища при злитті струмка з р. Кам'янкою. На жаль, через знищення пам'ятки, площа городища оцінюється лише орієнтовно, у межах 0,6 га. Поселення займає площу 15,5 га і входить до вже згадуваного типу найбільших поселень Поросся.

На північ від верхньої частини басейну р. Кам'янка пролягає Фастівсько-Житомирське відгалуження Великого Пороського валу. На південь від нього розташовано три населених пункти, що входять до юр'євської територіальної групи: Кожанка 2 (№ 43), Кожанка 3 (№ 44) та Триліси 3 (№ 45). Останній складатися з городища на мису правого берега р. Кам'янка та прилеглого селища, розташованого з напільного боку укріплень. Просторовий аналіз розташування цих НП вказує на те, що вони складають певну територіально-хронологічну єдність. На південь від цього осередку серед розгалуженої системи ярів та балок верхів'їв р. Собот (правий доплив р. Кам'янка) розташоване скупчення з чотирьох НП: Малополовецьке ур. Даркалівський Став (№ 54), Малополовецьке ур. Зубанівка (№ 52), Малополовецьке ур. Циганка (№ 53), Малополовецьке (№ 55). Населені пункти об'єднують кілька окремих археологічних пам'яток давньоруського часу. Ймовірно, йдеться про заселення системи ярів одним «скупченням» пов'язаних між собою селитебних структур. Археологічні пам'ятки досліджувались у межах Малополовецького археологічного комплексу різночасових пам'яток. У складі комплексу виявлено, зокрема, могильник давньоруського часу (Малополовецьке 3). На ньому досліджено 5 давньоруських та 7 кочівницьких поховань XII – першої половини XIII ст, кілька безінвентарних поховань і два підкурганних кочівницьких захоронення (Квітницький, 2004, с. 151). Ці два комплекси, супроводжуються багатим поховальним інвентарем і кістками коня. На думку М. В. Квітницького, поховання належать до кола чоорноклобуцьких старожитностей. Дослідник вказує на те, що ці комплекси є маркерами процесу осідання кочівників на території Поросся та поступової їхньої асиміляції осілим населенням (Квітницький, 2004, с. 151).

Найближчим до літописного Юр'єва укріпленим населеним пунктом з північно-східного боку є НП Піщана ур. Замковище (№ 66). Городище знаходиться на мису лівого берега р. Протока-Роток (літописна річка Рут-Рутець) і має площу 0,4 га. Вище за течією знаходиться скупчення населених пунктів складене городищем і прилеглими селищем на правому березі – НП Глушки ур. Рожок (№ 65) та городищем Лосятин (№ 64) на лівому березі. Ці два населені пункти знаходячись у середній течії річки Протока висунуті у глиб Перепетового поля. На схід від них знаходиться західний край Змієвого валу, що починається біля літописного Треполя і тягнеться через басейн р. Красна. Цей вал фактично відділяє Перепетове поле від степових просторів навколо басейну р. Гороховатка та Кагарлицького степу (Додаток Ж, рис. 23).

Крайнім східним укріпленим пунктом за течією р. Рось юр'євської територіальної групи є НП Сухоліси (№ 79). Населений пункт складається з округлого городища на першій надзаплавній терасі р. Рось та прилеглого селища, розташованого навколо нього. Саме цим населеним пунктом закінчується траса одного з валів, що йде від р. Бурчак (Рокита) на захід. Інший Змієвий вал проходить на північ від цього археологічного комплексу. Очевидно, з городищем пов'язаний і синхронний нещодавно виявлений могильник (Острів 1) на правому березі р. Рось. Поховання цього могильника мають інвентар зі специфічними балтійськими етнокультурними індикаторами. На жаль, відповідне могильнику поселення поки що не знайдене. Проте за 4 км на південний схід від нього знаходиться неукріплене поселення № 80 Острів 1 (№ 80), яке, можливо, пов'язане з городищем Сухоліси.

Скупчення, що складається з п'яти населених пунктів, спостерігаємо у нижній течії р. Узин. На його північному краю знаходиться городище Чепиліївка городище 2 (№ 74). Південніше, у широкій заплаві при злитті рік Рось та Узин, на дюнних підвищеннях широкої заплави знаходяться 4 поселення Чепиліївка 1 (№ 75), Чепиліївка 3-1998 (№ 76), Чепиліївка 2

(№ 77), Чепиліївка 1-1998 (№ 40), Пугачівка дюна (№ 78) (Борисов, 2019). Загальна площа неукріплених населених пунктів цієї мікрогрупи пам'яток становить 2,9 га. Всі вони знаходяться між лівобережним Змієвим валом, у системі якого розташоване городище № 74, та високим правим берегом р. Рось (Додаток Ж, рис. 23).

Вгору за течією р. Узин від впадіння р. Узки (Красної) і далі по лівому берегу розташовані населені пункти, що створюють ще один територіальний осередок. Центром цього скупчення є Чепиліївка городище 1 (№ 73). На північ від нього знаходяться неукріплені поселення, розташовані на високому лівому березі НП Блощинці південь (№ 71) та Блощинці північ (№ 72). Загальна площа цих населених пунктів становить 8,3 га.

Між літописним Юр'євом та пам'ятками у районі гирла р. Узин знаходяться кілька окремих археологічних пам'яток XII-XIII ст, рештки невеликих населених пунктів. На мисовому останці високого правого берега р. Рось знаходиться городище Коженики-Ключки (НП № 69). Його площа складає 0,5 га, проте вдале положення дозволяє припустити його ключове значення для цієї ділянки юр'євської волості. Здійснивши орографічний аналіз рельєфу довколишньої місцевості, ми визначили потенційну зону видимості цього НП (Додаток Ж, рис. 23). Городище Коженики-Ключки фактично контролювало територію між Великим Пороським Змієвим валом та високим правим берегом р. Росі, починаючи від Юр'єва до повороту річки на північ від гирла р. Узин. У цій же контрольованій зоні, на схід від літописного міста, на невисоких підвищеннях у заплаві лівого берега розташовані поселення Шкарівка ур. Роток (№ 67) та Шкарівка-заплава (№ 68). Ці населені пункти мають незначну площу (близько 0,2 га). За площами та місцем топографічного розташування вони схожі на населені пункти, виявлені на південь від Чепиліївки городища 2 (№ 74).

Отже, аналіз територіальної конфігурації виділеної територіальної групи дозволяє ототожнити її з волостю навколо літописного м. Юр'єва. Таку

інтерпретацію підтверджують результати аналізу міри центральності населених пунктів групи. Саме літописний Юр'єв виявляється найбільш центральним населеним пунктом групи (Додаток Ж, рис. 20). Додатковим аргументом для такого ототожнення є розміри літописного міста.

Неятинська територіальна група. Неятинська територіальна група знаходиться у басейні р. Роставиці та верхній течії р. Сквирки. Більша частина цієї території обмежена з півночі Попільнянським, а з півдня – Ягнятинськими Змієвими валами. Літописний Ростовець та його округа розташовується у верхів'ях Роставиці поза межами ліній Змієвих валів. Східну частину територіальної групи оточує зона заселення юр'євської територіальної групи. На північний захід розташовані Райковецька та Житомильська територіальні групи Східної Волині. Південно-західніше літописного Ростовця починається Побужська частина системи заселення (Додаток Ж, рис. 14). У цій територіальній групі можуть бути локалізовані згадані у літописі «барендичські городи».

Неятинська територіальна група складається з 21 населеного пункту, що реконструйовані з 28 поселенських археологічних пам'яток. Городища складають 34,6% серед усіх археологічних пам'яток. Населені пункти неятинської територіальної групи – це 11,2% від загальної кількості пам'яток давньоруського Поросся XII-XIII ст. Їхня сумарна площа становить 161 га – 13,12% від загальної селитебної площі давньоруського Поросся. За структурою переважають поселення, утворені неукріпленими селищами (57,1% всіх населених пунктів волості – 12 випадків). Структурно всі неукріплені поселення утворені зімкнутою селитебною площею, тобто складаються з однієї поселенської археологічної пам'ятки. Утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами) населені пункти складають 19% (4 випадки), 5 населених пунктів (23,8,1%) складаються лише з укріпленої частини, прилеглих селищ біля них не виявлено.

Аналіз потенційних ресурсних зон дозволив вирахувати орієнтовну площу зони заселення територіальної групи – 830 км², що складає 17% від сумарної площі зон заселення Поросся. Селитебна територія 21 населеного пункту групи 1,6 км² (0,19% від зони заселення територіальної групи). Щільність заселення території складає близько 39,5 км² на один населений пункт.

Середня відстань у реконструйованій комунікаційній мережі неятинської територіальної групи становить 5,6 км. Середня відстань між укріпленими населеними пунктами – 5,8 км. Показник територіальної концентрації населення неятинської групи дорівнює 0,0029, що, безперечно, вказує на тенденцію скупчення населених пунктів у окремі групи. Загалом можна виділити кілька таких груп: ростовецька, неятинська, паволочська, таборівська та група поселень у поріччі р. Сквирки. Середня відстань внутрішніх комунікацій у скупченнях населених пунктів становить 2,5 км., тоді як середня відстань між осередками та окремими населеними пунктами поза ними – 11,3 км.

У результаті ранжування населені пункти територіальної групи розподілилися на 21 ранг (Додаток Ж, рис. 21). Різниця площ 1-о та 21-о рангу становить 66,3 га. За допомогою візуального аналізу графіку розподілу населених пунктів за площами виділені ранги об'єднано у шість класів (Додаток Ж, рис. 21)

До першого класу належать два найбільші населені пункти територіальної групи – Паволоч (№ 34) та Буки ур. Бакожин (№ 35). Укріплена частина Паволочі розташована на мисі при злитті р. Роставиці та її лівого допливу – р. Паволочки. З напільного боку розташовано прилегле селище-посад. За наявними матеріалами площа давнього населеного пункту XII-XIII ст. дорівнює близько 66,4 га.

Нижче за течією Роставиці розташований населений пункт Буки ур. Бакожин (№ 35) (Додаток Ж, рис. 14). Його загальна селитебна площа

становить 61,2 га. Він має складну структуру з кількома компонентами. Укріплена частина знаходиться на гранітному останці лівого берега р. Роставиці 18-20 м висотою, із заходу обмежена гирлом балки. Городище укріплене кількома паралельними лініями валів. Площа укріпленої частини становить 5,9 га (площа майданчику городища, що збереглася – 1,3 га). Із північно-східного боку на плато розташовується прилегле селище – посад площею 27,2 га. На території посаду дослідженнями Є.В. Козловської виявлено кілька житлових споруд (Козловська, 1931, с. 4). За усною інформацією О. В. Стародуба, залишки ювелірного та бронзоліварного виробництв фіксуються у південній частині посаду. Нижче городища, на захід, з іншого боку балки розташовано поселення площею 28 га. Територія поселення займає схил тераси. Навколо населеного пункту розташовані могильники, утворені кількома сотнями окремих курганных насипів (Антонович, 1893, с. 25–30; Іванченко, 2004; Орлов, Звиздецкий, & Покас, 1986, с. 4–5; Покас & Стародуб, 1991, с. 26–27).

На території городища виявлено сліди культових християнських споруд. Кераміка з пам'ятки має особливості у декоруванні. Поряд з традиційним лінійно-хвилястим орнаментом, більшість фрагментів мають розпис білими, зрідка рожевими та блакитними смугами (Іванченко, 2004, с. 113). На думку Л. І. Іванченко, комплекс має безперечні ознаки міського центру. Його формування пов'язано з кількома хвилями заселення (Л. І. Іванченко, 2004, с. 117).

Одним з двох локалізованих літописних НП територіальної групи є Ростовець. З ним ототожнюють городище Білилівка ур. Чорний ліс (№ 22). Пам'ятка розташована на високому мису правого берега р. Роставиця. Відстань до річки – 300 м. У долині вздовж північного, західного та частково південного підніжжя мису протікає струмок. Майданчик городища овальної форми розміром 70×43 м (0,25 га). Загальна площа укріплень – 0,71 га. Зі східного боку зберігся «гребінцевидний» вал – вал із підвищенням у середній

частині і пониженням до країв. Його висота у центральній частині становить 2 м, ширина – не менше 10 м. Із зовнішнього боку валу зберігся глибокий рів з крутими стінками. По краях майданчика прослідковується невеликий вал висотою 0,5-0,6 м та шириною 5-6 м. Нижче майданчика, на схилі, з півночі та півдня розташовано по одному рову з валом по зовнішньому краю. На стрілці мису обидва вали з ровами заходять один за одного, утворюючи з цього боку подвійну лінію.

У шурфах на майданчику городища виявлено гумусований культурний шар потужністю 0,6 м. Шурф № 1-1988 р. закладено посередині, ближче до північного краю майданчика. У ньому виявлено кераміку XII-XIII ст. Шурф № 2-1988 р. закладено ближче до валу з напільного боку, де виявлено багато великого каміння, у тому числі обпаленого, «вугілля» та уламків кераміки XII-XIII ст. Між камінням знайдено залізне ромбоподібне вістря стріли. Шурфуванням у трьох місцях на продовженні мису з напільного боку перед городищем будь-яких слідів культурного шару не виявлено.

Крайнім західним НП неятинської ТГ є Махаринці 2 (№ 21), розташовані на надзаплавній терасі лівого берега р. Ситня (лівий доплив р. Роставиця). Основна частина знайденого матеріалу датується X-XI ст., проте є підстави вважати, що населений пункт продовжував існувати й у XII ст.

Другим літописним населеним пунктом у групі «берендицьких городів» є Неятин (№ 24, 23, 25). Цей НП та його безпосередня околиця складається з двох городищ, прилеглого селища-посаду та двох поселень на північ та південь від городищ. Два городища, укріплені частини міста, розташовані одне навпроти одного на гранітних високих берегах р. Роставиця вище за течією від гирла р. Орент (ліва доплив Росі). Сумарна площа укріплених частин НП складає 3 га. З напільного боку біля правобережного городища зафіксовано прилегле селище-посад. До цього центрального НП тяжіють два неукріплені поселення, ймовірно, частини літописного міста. Сумарна площа літописного Неятина та його присілків за наявними даними складає 6,9 га.

НП Неятин розташований на лінії Ягнятинського Змієвого валу у місці його перетину з р. Роставицею.

Нижче за течією на відстані 5 км від НП Попільня розташовано невелике укріплене поселення Соколів Брід 1-1946 (№ 26). Воно знаходиться на лівому березі річки навпроти гирла р. Вербівки (правий доплив р. Роставиця). Поруч – неукріплене поселення Соколів Брід 2-1946 (№ 27).

У місці, де течія річки Роставиця різко повертає на схід, на мису її лівого берега знаходиться НП Паволоч (№ 34). На захід від неї розташовано кілька неукріплених поселень вздовж течії р. Паволочки: Паволочка ур. Ксьондзівка 1, 2, 3, 4 (№ 32, 31, 30, 33). Із заходу цю мережу поселень замикає невелике городище Паволочка (№ 29). На південь, вище за течією річки від населеного пункту Паволоч, на правому березі розташоване невелике поселення Паволоч ур. Пристань (№ 28).

Східна частина неятинської територіальної групи розташована нижче за течією від НП Буки ур. Бакожин. На відстані 0,8 км нижче гирла р. Ольшанки (лівий доплив р. Роставиця), на мису, утвореному поворотом річки, знаходиться городище Таборів 1 (№ 36). Площа укріплень становить 3,5 га. Висота над заплавою – 10-12 м. На захід від Таборів 1 через 1,5 км на високому мису правого берега Роставиці знаходиться городище Таборів 2. Із заходу воно обмежене руслом струмка, що впадає у річку Рось. З півдня до городища примикає неукріплене селище.

Крайній східний НП у неятинській територіальній групі – Шамраївка ур. Городище (№ 38). НП складається з городища на мису правого берега р. Роставиця та прилеглого селища-посаду, розташованого на схід від укріплень з напільного боку на продовженні мису. Загальна селитебна площа становить 11,6 га. З території НП походить частина енкалпіону (Пекарська & Пуцко, 1989, с. 85–87).

Південно-східну частину росавської територіальної групи складають три поселення у верхній течії р. Сквирки: Селезнівка 2 (№11), Сквирка ур. Піски

(№12) та Кам'яна Гребля 1 ур. Кузьмівка (№13). Південніше цих НП проходить Ягнятинський Змієвий вал (Додаток Ж, рис. 23).

Склад та конфігурація виділеної територіальної групи дозволяє припустити її тотожність з місцем розташування шести літописних міст з яких лиш двоє названі поіменно – Неятин та Ростовець.

Кошівська територіальна група. Ця територіальна група на півдні західного Поросся почала формуватися на початку XIII ст. і на його середину ст. складалась лише з 4 населених пунктів: Кошів 1 (№1) (Пачкова, 1985, с. 15; Стародуб, 1993, с. 12–13), Кошів 3 (№ 2), Косівка 1 (№ 3) та Городище-Косівське (№ 4) (Кучера, 1972, с. 33–34; Пачкова, 1985, с. 3). Переважно укріплений характер цих поселень на краю літописного Поросся вказує на їхнє оборонне значення та початковий процес становлення системи заселення цього мікрорегіону.

2.3. Сукупна характеристика системи заселення давньоруського Поросся

Протягом XII – першої половини XIII ст. найбільш динамічно розвивалася юр'євська територіальна група. Порівняно з XI ст. кількість населених пунктів у ній зросла більш ніж у п'ять разів. Зростання відбулося за рахунок виникнення населених пунктів з простою структурою. У середньому на один населений пункт XII – першої половини XIII ст. припадає 1,3 археологічні пам'ятки (у кінці XI ст. – 1,4). Нові населені пункти XII – першої половини XIII ст., як правило, являли собою прості неукріплені селища. Загальний відсоток селищ серед усіх археологічних пам'яток юр'євської ТГ – 59,3% (у кінці XI ст. – 35,7%). Подібні явища спостерігаємо у інших територіальних групах. Наприклад, навколо літописного Неятина з'являється група населених пунктів, що включає 14 поселень.

У канівській групі показник структурної складності населених пунктів зріс з 1,25 до 1,6. У корсунській групі спостерігалось інтенсивне ускладнення територіальної структури населених пунктів. Тут на один населений пункт у середньому припадає дві археологічні пам'ятки (у кінці XI ст. – 1,75). Прикладом такого багатокomпонентного НП може бути літописний Корсунь (№ 13) Значне зростання показника структурної складності відбувалось і у торчесько-богуславльській ТГ з 1,3 до 1,4.

У XII-XIII ст. найбільша кількість населених пунктів давньоруського Поросся концентрується у юр'євській територіальній групі (62 НП – 38%). Проте за сумарною площею населених пунктів юр'євська територіальна група знаходиться на другому місці (29,09%) після торчесько-богуславльської, у населених пунктах якої зосереджено основну площу селитебної площі (34,71% від загальнопороської площі НП).

У корсунській і канівській територіальних групах відбувається зростання кількості населених пунктів у 2-3 рази (2,9 – канівська та 2,3 – корсунська). Збільшується кількість городищ (юр'євська – у 3,5 рази, канівська – у 3 рази). Водночас у канівській територіальній групі сумарна площа НП збільшується у 5,81 рази, тоді як у юр'євській лише у 2,4 рази. Основна маса неукріплених поселень періоду XII-XIII ст. знаходиться у юр'євській (38,2%) та торчесько-богуславльській (23,6%) групах, близько третини знаходиться у корсунській (15,3%) та канівській (14,5%) групах. У юр'євській групі найбільш інтенсивно збільшується кількість городищ (в 3,5 рази). При цьому у період XII-XIII ст. у більшості з територіальних груп неукріплені поселення чисельно починають переважати над городищами. У окремих групах їхнє співвідношення вирівнюється (канівська та кошівська групи).

Незважаючи на значне збільшення кількості неукріплених поселень і їхнє кількісне переважання у XII-XIII ст., кількість створюваних городищ продовжує збільшуватись. Найбільша кількість городищ концентрується у юр'євській (32,8%) та канівській (28,1) групах. Значно менше городищ

спостерігаємо у корсунській (15,6%) та торчесько-богуславльській (11%) групах.

У всіх територіальних групах продовжується ущільнення системи заселення вздовж великих річок (Рось, Росава та Роставиця) і ускладнення структури вже існуючих на них населених пунктів (Додаток Ж, рис. 15). У середньому та верхньому Пороссі (торчесько-богуславльська, юр'євська та неятинська територіальні групи) відбулось поступове розростання мережі поселень по долинах допливів Росі і, навіть, освоєння балково-яружної мережі (поселення південного заходу торчесько-богуславльської територіальної групи, Малополовецьке скупчення пам'яток). У юр'євській територіальній групі фіксуємо становлення та значний розвиток розгалуженої системи невеликих поселень. Натомість у торчесько-богуславльській групі бачимо переважання населених пунктів з великими площами. Здебільшого такі поселення займають борові тераси, і часто розташовані поруч чи навколо невеликої укріпленої частини на мисоподібному відрозі високого берега.

Отже, у системі заселення XII-XIII ст. стрімко збільшилася кількість населених пунктів та зросла їхня структурна складність (Додаток Ж, рис. 15). Усі населені пункти при ранжуванні за площею утворюють 19 класів (Додаток Ж, рис. 24), які можна розділити на три основних групи за розміром селитебної площі: великі (від 8 га), середні (3,5-7,1 га) та малі (3,3-0,1 га) (Додаток Ж, рис. 24-25). Співвідношення кількості населених пунктів у кожній з цих груп до їхньої сумарної площі різне. Так, 20% найбільших населених пунктів Поросся складають 80% всієї селитебної площі регіону і зазвичай є центрами агломерацій літописних волостей. У період XII-XIII ст. у давньоруському Пороссі переважають населені пункти середніх розмірів (62%). Проте, у них сконцентровано лише 13% від всієї селитебної площі давньоруського Поросся (Додаток Ж, рис. 26)

2.4. Заселення Поросся після середини XIII ст.

Структура заселення давньоруського Поросся другої половини XIII ст. безпосередньо пов'язана з подіями монгольських походів на Русь. Заселення Поросся перестав утворювати систему внаслідок знищення більшої частини НП. З огляду на це, автор вважає за необхідне зробити короткий огляд подій середини XIII – XIV ст., у яких пороські землі відіграли свою роль.

Спротив чорних клобуків Поросся Б. В. Черкас вважає однією з причин тривалої облоги Києва монголами (Черкас, 2015, с. 80). Про таку роль саме пороських чорних клобуків свідчить, на думку дослідника, повідомлення Рашид-ад-Діна про цей похід як «похід в країну руських і народу чорних шапок» («Сиях-кулахан») (Иванов, 1941, с. 37). У цей самий час лівобережні кочівники були, ймовірно, розбиті у ході попереднього походу 1239 р. (Черкас, 2014, с. 80). Б. В. Черкас підтримує думку П. П. Толочка, що Торчеськ та інші міста по Росі та Стугні були захоплені з боєм (Толочко, 2003, с. 141; Черкас, 2015, с. 80). Саме цим шляхом через Поросся влітку-восени 1240 р. військо монголів прямувало до Києва (Толочко, 2003, с. 141).

Досліджуючи життєпис Субедея з китайського джерела «Юань ши», Р. П. Храпачевський виявив опис війни у Пороссі (Храпачевский, 2003). Цей епізод розповідає про перемоги Бату у боях та неможливість миттєво захопити міста Юр'їв та Торчеськ. Останій було взято у облогу. Пороські фортеці були базами для руських та клобуцьких загонів, що здійснювали досить небезпечні короточасні напади на монголів (Черкас, 2014, с. 71). Тому Бату був змушений спочатку знищити пороську оборонну лінію, і лише потім спрямувати всі сили на захоплення Києва (Черкас, 2015, с. 82). Прихід додаткових військ під керівництвом Субедея нарешті дозволив монголам взяти спочатку Юр'єв, потім, після триденної облоги, Торчеськ. У результаті цих військових дій було захоплено міста та місцевих жителів (Храпачевский, 2009, с. 231; Храпачевский, 2003). Б. В. Черкас вважає, що не всі пороські

кочівники заховались у містах. Частина з них переховувалася, користуючись розчленованим рельєфом, і продовжувала здійснювати короточасні напади (Черкас, 2014, с. 71).

Після остаточного захоплення Поросся монголами чорні клобуки, на думку Б. В. Черкаса, навряд чи могли проживати у Пороссі (Черкас, 2014, с. 42). У 50-60-ті роки XIII ст. з джерел зникають згадки про болохівців та бродників, а у Галицько-Волинській державі з'являється князь Андрій Пороський. На думку дослідника, це пов'язано з виникненням політичного центру Золотої Орди на нижньому Дунаї та переселенням у Дністро-Дунайський регіон чорних клобуків та частини руського населення, зокрема, висококваліфікованих ремісників (Черкас, 2014, с. 115–116). Отже, пороські землі додатково знелюднюються і стають частиною кормління Курумиши та його нащадків (улус Курумиши) разом з колишніми болохівськими землями. Так утворюється основа майбутньої Подільської землі, до якої ввійшли й землі колишньої орди Котяна та Пониззя (Черкас, 2015, с. 127). Цей процес починається із «знекняження» цих земель та виникнення Золотої Орди. Структурно улус Курумиши складався з трьох туменів, площа яких була витягнута з півночі на південь. Правитель улусу мав південну ставку у районі сучасного Запоріжжя, а влітку переміщався на північ до самого Поросся, на багаті пасовища. Можливо, що одна тьма може бути локалізована на території вздовж Дніпра до Росі (Квітницький, 2007; Б. А. Черкас, 2015, с. 280–281).

Після подій 1240-х років не всі населені пункти Поросся припинили своє існування (Додаток Ж, рис. 27). На це вказує, зокрема, функціонування ґрунтового могильника на городищі Хутір Половецький. Він виник не пізніше середини XIII ст. після спустошення городища (ймовірно, половцями). Прилегле до городища поселення продовжувало безперервно існувати до XIV-XV ст. Спираючись на результати розкопок городищ у Пороссі та вздовж Дніпра і Стугни, П.П. Толочко стверджує, що вони були знищені у ході монгольської навали. Цю ж ситуацію підтверджує факт знаходження великої

кількості скарбів на пам'ятках Пекарі ур. Княжа Гора та Сахнівка ур. Дівич Гора. Люди, які заховали ці предмети, загинули, тому цінності не були вилучені з землі. Дослідник зазначає, що не все населення було знищене, але вцілілі не мали сил відбудовувати руїни. У кращому випадку засновувався новий населений пункт поряд зі старим (Толочко, 1980, с. 210–211).

У другій половині XIII–XIV ст. заплавний тип поселень виявився найбільш придатним для використання на території Поросся та Потясминня. Для повної характеристики системи заселення цього часу недостатньо фактологічного матеріалу. На території Поросся автор нарахує 17 відповідних археологічних пам'яток, та ще кілька у басейнах Вільшанки та Тясмину. Матеріал із цих пам'яток представлено поодинокими фрагментами кераміки, тому вони потребують подальшого дослідження.

Більшість відомих у Пороссі та Потясминні об'єктів другої половини XIII – початку XV ст. розташовані на підвищеннях у заплаві, або на низьких перших терасах і мають незначну площу та слабкий культурний шар. Це дещо контрастує із загальною картиною розташування пам'яток Київського Правобережжя, представленою К. М. Капустіним. За даними дослідника, археологічні пам'ятки цього періоду у межах Київської землі займають високе топографічне положення (Капустін, 2010, с. 288). Отже, фіксуємо регіональну специфіку топографічного розміщення післямонгольських населених пунктів на території історичної Південної Київщини. Ймовірно, ці об'єкти маркують не лише наявність стаціонарних довготривалих поселень, а і певну «зону освоєності» території. Адже ведення стабільного господарювання у Пороссі після другої половини XIII ст. було пов'язане із значним ризиком. Проте небезпека з боку «дикого поля» врівноважувалася значним зиском від потужних та різноманітних природних ресурсів цих знелюднених територій. Навіть у середині XVI ст. природні багатства історичної Південної Київщини територій вражали сучасників (Литвин, де Віженер, Горецький, & Ляссота, 2005, с. 63–64).

Близькими аналогіями до пам'яток давньоруського та післямонгольського часу можуть бути пам'ятки т.зв. «заплавного типу». Ці об'єкти характеризуються незначною кількістю, або відсутністю фрагментів кераміки та відсутністю господарських споруд. Проте на них виявлено безперечні свідчення різноманітної господарської діяльності (Готун, Петраускас, Квітницький, & Коваль, 2009). Частина цих пам'яток, ймовірно, може належати тваринникам. Аналогічні пам'ятки відомі у басейнах р. Здвиж, Тетерів, Уж (Иванченко, 1981, с. 12). Вони розташовані на піщаних заплавах і, зазвичай, мають невелику площу (30×70 – 80×150 м). Можливо, частина з цих пам'яток належить до того ж типу поселень, що й пам'ятка Борки-III на р. Судость у Брянському опіллі. Її інтерпретують як мисливське займище бродників, або «ловища» князівського заповідника (Готун, 1999).

Ймовірно, пам'ятки давньоруського часу на південь від Росі (Мошенська рівнина, басейн Тясмина) та післямонгольські пам'ятки Поросся та Потясминня функціонували за моделлю «уходів», тимчасових поселень, стоянок. Життєдіяльність їхніх мешканців, напевно, була тісно пов'язана з освоєнням заплавної ландшафтів: полюванням, рибальством, металургійним виробництвом та лісохімічними промислами. Ведення цих промислів в «уходах» добре узгоджується з їхнім сезонним характером (Петраускас, 2003, с. 87).

Такий стан заселення у Верхньому Пороссі затримався аж до XVI ст. До побудови Білоцерківського Замку після 1552 р. це була територія «пустоші», яку використовували київські та канівські «уходники» (Чернецький, 2003, с. 57–58). Тимчасові поселення «уходників», іноді переростали у невеликі родові хутори. Така форма освоєння території зберігалась у цьому регіоні аж до XVII-початку XVIII ст. (Чернецький, 2003, с. 61).

Проаналізувавши структурні ланки системи заселення давньоруського Поросся, автор робить такі висновки. Ранньослов'янська система заселення

VIII ст. у басейні Росі зазнала практично повної деструкції і перестала існувати як системне явище. Достовірно документованих поселенських археологічних пам'яток подальшого періоду IX-X ст. на території Поросся поки що не зафіксовано.

Початок становлення системи заселення давньоруського Поросся закладено цілеспрямованими діями великокняжої влади на початку XI ст. Ці дії знайшли відображення у літописі і пов'язані з оселенням полонених «лахів» по Росі та будівництвом «городів» у 1031-1032 рр. Новозбудовані укріплені фортеці протягом XI ст. стають центрами локальних територіальних груп населених пунктів. Стабільність центральних населених місць цих угруповань у подальший період – XII – першій половині XIII ст. – дає підстави вважати їх центрами окремих уділів. Отже, на території Поросся вже у XI ст. з'являються канівська, корсунська, торчесько-богуславльська, юр'євська та неятинська групи, які ми можемо обережно ототожнити з волостями.

Протягом XII – першої половини XIII ст. збільшення укріплених населених пунктів вказує на подальше зміцнення Пороської оборонної лінії. У цей самий час відбувається інтенсивне господарське освоєння території. Про це свідчить стрімке збільшення кількості населених пунктів та переважання неукріплених поселень. Найбільш інтенсивно розвивалась юр'євська територіальна група. У ній кількість населених пунктів збільшилась у п'ять разів порівняно з XI ст. Незважаючи на те, що у цій групі зосереджено 32,8% від усіх городищ Поросся, збільшення кількості її населених пунктів відбувалося за рахунок виникнення невеликих за розміром неукріплених поселень.

Натомість у торчесько-богуславльській територіальній групі були поширені великі за площею поселення, розташовані на річкових терасах. Ймовірно, це пов'язано з перебуванням кочівницьких груп населення поблизу столиці чоних клобуків – Торчеська. У нижньому Пороссі продовжувалось

ущільнення системи заселення вздовж великих річок – Росі і Росави. На решті території відбувалось заселення допливів Росі, і, навіть, ділянок яружно-балкової мережі. На цьому етапі виникають невеликі згустки тісно пов'язаних населених пунктів з міцними внутрішніми зв'язками. На це яскраво вказує різниця відстаней всередині таких груп та між ними. Водночас, відбувається ускладнення структури тих населених пунктів, що існують з XI ст. Це свідчить про розвиток системи заселення на мікрорівні за рахунок природного приросту місцевого населення.

У другій половині XIII ст. внаслідок походів татар система заселення Поросся зазнала кардинальних змін. Зникли міські центри Поросся та вплив Києва. Більшість населених пунктів перестають функціонувати. Лише невелика частина (4%) населених пунктів залишається слабо населеною. На початку – у другій половині XIV ст. виникли нові населені пункти. Як правило вони розміщувались на понижених топографічних ділянках і мали дуже незначний за потужністю та інтенсивністю культурний шар. Ймовірно, у цей час почали домінувати тимчасові поселення або невеликі родові хутори. Зі зникненням стабільного системного заселення регіону змінюється і система господарювання. «Уходництво» стає основним типом ведення господарської діяльності. Цей тип заселення та господарства, поширений за давньоруського часу на південь від Поросся, тепер охоплює і його власну територію. Можемо говорити про припинення функціонування давньоруської системи заселення у середині XIII ст. З цим фактом пов'язане і зникнення історико-культурного організму давнини під назвою давньоруське Поросся.

РОЗДІЛЗ.

КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ОБОРОНИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОРОСНЯ

Дослідження питань, пов'язаних з господарюванням давнього населення, традиційно передбачає поєднання досліджень артефактів та екофактів пов'язаних археологічними пам'ятками та територією дослідження у цілому. У повній мірі це стосується і дослідження системи оборони як складної інженерної структури, що створювалась з огляду на використання природного та соціального оточення. Для ефективного дослідження обох тематик (господарювання та оборони) базовим є знання про палеоприродні умови, у яких здійснювалось освоєння регіону Поросня.

Під час реконструкції палеоприродної ситуації давньоруського часу використано історико-географічний підхід до роботи з картографічними матеріалами.

Отримана у результаті зведення на єдиній картосхемі інформація дозволила не лише уточнити ареали розташування окремих кочівницьких груп, але й виділити ймовірні території їхніх літніх кочів'їв, місця можливого розташування зимівників та зони взаємодії з давньоруським осілим населенням. Результати просторового аналізу були доповнені обрахунками екологічної ємності ландшафтів, доступних для ведення кочового скотарства і оцінкою максимально можливої кількості номадів на території Поросня (див. Додаток Е). Ці спостереження дозволяють здійснити вірогідне моделювання взаємодії двох складових компонентів населення давньоруського Поросня – осілого та кочівницького на конкретному матеріалі. Така модель суттєво конкретизує наявні до цього уявлення дослідників про давньоруське Поросня

як складний історико-соціальний організм давнини у прикордонній зоні на півдні Київського Князівства.

3.1. Господарювання осілого населення

Господарювання осілого населення давньоруського Поросся тісно пов'язано з освоєнням навколишньої території та використанням її природних ресурсів. Масштабність та характер цього використання досліджено через суміщення інформації про палеоприродні умови Поросся та палеоботанічні і палеозоологічні спектри з археологічних пам'яток, поєднані зі знахідками знарядь праці та рештками виробництв та промислів.

3.1.1. Палеоприродні умови господарювання.

Територія давньоруського Поросся розташована у західній частині євразійського лісостепоного поясу, що є своєрідною перехідною смугою між зоною степу та зоною лісів (Додаток Ж, рис. 1). На північ від цієї території розташовується південний край масиву мішаних лісів, західніше – східний край європейського широколистяного лісового масиву. Однією з ключових характеристик лісостепоної зони є надзвичайна строкатість ландшафтної структури. У повній мірі це стосується і території басейну р. Рось.

В цілому, територія давньоруського Поросся складається з ділянок різних за співвідношенням типів рослинності та ландшафту. Це добре помітно на прикладі геоботанічного районування територій, у описі окремих складових якого подано реконструйовані характеристики природної рослинності (Андрієнко et al., 1977).

У геоботанічному відношенні басейн р. Рось належить до двох округів (Андрієнко et al., 1977) Практично вся територія на північ від р. Рось належить до Староконстантинівсько-Білоцерківського геоботанічного округу. У його межах виділяються окремі райони (Додаток Ж, рис. 28, № XXII). Басейн

р. Роставиця і Західне Поросся загалом до вигину р. Рось у районі літописного Юр'єва знаходиться у Козятинсько-Сквирському геоботанічному районі (Додаток Ж, рис. 28, № 85). Його основними типами рослинних угруповань є дубові, менше – дубово-грабові ліси та лучні степи. У доіндустріальні часи значні площі Середнього Подніпров'я були вкриті лісами у вигляді переважно свіжих дібров та свіжих грудів. На цих значних територіях сформувались сірі, темно-сірі опідзолені ґрунти та чорноземи опідзолені. Лучні степи складались з фітоценозів за участі типчака і шавлії лучної, осоки низької, костриці валійської та підмаренника справжнього (Андрієнко et al., 1977, с. 153–154).

Білоцерківський геоботанічний район розташований на лівому березі р. Рось від літописного Юр'єва до долини р. Дніпро, включаючи верхів'я р. Росава (Андрієнко et al., 1977, с. 154) (Додаток Ж, рис. 28, № 86). Територія практично незаліснена, вкрита лучними степами, остепненими луками (за картою В. С. Давидчука ландшафти з різнотравно-злаковими та остепненими луками) (Давидчук, 2009). Згідно з дослідженнями залишків природної рослинності Ю. Д. Клеопова 1935 р., рослинний покрив складається з фітоценозів типчака та ковили Сирейщикова (Клеопов, 1935, с. 43–44). Додаткові відомості щодо природної рослинності західної частини білоцерківського степу містяться у праці К. М. Гродзінського. За його даними у давніх долинах поширені низинні засолені луки. На південних схилах трапляється тирса, яка утворює асоціацію ковили волосистої, типчаку кам'янистого та шавлії (Андрієнко et al., 1977; Гродзінський, 1929, с. 154). Рельєф слабо розчленований лівими допливами р. Рось, між якими на міжрічкових пласких рівнинних ділянках спостерігається значна кількість безстічних блюдцеподібних западин (млаків).

Трахтемирівський виступ, нижню течію р. Росава, Нижнє Поросся та території на південь від р. Рось займає Умансько-Канівський геоботанічний округ (Додаток Ж, рис. 28, № XXIII). Ця територія вкрита дубовими, грабово-

дубовими лісами та лучними степами. Всередині округу виділяють кілька геоботанічних районів (Андрієнко et al., 1977, с. 154–155).

На південь від р. Рось, на сході до лінії літописного Богуславля та верхів'їв р. Гнилий Тікич розташований Жашківський геоботанічний район (Додаток Ж, рис. 28, № 87). Хвилясто-балковий дуже пересічений рельєф району вкритий яскраво вираженим лісостеповим комплексом рослинності. Степові простори вкриті фітоценозами лучних степів на глибоких чорноземах. Рівнинні ділянки плато займають рослинні угруповання типчаку кам'янистого, шолудивника кауфмана, шавлії лучної, чебрецю та моху кипарисового. Діброви складені асоціацією дубу звичайного, куцоніжки лісової та перестріча гайового. Вони займають деградовані чорноземи. Понижені частини балок порослі грабом, дубом та осокою волосистою на темно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах. Трав'янистий ярус нижньої частини схилів утворений яглицею та маренкою пахучою. На дні балок поширена левурда. Останні дві рослинні асоціації займають світло-сірі опідзолені ґрунти (Андрієнко et al., 1977, с. 155–156).

Практично вся корсунська територіальна група населених пунктів знаходиться на території христинівсько-звенигородського геоботанічного району (Додаток Ж, рис. 28, № 88). Ліси тут займають більшу частину площі, глибоко розчленованої долинами річок та балок. Грабово-дубові ліси представлені яглицево-дубовою асоціацією. На верхніх частинах схилу переважають асоціації дубу звичайного, клену польового та осоки волосистої. Днища безводних балок порослі дубом звичайним, свидиною кров'яною, яглицею звичайною за участі чоловічої папороті (Андрієнко et al., 1977, с. 157).

Майже уся канівська територіальна група давньоруських населених пунктів знаходиться у Канівському геоботанічному районі (Додаток Ж, рис. 28, № 89). Територія вкрита грабово-дубовими та дубовими лісами на

темно-сірих опідзолених ґрунтах, рідше – на опідзолених ґрунтах та опідзолених чорноземах (Андрієнко et al., 1977, с. 157).

Найзначнішими ландшафтними ділянками у мозаїчній структурі Поросся є території «внутрішніх степків» Кагарлицького та Білоцерківського степу. Обидві території розташовані між р. Рось та басейнами р. Стугна та р. Красна у межах Білоцерківського геоботанічного району. З півночі та північного заходу ці простори обмежені широколистяними лісами басейну Стугни та Красної. У цих лісових масивах розміщено постугнянську ділянку системи заселення і оборони Київської землі. Зі сходу Білоцерківський степок обмежений р. Кам'янкою, лівий берег якої знаходиться у межах лучно-степових ландшафтів. Такий же клин лучно-степових просторів розташований на сході Білоцерківського степу у басейні р. Узин та відділяє його від Кагарлицького степу. У південній частині цього лісостепоного клину розміщено узинську частину юр'євської територіальної групи пам'яток XII-першої половини XIII ст. Змієвий вал розділяє незаліснену частину території на дві нерівномірні ділянки. Власне північна частина Білоцерківського степу у давньоруський час мала літописну назву «Перепетове Поле» (Андрієвскій, 1882). Невеликий рідколісний клин вдається у Кагарлицький степ у районі р. Гороховатки. З ним пов'язана мережа давньоруських поселень, що тяжіє до літописного Торчеська. У районі літописного міста Іван Кагарлицький степ безпосередньо підходить до берега Дніпра. Трахтемирівський виступ вкривали дубово-грабові ліси, що тяглися до гирла р. Рось. Тож дві третини населених пунктів канівської територіальної групи (безпосередня околиця літописного Канева) використовували саме ці лісові угіддя. Дещо інша ситуація склалася у долині р. Росава. Обидва її береги від городища Ємчиха до гирла річки були вкриті рідколіссям. Південніше, вище за течією р. Рось, розміщувався масив Таганчанського дубово-грабового лісу, який переходив у ліси вздовж р. Фоса і далі до Мошногірського кряжу та Ірдинсько-Тясминської долини.

На південь від Сахнівки попід Росю знаходилася позбавлена лісу смуга, складена переважно остепненими луками. Цей невеликий степовий коридор тягнувся на захід до літописного Корсуня, потім повертав на північ. Попід Россю тягнулися прирічкові масиви дубово-грабових лісів. У найвужчій частині степового коридору між лісовим масивом Таганчанського лісу та лісами правого берега р. Нехворощ (лівий доплив р. Рось) знаходився укріплений НП Пішки. На південь від літописного Корсуня між річками Рось та Вільшанка знаходилась зона рідколісся. Зі сходу вона обмежена Моншогірсько-Ірдинським лісовим масивом, із заходу – широколистяними лісами, залишки яких позначено на карті Боплана під назвами «Korylov Lys» та «Vaydonov Lys». Південніше та східніше розташовувався Лебединський ліс.

Практично всі надзаплавні тераси Росі були вкриті лісовими масивами. Лісовий та рідколісний масив на лівому березі р. Рось знаходився у проміжку між літописним Богуславем та населеним пунктом Сухоліси. Можливо, ця обставина сприяла освоєнню давньоруським населенням лівого берега Росі. Ще у XVI-XVII с. у цьому районі знаходився ліс Бовкун, або «Бовкунська пустиня».

Кошівська група населених пунктів співпадає з північною околицею лісового масиву. Цей видовжений ліс обмежує степовий коридор з південного-заходу. Суцільна ділянка остепнених луків тягнеться від правого берега Росі у районі давньоруських населених пунктів Юр'єв, Городище, Мала Сквирка. Далі, перетинаючи верхів'я Гнилого Тікичу, прямує на південь.

Загалом ділянки з широколистяними лісовими ландшафтами пов'язані з сильно розчленованими ділянками території. Найбільшовими лісовими масивами є: Таганчанський ліс, канівські ліси, лісовий масив між рр. Рось та Гнилий Тікич, лісовий масив у верхів'ях р. Гнилий Тікич та басейні р. Торц, що плавно преходить у лісові масиви верхів'я Росі, лісова смуга, що з'єднує Рось з

Роставицею через долину р. Березянки. Давньоруські населені пункти, як правило, розміщувались на краях цих лісових масивів, де наявні високі миси, що виходять у долини річок. Сплощені ділянки, складені лесами, як правило, зайняті різнотравно-злаковими степами. Ці простори Кагарлицького та Білоцерківського степів стали місцем кочування «своїх поганих». Такі території маркуються значною кількістю курганних споруд різних періодів, що вказує на тривалість існування саме степового ландшафту. Лучно-степові простори часто пов'язані з давніми льодовиковими долинами і, ймовірно, через свою конфігурацію, (видовженість з півночі на південь) слугували степовими коридорами для просування з південних степів у глибину Київського князівства.

3.1.2. Сільськогосподарська та ремісничо-промислова діяльність за даними археології.

На сьогодні для створення цілісного уявлення про сільськогосподарську та ремісничо-господарську діяльність осілого населення Поросся маємо набір окремих еко- та артефактів. Ці археологічні свідчення допомагають з'ясувати загальні обриси напрямів господарської діяльності «поршан». У цьому дисертаційному дослідженні окремі археологічні свідчення подано за галузями господарської діяльності.

Залишки знарядь обробітку землі відомі на території Поросся з чотирьох археологічних пам'яток: городищ Пекарі ур. Княжа Гора, Сахнівка ур. Дівич Гора, Біла Церква ур. Замкова Гора та поселення Семигори ур. Корчі 2. Усі орні знаряддя походять з культурного шару пам'яток. Серед них: чересла (9 од.), лемеші (12 од.), окуття лопат (4 од.), мотижки (5 од.) (Додаток Г. табл. 6).

Палеоботанічні матеріали з території Поросся походять з розкопок літописного Юр'єва (Орлов et al., 1985), Хутора Половецького (В. И. Довженок & Кучера, 1956), Сахнівки ур. Гора Дівича та Пекарі ур. Княжа Гора (Додаток Д, табл. 6, 3).

Палеоботанічний аналіз матеріалів з Юр'єва здійснила Г. О. Пашкевич (Пашкевич, 1984; Пашкевич, 2010), опис зернівок з Хутора Половецького подано за В. Й. Довженком (Довженко & Брайчевська, 1961, с. 265). У цій роботі короткий огляд палеоботанічних матеріалів ґрунтується на матеріалах цих дослідників. Два зразки походять з Юр'єва. Перший у вигляді 1,5 кг обвуглених зернівок виявлено між фрагментами жорен (1978 р, розкоп 1 давньоруське житло). Два інших виявлено серед залишків дерев'яної конструкції та шматків візантійської тканини XII-XIII ст. (1980 р., будівля поварні) (Орлов, 1978, с. 8, додаток № 1). У цій же будівлі поварні зафіксовано фрагменти жорен та товстостінного посуду для зберігання зерна. Це свідчить про те, що обмолот та обробка зерна для виготовлення борошна здійснювались на місці. Зразок 1978 р. складався, переважно, із зернівок пшениці голозерної: щільноколосої або карликової, та пшениці м'якої або звичайної. У складі зразку виявлено кілька зернівок плівчастої пшениці двозернянки-полби та пшениці твердої. Були присутні одиничні зернівки жита посівного, вівса, проса звичайного, насіння гороху посівного, сочевиці звичайної, льону-довгунця, ріжія. Насіння бур'янів представлені кукілем звичайним, лободою білою, просом курячим, споришем звичайним, щавлем горобинним, мишієм сизим та іншими (Беляєва & Пашкевич, 1990, с. 43; Пашкевич, 1984, с. 95).

У зразках 1980 р. переважають зернівки проса, серед них зустрічаються зернівки жита посівного та вівса. Насіння бур'янів представлено типовими для посівів проса мишієм зеленим, лободою білою та щавлем горобинним (Орлов, 1980, приложение I; Пашкевич, 1991, с. 17).

Отже, набір культурних рослин у матеріалах літописного Юр'єва є типовим для давньоруського часу XII – першої половини XIII ст. Представлені зразки підтверджують спостереження дослідників про перехід у господарстві населення на голозерні сорти пшениць – карликову та м'яку, з яких робили борошно. З іншого боку, продовжували сіяти пшеницю

двозернянку, урожай якої був більш стабільний, і яку використовували, як правило, для отримання крупи (Пашкевич, 1984, с. 96). На існування озимих посівів, перш за все жита, вказують знахідки типового для них бур'яну – костреця житнього (Пашкевич, 1984, с. 96). Значна засміченість зерна поряд з наявністю насіння кукулі звичайного та лободи білої вказує на присутність староорних земель та свідчить про довготривалість використання посівних площ у Юр'єві (Пашкевич, 1984). Знахідки зернівок проса відомі також з розкопок 1949 р. В. Й. Довженка у Сахнівці ур. Дівич Гора (Довженок & Брайчевська, 1961, с. 263).

На Хуторі Половецькому під час розкопок 1956 р. виявлено насіння жита, проса, сочевиці, можливо конопель та льону-довгунця (Довженок & Брайчевська, 1961, с. 265). Більше одного кілограма цих решток виявлено у залишках легкої наземної господарської споруди на городищі. Судячи з компактного розташування зернівок, вони обгоріли на місці (Довженок & Кучера, 1956, с. 15). Залишки зернівок проса виявлено і у обмазаній глиною зерновій ямі, у споруді під підлогою житла. Відповідно до виявлених фрагментів кераміки, споруда датується XI-XII ст. (Довженок & Кучера, 1956, с. 17–18). Розкопками Біляшівського 1891 р. на городищі Пекарі ур. Княжа Гора виявлено жито, просо та гречку (Беляшевский, 1892, с. 22; Довженок & Брайчевська, 1961, с. 264). Наявність голозерних пшениць та жита на пам'ятках Поросся вказує на застосування глибокої оранки великими лемехами, що обертають скибу землі. Застосування цих знарядь та культур забезпечили розширення освоєних земель, у тому числі за рахунок чорноземних ґрунтів (Беляєва & Пашкевич, 1990, с. 46).

Уявлення про тваринництво у регіоні Поросся дають дослідження остеологічних матеріалів із кількох давньоруських пам'яток. Морфометрична характеристика восьми домашніх та 16 диких видів тварин городища Пекарі ур. Княжа Гора подано у статтях А. П. Корнеєва та Н. Г. Тимченко (Корнеєв, 1969; Тимченко, 1972, с. 13). Матеріали з розкопок 1964-1965 рр. оброблено

В. І. Свистуном. На основі аналізу остеологічних матеріалів дослідники визначили співвідношення скотарства та полювання у господарстві, вказали на породні особливості домашніх тварин та значення кожного виду у господарстві. Загалом для видового визначення були доступні 8330 фрагментів кісток, із них ссавцям належали 8246, птахам – 5, риbam – 79 кісток. Докладніше про відсоткове співвідношення та видовий склад див. Додаток Д таблицю 4.

Судячи зі стану кісток коня свійського виявлених на городищі Пекарі 1 ур. Княжа Гора (пошкоджені трубчасті кістки) жителі пам'ятки використовували м'ясо коня у їжу. Більша частина кісток належала дрібним степовим коням, частина, ймовірно, тарпанам (Корнеев, 1969, с. 33).

Усі кістки диких тварин з городища Пекарі ур. Княжа Гора належали дорослим тваринам, які були впольовані. Судячи з розмірів риб'ячих кісток, добувались особини середніх розмірів (Корнеев, 1969, с. 37). Загалом, основним джерелом харчового життєзабезпечення жителів Пекарів ур. Княжа Гора було землеробство та скотарство. Полювання відігравало допоміжну роль і було спрямоване, переважно, на добування м'яса. Наявність видів, характерних для лісу, степу і прирічкових заплавлених ділянок, вказує на екотонове становище цього населеного пункту. Певне значення у раціоні населення відігравала і риба.

Остеологічні матеріали, зібрані у процесі розкопок Хутора Половецького 1955-1956 рр., проаналізовано у 1957 р. К. В. Капелістом та В. І. Свистуном (500 одиниць) та Н. Г. Тимченко у 1961 р. (860 одиниць) (Тимченко, 1972, с. 18). Докладніше про відсоткове співвідношення та видовий склад див. Додаток Д таблицю 4. На Хуторі Половецькому знайдено залишки кількох видів диких тварин (фрагмент лопатки зубра європейського), що, на думку дослідників, вказує не так на рідкісність цього виду, як на особливості полювання на нього (Тимченко, 1972, с. 27, 28). На пам'ятці виявлено дві кістки лося. Ця тварина була широко поширена по всьому лісостепу і активно

використовувалась як об'єкт полювання завдяки високоякісному м'ясу та міцній шкурі (Тимченко, 1972, с. 30). Як і на решті пам'яток Середнього Подніпров'я, на пам'ятці присутня значна кількість (33 фрагмента п'яти особин) кісток оленя благородного, зокрема його роги, що використовувались у косторізному ремеслі. Сарна європейська – 10 фрагментів кісток від трьох особин. Дикий кабан – 24 фрагменти кістки (три особини). Заготівлю м'яса тварини здійснювали для військових походів, а саме для полювання, яке було дуже популярним (Тимченко, 1972, с. 45). Ведмідь бурий – чотири кістки (дві особини). Видра (одна кістка) використовувалась як хутряний звір. Варто зауважити, що видра полює для місця оселення річки з високими берегами, перекатами, ямами та швидкою течією, і таких місць достатньо багато на р. Рось. На городищі Хутір Половецький виявлено кістку типового лісового виду – kota лісового. Це вид, на який спорадично полювали для хутра. У ямі на городищі Хутір Половецький виявлено риб'ячу луску, на прилеглому селищі – два риболовні гачки (Довженко & Кучера, 1956, с. 14, 40).

Палеозоологічні дослідження літописного Юр'єва здійснювались Є. Ю. Яніш на матеріалах розкопок 2011 р. (Петраускас, Квітницький, Непом'ящих, Стародуб, & Коваль, 2011). Загалом, з об'єктів давньоруського часу проаналізовано 300 фрагментів кісток ссавців (Див. додаток Д., таб. XX). Птахи представлені куркою домашньою. Серед остеологічних матеріалів визначено 4 види риб: плітка звичайна, короп звичайний (сазан), осетер, сом та молюск – перлівниця. Майже всі кістки тварин є кухонними залишками. Домінування кісток великої рогатої худоби над дрібною рогатою худобою пояснюється авторами вибірковістю постачання м'яса на територію міського дитинця, на території якого тварини не вирощувались (Петраускас et al., 2011, с. 335). Серед кісток бика домінують дорослі особини, що вказує на його використання, переважно, як м'яса. Наявність молодих особин серед

поголів'я великої рогатої худоби, коня, дрібної рогатої худоби та свині вказує на проведення забою тварин наприкінці літа – восени.

Ремесла та виробництво на території Поросся. На окремих пам'ятках Поросся були знайдені індикатори залізобного виробництва, ливарного і ковальського ремесел. Проте їхнє розгорнуте дослідження та детальна культурно-стратиграфічна ідентифікація ще недостатньо розроблені. Численні знахідки металевих шлаків відомі з поселення Маслівка (Довженок, 1954а) та городища літописного Торчеська. З останнього походять знахідки оплавленої бронзи (Рыбаков, 1966, с. 3, 10). Про наявність бронзоливарного виробництва свідчить виявлена у межах плями траншеї № 1 (1966 р.) значна кількість шлаків, шматків металу (сплавів), смужок бронзи. За керамічним матеріалом пляма датується XII-XIII ст. (Рыбаков, 1966, с. 10–11). Залишки виробництва також відомі з поселення Семигори ур. Корчі 2 у вигляді оплавлених шматків кольорового металу та шлаків.

У дослідженій ямі на Хуторі Половецькому виявлено два ошлакованих керамічних фрагмента тигелька-лячки (Довженок & Кучера, 1956, с. 14) та шматок ошлакованої печини, який, на думку авторів досліджень, є залишком горну і свідчить про існування місцевого ливарного ремесла (Довженок & Кучера, 1956, с. 15, 34). Про існування на пам'ятці ковальського ремесла свідчать знахідки залізних шлаків (ділянки VII, I, II, III та траншеї) (Довженок & Кучера, 1956, с. 34). Залишки ювелірного та бронзоливарного ремесел виявлено і на городищі Буки ур. Бакожин.

На городищі Сахнівка ур. Дівич Гора розкопками В. Є. Гезе виявлено споруду № 5, у якій знайдено кліщі, два ковадла, молоток, ручку від кліщів та кілька орних знарядь. У цій споруді, ймовірно, розміщувалась кузня (Іванченко, 1990, с. 134). Можливо, на пам'ятці існувало і ювелірне ремесло, про що свідчить знахідка бронзових штампів та ливарної форми (Іванченко, 1990, с. 138, рис. 5). На думку Г. Ф. Корзухіної, срібні прикраси зі скарбів

знайдених на території пам'ятки пов'язані з розвитком місцевого золотарства (Іванченко, 1990, с. 138; Корзухина, 1954, с. 49).

На городищі Хутір Половецький виявлено *залишки майстерні косторіза* (ділянка VII). Тут виявлено п'ять заготовок рогових накладок, одна незакінчена накладна пластина для лука, заготовка кістяного вістря стріли, заготовка кістяного виробу, два фрагменти і одна ціла кістяна накладка (таб. VII, № 1, 4, 7-9; 15-19) (Довженок & Кучера, 1956, с. 34).

У заповненні житла № 3 (1980 р.), що датується XII – першою половиною XIII ст., у літописному Юр'єві виявлено кістяні вироби: трубка, фігурну трубку токарної роботи, заготовки, обрізки рогу (Орлов, 1980, с. 19). Ще одна заготовка із рогу зі слідами обробки виявлена у господарській ямі у кв. 161-162 (1980 р.) (Орлов, 1980, с. 21).

Сліди косторізного ремесла виявлено і на городищі Кононча ур. Замковище, яке досліджувалося В. В. Хвойкою у 1899 р. Ці матеріали введено до наукового обігу Г. М. Шовкопляс (Шовкопляс, 1971, с. 193–194). На пам'ятці виявлено кістяні ручки від ножів, у тому числі орнаментованих, два втульчастих вістря стріл біконічної форми, навершя руків'я канчука зі стилізованим зображенням голови тварини, деталь сагайдака – невеличка фігурна пластина з отвором, та молоткоподібне знаряддя з рогу оленя. На присутність місцевого косторізного виробництва вказують знахідки заготовок з рогу оленя зі слідами зрізування (Шовкопляс, 1971, с. 194).

На городищі Торчеська В. В. Хвойці 1901 р. також трапились у котлованах жител різноманітні вироби з кістки та заготовки для них. Серед цих речей були: проколки, шила, копоушки, застібки, прикраси, гребінці, пластинки (Шовкопляс, 1971, с. 194).

Вироби з каменю на багатьох пам'ятках Поросся представлені знахідками пірофілітових пряселець, зокрема на території пам'яток: Шаргород, Юр'єв, Хутір Половецький, Кононча, Корсунь (Додаток Д, табл. 7). Окрім того, на деяких з них відомі знахідки колото-рубаних шматків

архітектурного пірофілітового сланцю (залишки жорен?) (Довженок & Линка, 1949, с. 49). На городищі літописного Юр'єва у житлі № 3 (1980 р.) виявлено уламок пірофілітової плитки (розмір 5×8 см, товщина 1-1,5 см). Поряд виявлено вапнякову плитку круглої форми товщиною 2 см (Орлов, 1980, с. 19).

Поширеною категорією знахідок на давньоруських пам'ятках Поросся (як і на більшості правобережних пам'яток) є фрагменти жорен. На Хуторі Половецькому фрагменти двох жорен було виявлено на ділянці III (Довженок & Кучера, 1956, с. 34). У Білій Церкві ур. Замкова Гора у 1987 р. на розкопі I у житлі давньоруського часу виявлено два кам'яних жорна діаметром 44 см. (Орлов, 1978, с. 7 рис. 21, 20). Фрагменти жорен виявлено у споруді 1980 р. кв.I. (Орлов, 1980, с. 14) і у інших спорудах (№ 110). Зострічаються жорна виготовлені з зювітів. Це єдині у Східній Європі поверхневі виходи туфоподібного матеріалу імпактного походження, що фіксуються у районі річок Таранівка та Собок (остання – це правий доплив р. Соб у Побужжі) (Климовский & Гуров, 2001). Видобування цього матеріалу, розпочалося на початку III ст. н.е. і продовжувалось у давньоруський час (Хавлюк, 1973, с. 38–39). На думку дослідників, транспортування видобутого туфу відбувалось через р. Соб, далі течією Росі та Дніпра (Простантинова, 1988, с. 33, 34; Хавлюк, 1973, с. 40). Досвід аналізу фрагментів жорнових каменів вказує на необхідність прискіпливого аналізу у кожному конкретному випадку для з'ясування місця видобутку сировини (Готун, Петраускас, & Черниш, 1996). Ймовірно, частина жорен завозилась з інших місць на поселення Поросся. До імпортованих належать жорна з овруцького пірофілітового сланцю та трахтемирівських пісковиків. Місця виробництва давньоруського часу відомі поблизу виходів цих порід на поселеннях Овруцько-Словечанського кряжу та поблизу Григорівки на Дніпрі (Ивакин, Томашевский, & Павленко, 2010, с. 392; Петрашенко & Козюба, 1999, с. 74). Частина жорен на пам'ятках виготовлялася з місцевого матеріалу. У могильнику Буки ур. За Березками

В. Б. Антонович у 1893 р. розкопав курган (№ 26) з похованням людини міцної чоловічої статури, яке Б. А. Рыбаков вважає похованням висококваліфікованого майстра з виготовлення жорен із місцевого матеріалу (Рыбаков, 1948, с. 423). Курган з ровиком мав висоту до 1,2 м. і був обкладений по периметру камінням. У насипу кургану на глибині 0,6 м від верхівки зафіксовано вісім каменів, складених купою, нижче під ними – жорно (Антоновичъ, 1893, с. 27). Цікаво, що серед половецьких курганів є випадки знаходження у могилах жорнових каменів (Голэмбьовская-Тобиаш, 2017, с. 195).

На думку В. П. Левашової та А. В. Петраускаса різні за структурою і матеріалом поверхні жорна могли використовуватись для помолу різних сортів збіжжя (Левашова, 1956, с. 94; Петраускас, 2003, с. 70). Автори посилаються на ґрунтовну енциклопедичну статтю В. Демікелі (Демикели, 1900).

Як і на всіх поселенських пам'ятках давньоруського часу, на поселеннях Поросся відомі знахідки точильних каменів з різних порід, у тому числі і сланців. Ймовірно, частина сланцевих каменів є уламками «пробних каменів» для визначення якості кольорових металів, частина – «привісками» незрозумілого призначення (Ježek & Zavřel, 2013; Moore & Oddy, 1985). Для більш надійної їхньої атрибуції, як і для визначення місця походження матеріалу, необхідні спеціальні дослідження, приклади яких є у давньоруській археології (Бычкова, Ениосова, Нилус, & Пушкина, 2008).

На пам'ятках давньоруського Поросся були знайдені типові давньоруські речі господарського призначення, прелік яких не відрізняється від тих, які знайдені на інших пам'ятках з території Давньої Русі. Оскільки це не є предметом нашого дослідження, автор не розглядає їх детально. Керамічне виробництво безперечно є однією з важливих функцій господарювання, однак у цьому дисертаційному дослідженні керамічні метеріали розглядаються

як маркер присутності різноетнічних груп населення на території Поросся у підпункті 1.1.2. Етнічна структура населення.

Пам'ятки мурованої, кам'яної архітектури на території Поросся відомі у кількох пунктах. Зокрема, це – літописний Канів (Георгіївський собор) та літописний Юр'єв. На городищі Буки ур. Бакожин виявлено кам'яний фундамент церкви (Іванченко, 2004). Не виключена наявність споруд із плінфи на городищі літописного Торчеська. Про таку ймовірність свідчать знахідки плінфи та полив'яних плиток на його території (Борисов, 2014b; Іванченко, 1993b; Рыбаков, 1966). Ймовірно, муровані будівлі знаходились і у інших літописних центрах.

Для розуміння господарського освоєння регіону та його структури важливими є *шляхи сполучення та торгівля*. На думку Л. В. Томілович, Поросся було однією з ланок на торговельному шляху з Києва до міст Північного Причорномор'я (Томілович, 1999, с. 216). Канів відігравав роль одного з найважливіших пунктів на шляху з Києва у південному напрямку, а також з Подністров'я у Суздальське князівство. Канів контролював одну з найважливіших переправ через Дніпро. Така роль цього населеного пункту збереглася і у литовський період історії (Томілович, 1999, с. 218).

Принаймні з давньоруського часу функціонував і шлях через центральну частину Поросся, що пізніше отримав назву «Чорний шлях». На думку дослідників, саме ним рухались у Поросся лукоморські половці (Томілович, 1999, с. 219). Цей шлях починався серед масиву «Чорного лісу» у верхів'ях Інгульця, далі північна гілка шляху йшла вздовж р. Велика Вись і повертала на північ між Нерубайлівським та Лебединським лісами. Після останнього він розділявся на дві гілки, що оминали ліси Ромчин та Вербич і зливались знову навпроти р. Ольшанки. Далі шлях проходив між лісами Криловим (із заходу) та Майдановим і Качкиним зі сходу. Після масивів густих лісів шлях продовжувався вододілом р. Боярки (лівий доплив Гнилого Тікича) у верхів'я р. Котлуй у район городища Лісовичі. Далі шлях повертав на захід і, після

верхів'їв р. Чернин (правий доплив р. Насташки – допливу р. Росі) та р. Цицилії (лівий доплив Гнилого Тікичу), перед р. Тарган роздвоювався. Північна гілка йшла до Юр'єва, південна – у верхів'я Росі через вододіл між річками Торц (правий доплив Росі) та Багва (лівий доплив Гірського Тікича) (Клепатский, 2007, с. 122). Таку конфігурацію «Чорного шляху» бачимо на карті Боплана. Проте Л. В. Томілович зазначає, що такої конфігурації шлях набув уже після побудови низки фортець у XVI-XVII ст. (Томілович, 1999, с. 219). На думку тієї ж дослідниці, «Чорний шлях» використовувався для торгівлі до початку литовського періоду, судячи зі знахідок монетних скарбів. Зокрема, вздовж нього частіше зустрічаються знахідки ординських монет (Козубовський, 1992, с. 131–137; Томілович, 1999, с. 219–220). Одним з відгалужень «Чорного шляху», що функціонував із давньоруського часу і у монгольський період, був шлях через Корсунь на північ до Києва (Томілович, 1999, с. 219).

Дослідники вказують на загальні принципи прокладання шляхів у лісостеповому ландшафті – через вододіли чи береги річок, максимально зменшуючи кількість переправ (Болтрик, 1990, с. 34; Рыбаков, 1952, с. 40; Томілович, 1999, с. 219).

Мікрорегіональне дослідження господарства. Базовим заняттям осілого населення Поросся було землеробство. Серед населених пунктів давньоруського Поросся палеоботанічні визначення та, водночас, набір знарядь обробітку землі відомі для кількох пунктів: літописний Юр'єв, Хутір Половецький, Сахнівка ур. Дівич Гора та Пекарі 1 ур. Княжа Гора (Додаток Д, Таблиця 3). Для двох останніх на сьогодні питання про межі потенційної ресурсної зони залишається ще не достатньо розробленим внаслідок складної топографічної та орографічної ситуації. Значний індекс розчленованості поверхні та умови останцеподібної гори, у випадку Сахнівки ур. Гора Дівича, ускладнюють процес доказового аналізу потенційної ресурсної зони (ПРЗ) цієї пам'ятки (Додаток Ж, рис. 29-А). Із додатних для вивчення

мікроситуацій господарювання залишаються літописний Юр'єв та Хутір Половецький. Палеоботанічні, палеозоологічні матеріали та знаряддя обробітку ґрунту з літописного Юр'єва походять з території дитинця і, ймовірно, репрезентують специфічне господарство привілейованих мешканців літописного міста, яке, разом з тим, відіграло роль одного з центрів Поросся. Саме тому для мікрорегіонального дослідження автором було обрано Хутір Половецький як один з типових населених пунктів давньоруського Поросся.

У роботі здійснено деталізований аналізу ґрунтового покриву однокілометрових потенційних ресурсних зон землеробської діяльності мешканців окремих НП. Зокрема, у частині регіону навколо Хутора Половецького, до зони, яка потенційно могла бути використана для обробітку землі, потрапляють ґрунти супіщаного складу (Додаток Ж, рис. 30, 31, 32). На жаль, для повноцінного палеоекологічного аналізу системи господарювання осілого населення Поросся на сьогодні не достатньо наявної фрагментарної джерельної бази.

3.2. Господарювання кочівницького населення

Зважаючи на мозаїчний характер ландшафтів Поросся давньоруського часу, закономірним є поширення різних за ботанічною та орографічною структурою ділянок. Типове для лісостепових районів сусідство заліснених ділянок та відкритих трав'яних просторів поєднані із зонами посиленої розчленованості рельєфу. Різноманітність ландшафтних ділянок додатково посилюється зміною форми долини річки Рось та її допливів. На певних ділянках спостерігається поєднання широких заплавних територій із залісненими терасами. Лісові масиви у минулому поширювались вздовж балкової мережі та малих річок (Гродзінський, 1929, с. 11). Окремі ділянки

вкривали рідколісні чагарникові ландшафти. Значна частина території, зокрема, на північ від Росі до р. Стугна, належали до степових ділянок.

Природна неоднорідність території поєднувалась зі строкатістю етнічного складу населення. Послідовне заселення регіону розпочалось на початку XI ст. і відбувалось кількома хвилями, що накладались одна на одну (Іванченко, 2004, с. 117). На відміну від багатьох прикордонних регіонів давньоруської держави, у Пороссі зустрічаємо заселення порубіжної території не лише осілим населенням. Із середини XII ст. у регіоні систематично проживали різноманітні кочівницькі групи з дозволу великокнязівської влади. Маємо повідомлення літопису, що вказують на формування двох груп населення Поросся: «поршани» та «чорні клобуки». Як зазначалося вище, останні являли собою союз окремих груп кочівників, місця проживання яких схематично окреслюються на основі літописних повідомлень та археологічних джерел. Так, найбільш чітко виділяється територія перебування печенігів у районі верхів'їв та лівих допливів р. Росава (Плетнёва, 1973, с. 26, рис. 8). Перебування торків традиційно окреслюється околицями літописного Торчеська на р. Гороховатка. Берендицькі «вежі» розташовувались у заплавної ділянці долини Дніпра поруч з літописним Зарубом, у басейні Роставиці та пониззі Росі і Росави (Плетнёва, 1973, с. 26, рис. 8, 2010, с. 25–26, 88; Шахматов, 1908, стп 257). Спираючись на дані поховальних комплексів, дослідники відзначають тісний зв'язок між осілим та кочівницьким населенням Поросся. Вважається, що частина кочівників змушена була поступово припинити систематичне кочування під впливом низки факторів (Кучера & Іванченко, 1987, с. 76). Опосередковано цей процес фіксується наявністю у Пороссі окремих укріплених пунктів, фортифікація та розташування яких вказують на участь кочівницького населення у їхній побудові (Кучера & Іванченко, 1987, 1998, с. 100, 103). М.П. Кучера та Л.І. Іванченко вказують, що такі укріплення могли використовуватись як городища-сховки у разі небезпеки (Кучера & Іванченко, 1998, с. 100).

Літописні повідомлення виявляють існування укріплених «дворів» у представників кочівницької еліти та володіння окремими «градами» по Росі. За останні більш ніж 70 років всі ці факти отримали детальне опрацювання у наукових дослідженнях С. О. Плетнєвої, М. П. Кучери, О. П. Моці, Л. І. Іванченко. Подальше вивчення взаємодії кочівницького та осілого населення, процесу осідання кочівників та освоєння Поросся автор вбачає у більш активному залученні даних географії та природничих наук. Зокрема, поглиблене з'ясування обставин та конкретний опис осідання кочівників у Пороссі неможливий без реконструкції природного та господарського фону, на якому відбувався цей процес. Поросся сприяє такому мікрорегіональному дослідженню, серед іншого завдяки наступним факторам:

1. Поросся та його населені пункти постійно перебували у полі зору літописних повідомлень. Вони досить детально фіксують події, пов'язані з військовими діями у регіоні.

2. Археологічна джерельна база складає близько 200 пам'яток, до яких входять не лише поселенські об'єкти, але й значна за територією поширення, досить компактна група досліджених поховальних пам'яток кочівників.

3. На сьогодні існує схематична реконструкція етнічної географії кочівників Поросся, створена на основі вірогідної етнічної інтерпретації окремих груп кочівницьких поховань у поєднанні з літописними повідомленнями (Плетнєва, 1973, с. 26 рис. 8).

4. Динаміка та структура системи заселення вказують на інтенсивне господарське освоєння регіону осілим давньоруським населенням у зонах, прилеглих до потенційних кочів'їв.

6. Для території Поросся маємо кілька археологічних фактів, які вказують на процес осідання та співіснування кочового та осілого населення. До таких фактів належать виявлені поховання з нетиповим для кочівників обрядом на могильниках біля с. Зеленьки, окремі городища з ознаками участі у побудові кочівників, окремі випадки знаходження юртоподібних жител та

жител з напівкруглими «сінями», побутування особливого типу кераміки з потоншеним вінцем та глибокою борозенкою (Кучера, 1987; Кучера & Іванченко, 1998, с. 100, 103–104).

5. Мозаїчна структура ландшафтів регіону природнім чином сприяє розділенню на окремі частини загальної території. Це дозволяє більш детально та з високою вірогідністю здійснити моделювання палеоекологічних умов у давньоруський час. Наявність багатьох природних кордонів між цими регіонами збільшує вірогідність правильної сегментації території Поросся на окремі ареали освоєння.

Поєднання цих факторів надало автору можливість здійснити рамкове моделювання природно-господарської структури для давньоруських прикордонних територій і розпочати предметне дослідження низки ключових проблем, пов'язаних з давньоруським та кочівницьким заселенням.

У XII ст. кочівники чорноклобуцького союзу перейшли до напівкочового способу життя. Саме тому маємо значні могильники поблизу стаціонарних поселень або біля постійних зимівників. Ймовірно, такі зимівники були вже на початку XII ст. у берендеїв та торків, що проживали у околицях Заруба (Моця, 1979, с. 28; Плетнёва, 1973, с. 25–26). На думку М. В. Квітницького, окремі роди кочівників князі осаджували поблизу важливих міських центрів. На території Поросся це – у першу чергу Юр'єв та Треполь (Квитницький, 2005, с. 331). Дослідник вказує на інтерпретацію О. П. Моцею могильника в ур. Бакали біля с. Мала Сквирка як слідів розташування дружинного табору поблизу літописного Юр'єва XI-XII ст., на зразок Шестовицького. Про перебування значного контингенту номадів біля Треполя вказують матеріали розкопок В. В. Хвойки кількох кочівницьких курганів у складі розташованої поруч групи з 300 насипів (Квитницький, 2005, с. 332).

Найбільш достовірну інформацію про суспільство кочівників маємо для XII ст., періоду найбільшої активності чорноклобуцького союзу та половців. У цей час основною одиницею чорноклобуцького союзу була велика

феодална сім'я, що замінила собою рід і племінну належність (Плетнёва, 2010, с. 93). Багаті сім'ї були надзвичайно численні і з часом перетворювались у нові етнічні одиниці. Прикладом такої сім'ї є Бастеева чадь – бастії, про яких неодноразово згадує літопис у 70-х роках XII ст. Саме тому спостерігаємо стирання етнографічних особливостей у поховальних обрядах цього часу. Незважаючи на це, кочівницьке населення продовжувало чітко усвідомлювати до якого етнічного угруповання належала кожна орда (Плетнёва, 2010, с. 86).

Найкраще локалізована територія розташування кочів'їв печенігів. Завдяки матеріалам розкопок Н. Є. Бранденбурга вона окреслюється переважно у межах лівого берега р. Росава. Незважаючи на те, що Торчеськ, очевидно, був столицею всього чорноклобуцького союзу, літопис жодного разу не згадує біля нього печенігів. Контурна зона існування печенігів реконструйована С. О. Плетньовою за матеріалами розкопок Н. Є. Бранденбурга (Плетнёва, 1973, с. 26 рис. 8) у межиріччі Потоку та Мокрого Кагарлика – центральній частині «Кагарлицького степу». Наш аналіз виявив, що територія поширення печенізьких старожитностей XII ст. практично співпадає із зоною різнотравно-злакових луків. Місця літніх кочів'їв печенігів – це рівнини у басейнах правих допливів р. Поток (лівий доплив р. Росава), Сухого Кагарлика, середньої та верхньої течії Мокрого Кагарлика. Із північного-сходу цей ареал обмежений лісовим масивом у басейні р. Леглич (доплив Дніпра). У вузькому клині між правими допливами р. Поток та р. Трубай на північному сході розташовувалась потенційна ресурсна зона укріпленого населеного пункту Кип'ячка (№ 139), яка розділяє ареали кочування печенігів з одного боку та придніпровсько-росавських берендичів і торків з іншого. На заході межа території кочів'їв печенігів співпадає з межею поширення різнотравно-злакових луків на вододілі річок Гороховатки, Мокрого Кагарлика та Росавки. Південні печенізькі кочів'я розташовані у лівобережному понитті р. Мокрий Кагарлик та на пологому

лівому березі р. Росава. Саме у цій ділянці фіксується чітко виражена річкова заплава та тераси (Росава, Потік, Мокрий Кагарлик), які потенційно могли відігравати роль зимових пасовищ. Зимові пасовища половців, судячи з топографії місцевості, могли також розташовуватись вздовж річок Потік, Мокрий Кагарлик та Сухий Кагарлик – на схилах річкових долин та у їхніх заплавах. Цю гіпотезу підтверджують місця розташування курганних поховань печенігів, які тяжіють саме до згаданих річкових долин. На правому березі р. Росава у південній частині половецького кочів'я на пологій терасі, що примикає до заплави, у 1954 р. В. Й. Довженком зібрано окремі уламки давньоруської кераміки, інтерпретованої як сліди господарської діяльності жителів сусіднього поселення (Довженко, 1954а, с. 14). У зв'язку з цим варто зазначити, що саме на місці зимівників кочівників можуть фіксуватись знахідки окремих предметів без культурного шару. На таку можливість знаходження окремих «слідів перебування» у вигляді уламків посуду, кісток тварин, окремих загублених речей на місцях постійних зимівників вказує і С. О. Плетньова (Плетнёва, 1982, с. 41). Для розташування таких пам'яток сприятливими є прирічкові території, з огляду на аналогічні пам'ятки Приазов'я та Подоння (Плетнёва, 1967, с. 13–19).

Кочів'я торків зосереджувались навколо їхнього центру – Торчеська, та у нижній течії Росі. На останнє вказує, те, що їхньому хану Кунтувдію 1192 р. Було надано у володіння городок Дверена. У 1105 р. «вежі» торків та берендеїв фіксуються біля м. Заруб, де їх розорив у 1105 р. Хан Боняк (Плетнёва, 2010, с. 88).

Берендичі у кінці XII ст., за свідченням літописця, займали досить значні території. Зростання їхньої кількості простежується завдяки літописному повідомленню 1139 р. Оповідючи про повернення берендичів із Угорщини на запрошення Ярополка, літописець називає конкретний розмір їхньої орди – 30 тисяч осіб (Шахматов, 1908, стп 301). Як бачимо, за 18 років відсутності у Пороссі (від часу вигнання 1121 р.) їхня кількість значно збільшилась. За

С.О. Плетнєвою, 30-40 тисяч осіб – це середній розмір будь-якої кочівницької орди (Плетнєва, 2010, с. 88). Є повідомлення про кількість берендичів, які брали участь у військових походах: 1172 р. – 1500 воїнів і 1184 р. – 2100. Це – цілком реальні цифри, які вказують на те, що берендичі могли виставити 5-6 тис. воїнів.

Розташування половецьких орд, що знаходились під владою Боняка (кінець XI – початок XII ст.), у літописних джерелах не вказано. Проте у Повчанні Володимира Мономаха дітям зазначено «І на Бог пішли ми з Святославом на Боняка, за Рось» (Махновець, 1989, с. 460). Крім того Боняк спрямовує свої походи виключно на правобережні території Поросся і далі на Київ. Походи орд Боняка на Візантію вказують, що кочів'я, очевидно, знаходились ближче до Балкан, ніж до донецько-приазовських степів. На правому березі Дніпра розташовувались кочів'я куманів – західної гілки половців, місця, де кочували печеніги орди Іртим. Це територія від Дніпра до Пувденного Бугу і навіть до Дністра (Плетнєва, 2010, с. 60). Таке розташування опосередковано підтверджується тим, що у 1103 р. кочів'я Урособи, за свідченням давньоруського літописця, знаходились десь у районі р. Молочної, що впадає до Азовського моря. Характерно, що Лукоморці здійснювали набіги і навіть на мир приходили (1193 р) по правому берегу Дніпра. Саме тут пролягав шлях між річкою та потужним лісовим масивом, що утруднював шлях кочівникам у Поросся з півдня (Плетнєва, 2010, с. 161–162). Половецькі поховання зосереджені на компактній території біля с. Зеленьки. З огляду на різноманіття поховань у цьому мікрорегіоні, тут проживало етнічно строкате населення, у тому числі і давньоруське. Ймовірно, ця перехідна зона між осілим та кочовим населенням тягнулась далі на південь до р. Росава. Обрахунки граничної кількості населення кочівників наведено у додатку Е.

3.3. Пороська оборонна лінія

Створення додаткових оборонних ліній поза межами Малого Київського трикутника було викликане намаганням зміцнити Постугнянську систему захисту Києва від загрози зі степу. Аналіз місця розташування Змієвих валів та окремих укріплених опорних пунктів – городищ, вказує на системність у їхній побудові та розміщенні. Укріплені лінії вдало доповнювали природні особливості ландшафтів, використовуючи зручні для оборони місця і додатково зміцнюючи небезпечні ділянки.

У давньоруський час, як і у пізніші часи, найбільш небезпечними просторами, через які просувались загони кочівників, були відкриті степові рівнини. Відсутність перешкод була особливо зручною для пересування значних загонів легкої кінноти. Вирівняні степові ділянки розміщувались на вододілах річок і здавна були шляхами пересування у степу та лісостеповій зоні (Болтрик, 1990, с. 39; Полтавець & Бессонова, 2015, с. 103).

Традиційно небезпечним був Побужський степовий коридор, що продовжувався вододільними територіями верхів'їв Ірпеня, Унави, Кам'янки, Роставиці та середньої течії Гуйви. Це була найбільш незахищена ділянка на південь від Києва. У цьому районі вододіли рік поєднувалися з північно-східним краєм ділянки відкритих різнотравно-злакових степів уздовж Південного Бугу. Просування прибузьким степовим коридором значно спрощувало доступ до Києва. Уже за часів Володимира Великого широкі межиріччя Тетерева, Здвижа, Ірпеня та Стугни були перекриті Змієвими валами. Такі ж заходи були здійснені на початку XI ст. для убезпечення ділянки між верхів'ям Ірпеня та долиною Тетерева.

На початок XI ст. відкритими для набігів зі степу залишались степові смуги уздовж Кам'янки, Роставиці та Росі. Через північний кам'янський коридор відкривався прямий шлях у Білоцерківський та Кагарлицький степки через середню течію р. Кам'янка. Рухаючись від верхів'їв Десни (лівий

доплив Південного Бугу) через верхів'я Роставиці та лівих допливів Росі (Самець, Білуха, Горіхова, Струг, Коза, Рогозянка) степовий коридор доходив до Росі. На її правому березі у гирлі р. Тарган знаходився невеликий лісовий перешийок. Далі на північ степ продовжувався у долини річок Поправка та Насташка (праві допливи р. Рось). Тут на протилежному боці р. Рось за прирічковими дубово-грабовими лісами знаходився Білоцерківський степок (Додаток Ж, рис. 23).

На південь від долини річки Тарган степ продовжувався у верхів'я Гірського Тікичу через долини річок Цецилія, Гнилий Тікич. Смуга степових ландшафтів на слабо хвилястих рівнинах продовжується долиною р. Рось аж до гирла Кам'янки (Маринич et al., 1995). Цей степовий ландшафт доповнюється широкими пониженими річковими заплавними ландшафтами долини р. Рось. Обабіч цих степових смуг, у басейнах правих допливів Росі – Торц, Молочна, Роська – розміщувався дубовий лісовий масив. Південніше проходила невелика смуга різнотравно-злакового степу.

Інший степовий прохід знаходився у східному Пороссі. На півночі він закінчувався у Кагралицькому степку – середній та верхній течії р. Росава. Перед цим проходив до Росі через верхів'я р. Нехворощ та долини Кам'янки, Фоси та Виграївки. На правому березі спускався на південь через річки Погань, Теплоярка, верхів'я Вільшанки, Гнилого Ташлика та Тясмина потрапляв до басейну Великої Висі та Інгульця.

Першим кроком для створення укріпленої лінії у Пороссі стало поселення Ярославом Мудрим полонених ляхів по Росі у районі її середньої течії. Їхні поселення Саварка та Миколаївка розташовані у північній частині лісового масиву. Саме цей лісовий масив, на думку С. О. Плетнєвої, був значною перешкодою для руху загонів кочівників у Поросся з півдня. На його північно-західному краю розміщене поселення та городище ур. Старі Сухоліси.

Створення поселень на краях великого дубового лісу у середній течії Росі, ймовірно, було підготовчим етапом для будівництва Пороської оборонної лінії. Таким чином було зміцнено центральну частину Поросся за рахунок піонерних опорних пунктів.

Бушевське городище розміщується серед широкої заплави Росі у гирлі Гороховатки багатой на трав'яну рослинністю заплави Росі. Таке розміщення відповідало потребам скотарського типу господарства «своїх поганих», що оселяються у Пороссі. Саме для сховку торків у просторій Бушевській фортеці «веж» та «товаров» під час набігів половців і було збудоване це укріплення. Ймовірно, за ним було закріплено і певні адміністративні функції, які у подальшому перебрав на себе Торчеськ (Кучера, 1989, с. 192). На початок XII ст. повноцінно функціонували усіх елементи оборонної лінії Поросся.

Південна ягнятинська гілка пороського Змієвого валу була прокладена вище лісового масиву між річками Березянка та Роставиця. Наслідуючи напрямок течії р. Сквирка, Змієвий вал перетинає лісостепові простори цієї території. У місці перетину валом р. Роставиці (нижче гирла р. Орент) збудовані два Ягнятинських городища (літописний Неятин) для убезпечення цієї ділянки. Після Роставиці Змієвий вал оминає річки Орент, Бистрик та Постел і доходить до лісистого берег р. Гуйва.

Північно-східна частина валу від Дніпра до долини Ротка не збереглася до нашого часу. Проте на думку дослідників, його трасу можна реконструювати (Кучера, 1987, с. 39). Вал розпочинався на високому березі р. Дніпро у районі літописного Святополча. Північніше знаходився східний край стугнянського валу та літописні Халеп і Треполь. Далі вал прямував до нижньої течії р. Красна, через долини невеликих допливів Дніпра: Сквири, Івловитиці, Бобриці. Навколо розташовувались залишки придніпровських дубових та грабово-дубових лісів, що тягнулись і у долині р. Красна (Додаток Ж, рис. 23). На південь від валу у долинах вже названих річок аж до верхів'їв

Мокрого Кагарлика знаходились давньоруські поселення. Ця ділянка – горбкувата, порізана ярами та балками, у яких протікають численні струмки. Така ж орографічна ситуація й на правому березі р. Красна. Саме тому Змієвий вал у її нижній течії переходить на більш рівнинний лівий берег і далі продовжується у південно-західному напрямку (Кучера & Іванченко, 1987, с. 39). У цій частині вал проходив по межі лісистої долини Красної та різнотравно-злакових степів межиріччя Стугни-Красної. Остання відігравала роль передової перепони, що додатково підсилювало оборонну функцію валу. На правобережжі розміщувалась мережа поселень, які у верхів'ях річки утворювали сільські округи літописних Вальєва та Красна. Ця гілка дніпровської системи заселення видавалась досить глибоко між степовими ділянками білоцерківського та кагарлицького степів. Залишаючи північніше групу сільських поселень у басейні р. Раківки та Барахтянки, вал перетинав скупчення поселень навколо Василєва та виходив у різнотравно-злакові степи (Додаток Ж, рис. 23). Далі практично по прямій лінії вал пролягав на південний-захід. На схід від нього розташовувалась смуга лучного степу у басейні р. Узин, на північний захід – Перепетове поле. Кінець цієї ділянки валу впирався у долину річки Роток. Тут вал спускався майже на половину висоти крутого схилу берега до вигину річки. Вище за течією розміщувався укріплений населений пункт Глушки ур. Рожок. Невелике городище та прилегле селище на високому правому березі річки узоні прямої видимості мало інше городище – Лосятин на лівому березі. Вище за течією річки розташовувалась ще одна ділянка валу, що відділяла Білоцерківський степ від Перепетового поля і прямувала до річки Кам'янка у район городища Устимівка ур. Богорад. На північ від Змієвого валу залишалась болотиста місцевість з озером, утвореним річкою Чернявкою та її допливами. У XII ст. цей вал вже втратив свої оборонні функції, адже основою лінії оборони стали пороські вали, фортеці та «свої погані».

Уздовж правого берега середньої течії річки Кам'янки розташовано чотири укріплених населених пункти: Устимівка ур. Богорад, Мазепинці ур. Замок, Дрозди, Фурси ур. Товстий ліс. Ці городища контролювали небезпечний прохід від кам'янсько-роставицьких степів до Перепетового поля (Додаток Ж, рис. 23). Характерно, що кожне з цих укріплених поселень на лівому березі мало поруч на правому березі неукріплений населений пункт (Паляниченці 2 ур. Хутір-Градина, Мазепинці ур. Заріччя, Великополовецьке ур. Окрушки, Великополовецьке 2).

По річці Собот (правій притоці Кам'янки) розташовано кілька неукріплених поселень (Мала Михайлівка 1, Мала Михайлівка). Особливо значне скупчення поселенських структур фіксуємо у верхів'ї Соботу. Тут серед яружно-балкової системи розташовано низку давньоруських поселень, що входять до Малополовецького археологічного комплексу. У цій же групі пам'яток маємо могильник зі слов'янськими та кочівницькими похованнями. На думку М. В. Квітницького, таке поєднання поховань представників чорноклобуцького кола старожитностей та слов'янського населення, вказує на процес осідання кочівників Поросся та поступової їхньої асиміляції осілим населенням (Квітницький, 2004, с. 151). Ймовірно, навколишні степи могли використовуватися як кочів'я. З півночі території захищені городищем Триліси 3 на верхній Кам'янці, ще північніше розташовувався стугнянський Змієвий вал. Поряд з городищем Триліси 3 розташовано два неукріплених поселення Кожанка та Кожанка 3. На південь від стугнянського та на північ від попільнянської частини Великого Пороського валу відомо ще два давньоруських поселення на р. Унава – Жовтневе та Кошляки.

У нижній частині р. Кам'янки, на відстані 4 км від її гирла, знаходиться розгалуження двох Змієвих валів. Північна гілка – це Попільнянський вал, продовження Великого Пороського валу, західна частина якого починається біля літописного Юр'єва. На південь від розгалуження відходить гілка ягнятинського Змієвого валу. Самий вузол роздвоєння знаходиться у масиві

Товстий ліс. На захід від нього, між двома гілками валу проходить Кам'янка з досить широкою заболоченою долиною. Таким чином, місце перетину валів опиняється у надійно захищеному місці.

Попільнянський вал після місця розгалуження перетинає невелику долину і йде паралельно течії Кам'янки до її повороту. Потім з'являється на лівому березі із заболоченої заплави і продовжується на північний захід. На північ від Змієвого валу розташовано поселення Великополовецьке 2, на південь – правий доплив річки Кам'янка. Попільнянський Змієвий вал перетинає степове межиріччя Кам'янки та Роставиці. У його середній частині перетинає верхів'я р. Пінш, залишаючи північніше малополовецьку групу поселень. Перетнувши р. Кам'янку проходив вздовж лівого берега р. Лозинки (правий доплив р. Унава). Далі вал різко повертає на північний-захід, обходячи заболочену долину далі продовжується до берега р. Унава.

На лівому березі Унави вал роздвоюється на дві частини – Котлярський та Зарубинецький вали. Перший йде у північному напрямку, перетинаючи пологую надзаплавну терасу. Далі вал перетинає долини лівих допливів Унави – Рудки та Кривенької. Після цього вал проходить пониженою заболоченою долиною, піднімається на підвищення, різко повертає, огинаючи давній великий курган і впирається у глибоку долину зі струмком. Таким чином кінець валу губиться за 3 км від берега р. Ірпінь, на якій, 8 км вище за течією знаходиться літописне місто Ярополч. Котлярська ділянка валу перетинає невеликий відкритий коридор, що тягнеться від р. Гнилопять через середню течію Гуйви у районі літописного Котельнича і далі межиріччям Ірпеня та Унави. По південному краю цього коридору від місця розгалуження попільнянського валу до Гуйви південніше Котельнича тягнеться Зарубинецький вал. Поблизу цієї ділянки валу у лісовому масиві верхів'їв Тетерева та Здвижа ймовірно, локалізується літописний Мунарів (Звіздецький, 1997). За 14 км на південь від літописного міста у верхів'ях Постелу (лівий доплив Роставиці), ймовірно, знаходилось городище

Вчорайше з величезними курганными полями навколо. Від цього пункту на захід, нижче гирла р. Закиянки (лівий доплив Гуйви) на березі Гуйви, ймовірно, знаходився західний край ягнятинського валу. Далі лінія валу продовжувалася на південний схід межиріччями Бистрику, Постелу та Оренту (ліві допливи Роставиці). Змієвий вал перетинав степовий коридор, що йшов від Південного Бугу у межиріччя Кам'янки-Роставиці. Східний край цієї ділянки валу впирався у долину річки Роставиця за 3 км південніше літописного Неятину. На південь від валу по Роставиці знаходився літописний Роставець та кілька неукріплених поселень у верхів'ях Гуйви та Ситні (лівий доплив Роставиці) (Додаток Ж, рис. 23).

Літописний Неятин складався з двох городищ на протилежних берегах Роставиці. Це місто разом з Роставцем та ще шести городами відноситься літописцем до «берендицьких городків». Судячи з усього, усі вони знаходились на р. Роставиця між Попільнянською та Ягнятинською лініями Змієвого валу. Населені пункти між цими валами сформували неятинську територіальну групу, розміщену серед строкатих лісостепових ландшафтах. Ягнятинський вал між Неятином та розгалуженням на Кам'янці проходив по степовому межиріччі Березянки та Сквирки (ліві допливи Росі). Південніше валу, на правому березі Березянки знаходився лісовий масив, до північного краю якого приурочені поселення Антонів ур Старосілля (можливо з укріпленою частиною) та Антонів ур. Слобода. У гирлі самої річки розміщувалось городище Березна – крайній південний пункт юр'євської територіальної групи. Далі на південь знаємо лише два городище на Росі: Городище-Косівське та Кошів 1 та два поселення Кошів 3 та Косівка 1. Ці населені пункти знаходились на краю лісового клину, що тягнувся на схід у верхів'я Гнилого Тікичу. Поряд, на р. Торц у XI ст. відоме неукріплене поселення Рачки.

Від річки Березянки до гирла Кам'янки вздовж Росі розташовані населені пункти юр'євської ТГ. Серед них маємо лише дві фортеці – Мала

Сквирка при впадінні р. Сквирки до р. Рось та Городище на південь від гирла Роставиці. Перед ними, між Березною та Малою Сквиркою, розташовані два поселення на різних берегах Росі – Городище Пустоварівське та Щербаки А. Біля правобережного поселення виявлено поховання кочівника (Орлов & Магомедов, 1985), що може бути свідченням процесу осідання, подібно до ситуації у Малополовецькому комплексі.

Мала Сквирка (№ 14) – найбільший після Юр'єва населений пункт групи – займає 28,8 га. У місці розташування городища р. Сквирка робить різкий вигин, утворюючи видовжений мис з крутими берегами на гранітній основі. Таким чином територія городища виявляється захищеною з трьох боків природною перешкодою. Водночас на південь та схід розташована вирівняна широка зручна для заселення тераса річки Рось. Ймовірно, цей населений пункт мав певні оборонні та адміністративні функції. З території посаду та укріплень походять чотири знахідки князівських пломб, зокрема Всеволода Ярославича, що можуть датувати пам'ятку 60-ми роками XI ст. (Павлюченко, 2014а; Чернецький, 2014, с. 10). Ймовірно, з цим населеним пунктом певним чином пов'язаний, могильник в ур. Бакали на правому березі р. Бродок (правий доплив Росі) та поселення поруч. Цей поховальний комплекс засвідчує перебування тут невеликої групи кочівників, що були залучені до охорони пороського кордону. Далі на північ навколо населеного пункту Городища вверх та вниз по Росі розташована група неукріплених поселень. Ця ділянка знаходиться на схід від ягнятинського Змієвого валу та на південь від Юр'єва і засвідчує певний рівень господарського освоєння мікрорегіону. Північними пунктами цього скупчення пам'яток є невеличкі поселення у гирлі Кам'янки (Додаток Ж, рис. 23).

Великий Пороський вал від місця розгалуження на Ягнятинську та Попільнянську гілки продовжується на схід лівим берегом р. Рось. Вал розташовано у місці найбільшого перепаду висот на схилі тераси річки. Перед самим поворотом течії Росі, на 4 км вище гирла Кам'янки розташовано

городище в ур. Палієва Гора. Це укріплення займає підвищений пагорб над лівим берегом і займає положення, що дозволяє контролювати долину на кілька кілометрів вгору та вниз за течією. Це городище було пов'язане з літописним Юр'євом, що розташований на сході.

Городище Юр'єва розміщене на краю видовжено мису над річкою Рось. Навколо розташовувався посад міста. Практично весь мис був зайнятий неукріпленою частиною міста. Берег Росі до та після Юр'єва був болотистий, з багатьма струмками-допливами. Між мисом та корінним берегом знаходилось болітце, яке сполучалось з прирічковою низиною і тяглося до гирла Ротка, також заболоченого. Мис із містом на півночі мав невеликий перешийок. Змієвий вал, що проходив схилом корінного берега та мав поперед себе заболочену смугу та Рось, додатково захищав місто з півночі. Літописний Юр'єв засновувався як центральне місто Поросся у центральній частині оборонної лінії Змієвих валів.

Далі на схід Змієвий вал проходить по краю лівобережної тераси р. Рось. Він перетинає невеликі балки та струмки, прямуючи до нижньої течії р. Узин. На південь від валу на підвищеннях у широкій долині заплави р. Рось розміщено кілька неукріплених поселень (Шкарівка ур. Роток, Шкарівка заплава). Характерною особливістю середньої течії річки Рось є сплюснена долина заплави зі значною кількістю стариць та підвищень у ній. За Россю піднімається високий, розчленований численними ярами та балками, заліснений правий берег. На ньому, на 4 км вище гирла Узину, розташовано невелике городище Коженики-Ключки. Укріплення займають невеличкий, захований між ярів мисовий останець. Таке положення городища дозволяло візуально контролювати долину Росі до Юр'єва та до гирла Узина, й понижений лівий берег зі Змієвим валом.

На схід від Юр'єва і аж до Торчеська Змієвий вал вздовж Росі був доповнений низкою укріплених населених пунктів на лівих допливах річки винесених на 3-5 км на північ від валу. До таких укріплень належать

городища Піщана ур. Замковище (на Ротку), Чепиліївка Городище 1 (на Узині), Житні Гори (на Бурчаку(Рокиті) та, власне, Торчеська на Гороховатці. Поряд з цими укріпленими пунктами вже у XII ст. почали розростатись неукріплені поселення. Як правило, вони розміщувались вздовж терас річок, утворюючи певну околицю городищ. Найбільш динамічно розвивався мікрорегіон навколо літописного Торчеська. Поселення по правому березі Гороховатки утворили цілу низку заселених річкових терас.

Городище Чепиліївка 2 розташовуване на північ від місця перетину Змієвим валом заболоченої території нижньої течії р. Узин. Біля р. Рось знаходиться низка поселень на підвищеннях у заплаві. На лівому березі Узина по краю річкової тераси на межі із заболоченою заплавою Росі проходила додаткова лінія валу. Великий Пороський Вал, оминаючи болотисту долину р. Бурчак (лівий доплив Узина), побудований у середній частині схилу до Росі. На березі річки розміщувався значний населений пункт в ур. Старі Сухоліси. Округле городище на першій надзаплавній терасі було оточене великим селищем, обмеженим з півночі трасою Змієвого валу. На протилежному березі знаходився могильник Острів 1 з яскравим західнобалтськими комплексами.

Далі на схід дві лінії валу йшли паралельно Росі та одна одній із незначними відхиленням. Причому північний Великий Пороський вал оминав верхів'я струмків та балок, які перетинались південним валом. Не доходячи нижньої течії р. Бурчак (Рокита) у районі Плаканого Яру вали перетинались. Ці дві укріплені лінії створювали потужну, подвійну лінію оборони у місці броду через Рось. Цей же брід прикривало городище в ур. Старі Сухоліси. Вся ділянка на обох берегах Росі колись була густо заліснена дубовими (на лівому березі) та грабово-дубовими лісами. Ймовірно, цю ділянку колишніх лісів можна вважати східною частиною Бовкунського лісу (Додаток Ж, рис. 23). У масиві цього лісу біля річок Насташки та Салихи (праві допливи Росі) розміщувалось кілька невеликих

поселень, захованих серед яружно-балкової системи (Острів 1; Синява 10; Синява 8; Синява 5; Синява 2; Синява 3 ур. Карпінська). Саме розчленованість рельєфу та залісненість території, ймовірно, дозволили здійснити початкове давньоруське заселення цих правобережних територій. Схожа ситуація зафіксована у південній частині Бовкунського лісу у межиріччі Чернина (правий доплив Насташки), Котлуя (правий доплив Росі), Цецилії та Шпинголихи (ліві допливи Гнилого Тікичу). У цьому мікрорегіоні виявлено поодинокі давньоруські поселення (Плоске 3 ур. Хутір, Лісовичі південь) та окраїнне давньоруське городище у верхів'ї р. Котлуй (Лісовичі).

Після річки Бурчак (Рокити) розпочинався Середньопороський Змієвий вал, споруджений у XII ст., ймовірно, для захисту нових торчських «городків» на допливах р. Рось. Цей вал прокладено по схилу тераси Росі і проходив вздовж р. Рогозівка, біля її гирла, гублячись у заболоченій заплаві Гороховатки. З іншого боку заплави, на відстані 150 м від русла річки в ур. Корчакове, вал з'являвся знову. Біля гирла Рогозівки, у місці перетину валом р. Гороховатка, з двох її боків розміщено два давньоруських поселення, нижче – городище Бушеве. Бушівське городище побудоване серед широкої заплави Росі та Гороховатки у перший період оселення «своїх поганих» у Пороссі. Його вигляд та положення вказує на функцію захисту значних кількостей худоби, що випасалася у навколишній долині. Бушівське та Сухоліські городища дуже схожі між собою за плануванням та селитебною структурою.

Північна ділянка Середнього Пороського валу проходить у південно-східному напрямку і закінчується на березі р. Рось біля городища Саварка. Населений пункт Саварка складається з городища на мису лівого берега та значного поселення розташованого на боровій терасі. Цей укріплений населений пункт належить до найстаріших давньоруських поселень Поросся. Його початки, судячи з виявлених поховань, можна пов'язувати з 1031 р. та оселенням полонених з прикордонних західноруських територій по Росі.

Далі на південний-схід розташовано літописний Богуславль. Змієвих валів у найближчій околиці від міста не виявлено. Подібна ситуація повторюється й навколо літописного Корсуня. Між Богуславлем та Саваркою знаходяться кілька неукріплених поселень, на залісненому, розчленованому ярами та балками березі Росі. Як правило ці населені пункти займають прибережні тераси вздовж течії річки. На середині шляху між Саваркою та Богуславлем, на високому правому березі ймовірно існувала невелика фортеця – Дибинці ур. Розкопанський Шпиль. Населений пункт розміщувався на мису у гирлі струмка і був укріплений невеликими валами.

Укріплення літописного Богуславля займали край мису високого лівого берега р. Рось. З півночі мис обмежений глибоким ярм-долиною, у якому протікає річка Богуславка, з півдня мис обмежений Россю, зі сходу – долиною річки Карячини. Територія мису за валами городища, ймовірно, була заселена. У північно-західному напрямку через яр від території міста знаходився курганний могильник з кочівницькими та давньоруськими похованнями. На думку авторів польових досліджень, це був некрополь літописного міста (Іванченко & Моця, 1982, с. 6; Іванченко, 1999).

Наступним укріпленим пунктом за течією Росі є городище Хутір Половецький, розташований на лівому березі вище від гирла р. Вільховчик. Городище знаходиться на високому (до 20 м) останці на гранітній основі (Додаток Ж, рис. 20). Навколо городища та на сусідніх терасах розміщено неукріплене селище. За пагорбом у долині р. Вільховчик знаходяться ще два невеликих поселення. Південніше знаходиться городище Москаленки 1 ур. Слобода, біля якого розташовано неукріплене селище. Між цим городищем та гирлом р. Нехворощ починається центральна ділянка Середньопороського Змієвого валу. Вал йде від заболоченого берега Росі до заплави нижньої течії р. Нехворощ й переходить на її лівий берег, тягнеться у напрямку комплексу пам'яток Миколаївка.

На схід від Хутора Половецького та Москаленок 1 ур.Слобода, у середній течії р. Нехворощ розташоване городище Пішки ур. Замковище. Це городище продовжує лінію укріплень на лівих допливах Росі. Правий берег Нехворощі у давнину був вкритий дубовими лісами, натомість підвищений лівий берег – степовою різнотравно-злаковою рослинністю. Городище в ур. Замковище знаходиться на видовженому мису, який підходить до долині Нехворощі під кутом. У напільній частині городища та на терасах і схилах мису розташовувалось селище. У основі мису виявлено невеликий курганный кочівницький могильник. Пінки, ур. Замковище розташоване у вузькому степовому перешийку між лісистими берегами середньої Росі та Таганчанським лісом. На північний захід від городища у ярах розташована група поселень Семигори.

Після низов'я Нехворощі Змієвий вал тягнеться вздовж низького лівого берегу Росі у південному напрямку. На протилежному високому правому березі, на високому пагорбі розташоване невелике городище Хлерівка ур. Круглячок. Його положення нагадує розташування городища Коженики-Ключки. З цього високого пагорбу була можливість візуального контролю з лівобережною лінією Змієвого валу та городищами Москаленки 1 ур. Слобода та Миколаївка. У районі останнього вал різко повертає на схід. Причому, у XII ст. лівобережне селище перебувало у стані запустіння. Курганный могильник в ур. Дубки залишився по інший бік валу від цього поселення та городища Миколаївка. Комплекс пам'яток Миколаївка, або ж городище Стеблів ур. Грецький Городок, на думку Л. Махновця, ймовірно, є залишками літописного Борового, згаданого у літописі під 1190 р. (Махновець, 1989, с. 350, 541). Південніше між валом та Россю залишилися поселення Стеблів Росинка, Стеблів ур. Грецький Городок (навпроти гирла Боровиці) та Стеблів ур. Біла Глина. Центральна ділянка Середньопороського Змієвого валу, долаючи гирло розгалуженого Глибокого Яру, закінчується у місці, де плато у притул підходить до р. Рось. Навпроти, з ур. Толока,

починається низинний правий берег Росі. На схід, від цього місця до літописного Корсуня, нам відомо лише одне неукріплене поселення серед стариць Росі біля гирла річки Виграївка (Виграїв ур. Куклинець).

Літописний Корсунь розташовано на Росі серед степової смуги, яка йде з Кагарлицького степу на південь у Росько-Вільшанське межиріччя. Літописне місто має складну планувальну структуру. Його основу складає укріплене городище на мису при гирлі р. Корсунка (лівий доплив Росі). Навколо нього, вздовж тераси, розташоване селище. Під городищем серед Росі знаходились кам'янисті заселені у давньоруський час острови. З іншого берега Корсунки на високому березі в ур. Хрущівка розміщувалась ще одна частина міста. На північ від основного населеного пункту, у яру правого допливу р. Корсунки, знаходилось невелике поселення Корсунь ур. Куцаївка.

Східна ділянка середньопорпоського Змієвого валу починалась на відстані 4 км від літописного міста. Тут у гирлі річки Кам'янка знаходилось невелике поселення, а вище за течією з краю її долини починався вал. Траса валу йшла вздовж високого лівого берегу Росі. Річка була передовою лінією оборони у цьому місці. За валом знаходилося безлісе вирівняне плато у кілька кілометрів ширини. У місці повороту валу на північний-схід знаходилось городище Набутів ур. Очаків. Укріплений населений пункт, ймовірно, літописний Дерновий, розташовувався на терасах високого лівого берега Росі. Основна укріплена частина займала мис з джерелом під ним. На схід від основного масиву заселеної території знаходилось ще одне невелике за площею укріплення. У низу знаходилась широка, заболочена долина Росі з численними старицями. У місці повороту течії Росі на північ, на початку широкої Мошенської низовини розташовувалось невелике городище та поселення в ур. Маївщина.

Змієвий вал спускався з підвищеного плато і перетинав болотисту нетеребківську низину, поступово зближаючись з берегом р. Рось. Його північний кінець знаходиться у гирлі невеликого струмка (лівий доплив Росі).

На північному березі струмка знаходиться неукріплене поселення Сахнівка ур. Давидова Улочка. Далі, у північному напрямку, лівий берег Росі перетворюється на ряд лісистих пагорбів, правий на болотисту заплавну рівнину. На одному з пагорбів розміщувалося городище Сахнівка, ур. Дівич Гора. Поруч знаходилось неукріплене селище. Цей населений пункт дослідники інтерпретують як «княже сільце», у якому розташовувався представник великокняжої влади (Іванченко, 1990).

На мису високого лівого берега Росі знаходилось городище Межиріч (один з варіантів локалізації літописного Товарова). Під городищем на прибережній терасі розташовувалось селище. Цей населений пункт знаходився на північно-східній околиці Таганчанського лісу. Далі на північ розпочиналась лінія поселень по р. Росава. Вже у XI ст. тут закладаються укріплені населені пункти Ёмчиха (у верхній течії) та Пилява. У XII ст. ця лінія оборони укріплюється ще кількома городищами. Правий берег у нижній течії Росави значно вищий за лівий, проте його спрямування з північного заходу на південний схід не дуже зручне для організації оборони. Саме тому городища цієї ділянки розміщені на ізольованих мисових останцях плато.

У XII ст. на пагорбі недалеко від гирла Росави, на думку дослідників, функціонує городище Бабичі ур. Курган (Довженок, 1955, с. 53; Куза, 1996, с. 185). За своїми характеристиками це укріплення нагадує городище Хлерівка ур. Круглячок. В. И. Довженок припускав, що ці укріплення використовувались як спостережні пункти. Під городищем розміщувалось неукріплене поселення. Ще одне поселення розміщувалось навпроти, на лівобережній терасі Росави. Матеріал на пам'ятці сконцентрований у кількох скупченнях, розташованих вздовж течії річки.

Вище за течією Росави знаходяться два городища Пилява і п'ять неукріплених поселень у безпосередній близькості. Ці населені пункти знаходяться у місці, де зона розчленованого рельєфу вкрита Таращанським лісом підходить до річки. Далі знаходиться давня льодовикова долина, а

потім підвищена ділянка канівських дислокацій. У районі вигину річки Росава знаходиться невелике городище Степанці ур. Вовківщина, яке займає мис над заплавою. Вище за течією річка змінює свій напрям і стає більш зручною для влаштування оборони. На ділянці середньої течії розміщено групу городищ: Ёмчиха, Маслівка 1 та Маслівка 2. Вони формують один з ешелонів пороської оборонної лінії. Далі на захід знаходиться городище Росава, збудоване вже на рівнинній степовій частині Поросся – Кагарлицькому степу.

На північ від лінії городищ по Росаві відомо два укріплені пункти – Кип'ячка на р. Трубай та Тулинці на р. Шевелуха. Для з'ясування їхніх функцій та статусу необхідно здійснити подальші польові дослідження. Ці городища знаходяться між Дніпровською та Пороською оборонними лініями, і могли відігравати функцію укріплених пунктів на ділянці шляху. У нижній течії Росі розміщено п'ять городищ, починаючи з Конончі і закінчуючи Пекарями. Всі городища знаходяться на висотах лівого берега Росі. Вони забезпечували надійний контроль над гирлом Росі та низинними просторами правого берега.

Становлення та розвиток системи оборони давньоруського Поросся. Пороська оборонна лінія виникла як частина оборонної системи княжого Києва і була певним етапом в укріпленні столиці держави. Складаючись з укріплених «градів» та довгих валів, вона була аналогічна Постугнянській та Посульській оборонним лініям. 90 кілометрів Змієвих валів безпосередньо поєднувались з кількома десятками городищ та навколишнім рельєфом. З часом ця оборонна система змінювалась. Вали першого будівельного періоду, споруджені для захисту від нападів печенігів, тісно пов'язані з природними перешкодами на місцевості. Зазвичай, вздовж річок такі вали проходять на схилах до заплави по лінії максимального падіння поверхні до річкової долини, або ж знаходяться на краю надзаплавної тераси. У останньому випадку зовнішній, понижений схил укріплювався ескарпуванням і під ним влаштовувався рів. Вали

у межиріччях, як правило, обходять понижені ділянки рельєфу. У результаті, вздовж річок ці пам'ятки мають у плані звивисту конфігурацію. На думку М. П. Кучери, використання захисних особливостей рельєфу було для будівельників валів більш важливим, ніж випрямлення траси валу для зменшення його протяжності. Обумовлені особливостями рельєфу відхилення валу не впливали на загальний напрям його траси, який зумовлювався стратегічними цілями і вказувався будівельникам на початку спорудження (Кучера & Іванченко, 1987, с. 190). Керування підготовчими та будівельними роботами покладалось на «городників» – спеціалістів фортифікаторів із числа князівської адміністрації. Будівельники ж виконували повинність на будівництві, для виконання якої переселялись разом із членами своїх сімей з різних земель Русі на місце будівництва. Про це свідчать знахідки невеликих синхронних селищ та могильників вздовж трас Змієвих валів (Кучера & Іванченко, 1987, с. 191). Не виключено, що воїни охороняли вали, особливо у тих місцях, де вони переривались болотами і де існувала небезпека проходу супротивника. Будівельні роботи мали сезонний характер і робітники пересувались з місця на місце у процесі побудови валу (Кучера & Іванченко, 1987, с. 191). Для їхнього утримання у заплавах річок випасалась худоба, що переганялася за будівельниками. Решту продуктів надавала держава за рахунок зборів з населення (Кучера & Іванченко, 1987, с. 192).

Закінчивши стислий огляд накопичених дослідниками даних та висловлених думок щодо Пороської оборонної лінії, ми маємо відзначити кілька важливих обставин. Всі вище наведені матеріали напрацьовані більш ніж за сто років історіографічного та за останні 80 років археологічного дослідження давньоруського Поросся. Окремі дослідники зосереджували свою увагу на певних аспектах проблеми. В. Й. Довженок досліджував функції окремих укріплених пунктів. М. П. Кучера досліджував лінії Змієвих валів та їхній взаємозв'язок із городищами, пізніше, разом з Л. І. Іванченко, дослідник здійснив загальну реконструкцію етапів розвитку системи оборони

Поросся. У цій роботі зібрано, проаналізовано та узагальнено найбільш вагомі напрацювання попередників, картографовано окремі складові елементи оборонної системи давньоруського Поросся. Предметний аналіз просторового розташування пам'яток давньоруського часу, разом із картами реконструйованого природного оточення, дозволили виявити найбільш важливі чинники, що впливали на розвиток системи оборони.

Початковий етап цілеспрямованого заселення Поросся припадає на початок XI ст. і пов'язаний з намаганням князівської влади зміцнити систему оборони Києва. Для цього з початку 1030-х років проводяться підготовчі роботи – на територію Поросся переселяються окремі групи осілого населення, що осаджується у захищених лісовими масивами місцях. Невдовзі розпочинається будівництво городищ та ліній Змієвих валів. Центральним місцем нового регіону давньоруського заселення стає Юр'єв на межі верхнього та середнього Поросся. Від нього будується дві лінії Змієвого валу у західному напрямку та одна на схід. Західні гілки валів охоплюють дві третини басейну р. Роставиця і впираються у р. Гуйву. Таким чином досягається зміцнення найбільш небезпечного південно-західного напрямку київської оборони. Східна гілка Змієвого валу прокладена від літописного Юр'єва вздовж лівого берега р. Рось майже до гирла р. Бурчак (Рокита). За оцінками М. П. Кучери будівництво пороських Змієвих валів було здійснено у максимально стислі терміни – порядку 4 років від 1032 до 1036 р. (Кучера, 1987).

Для зміцнення та контролю над територією східніше Юр'єва на лівому березі р. Рось закладається городище Сухоліси. Далі у східному напрямку вздовж течії річки на правому березі закладається кілька укріплених населених пунктів: Саварка, Богуславль, Миколаївка, Стеблів ур. Грецький Городок. На р. Росава, доповнюючи мережу фортець по р. Рось будується укріплення Ємчиха. Принаймні два укріплені пункти (Саварка та Миколаївка) збудовано на місці поселення полонених «лахів».

У наступні два десятиліття у Пороссі продовжується зміцнення системи оборони за рахунок побудови нових укріплених пунктів. У західній частині новоствореної Пороської оборонної лінії засновується лише два укріплені пункти – Неятин та Буки ур. Бакожин. Перший з них складається з двох невеликих городищ на різних берегах р. Роставиця недалеко від перетину її Ягнятинським Змієвим валом. Таким чином досягається максимальний контроль над небезпечною ділянкою. Другий укріплений пункт – Буки ур. Бакожин знаходиться у середній течії р. Роставиця між двома валами. Цей населений пункт будують та заселяють вихідці з Верхнього Подністров'я, Волині та землі древлян. У такий спосіб реалізується контроль над територією між лініями Змієвих валів та захист Юр'єва з західного напрямку. У цей же час будується городище у гирлі р. Сквирки та літописного Корсуня.

У другій половині XI ст. закладається городище Бушеве у гирлі р. Гороховатка. Це укріплення було однією з перших фортець для захисту «своїх поганих» – торків, які з дозволу київських князів оселяються у Пороссі (Кучера, 1989, с. 192). На думку М. П. Кучери, давньоруське населення з'являється на цій пам'ятці вже за часів Ярослава Мудрого, проте лише у другій половині XI ст. для його спорудження, ймовірно, використано залишки городища раннього залізного віку (Кучера, 1989, с. 191).

Із приходом у Поросся у другій половині-кінці XI ст. «своїх поганих» спостерігається збільшення населених пунктів у середній та нижній течії Росі, і, особливо, у нижній течії р. Росава. Система оборони зміцнюється за рахунок виникнення «тилових» укріплень на лівих допливах Росі (Пішки ур. Замковище, Чепиліївка 1 та Чепиліївка 2). Саме у межах цієї нової, тилової системи оборони виникає й літописний Торчеськ – центральний населений пункт Поросся.

На кінець XI ст. кочівники, що селились із дозволу київських князів у регіоні, стають неодмінним елементом нової структури Пороської оборонної лінії. Ймовірно, цей процес, з точки зору князів, був певною модифікацією

примусового поселення полонених у пороських землях. Дослідники часто відзначають, що князівська влада була зацікавлена у наповненні населенням земель на південних територіях Київського князівства. Проте, очевидно, така князівська політика була спрямована не лише на «залюднення» території. Поселення груп кочівників на території Поросся мотивоване, ймовірно, їхньою обізнаністю з військовою тактикою рухливої кінноти та специфікою степового способу ведення війни. Завдяки цим знанням стало можливим вибудовувати відповідні засоби протидії степовій загрозі. Саме завдяки цій політиці та зміцненню системи оборони, бачимо у XII ст. вибухоподібне зростання кількості населених пунктів Поросся, у тому числі й укріплених. У цей час у верхньому Побужжі утворюється об'єднання «диких половців», які починають перешкоджати грабіжницьким набігам у обхід Поросся. Тому для захисту чорноклобуцьких «городків» у центральній частині регіону, у межах середньопороської та канівської територіальних груп, будується Середньопороський Змієвий вал. Він складається з кількох частин. Краї кожного відрізка валу закінчуються заплавою річок. Перша ділянка валу бере початок від Великого Пороського валу у районі гирла р. Бурчак (Рокита) і тягнеться до городища Саварка, перетинаючи річку Гороховатка між Торчеськом та старим Бушівським городищем. Наступна ділянка валу побудована від городища Москаленки 1 ур. Слобода та тягнеться вздовж Росі до старого Миколаївського городища і далі майже до гирла р. Виграївки. Ще одна ділянка валу, ймовірно, тяглася від гирла р. Гарбузівка нижче літописного Корсуня і до Сахнівки.

Структура Пороської оборонної лінії. Основу структури Пороської оборонної становили Змієві вали. Конфігурація їхнього розташування створювала передню лінію оборони від загрози зі степу. Ця лінія штучних укріплень доповнювала природні особливості рельєфу вздовж долини Росі та її найбільших допливів – Роставиці та Росави. У окремих ділянках лінія оборони Змієвих валів доповнювалась укріпленнями. Деякі з них відігравали роль

спостережних пунктів (Хлерівка ур. Круглячок, Бабичі ур. Курган), підсилюючи контроль найбільш небезпечних ділянок. До локальних центрів у системі оборони належать городища літописних населених пунктів – Роставця, Неятина, Юр'єва, Торчеська, Богуславля, Корсуня, Канева. Вони, ймовірно, відігравали роль управлінських центрів, що керували обслуговуванням окремих ділянок оборонної лінії. Ця перша лінія оборони має кілька посилено укріплених відрізків. До таких належать райони біля Ягнятина, Юр'єва, Сухоліс, Бушево-Торчеська, Саварки, Миколаївки, Набутова. Названі укріплені райони перекривають ключові оперативні напрямки руху у Пороському регіоні. Як правило, тут же розташовувались зручні для використання броди на традиційних шляхах сполучень. Ці ділянки поєднувались з перешийками між окремими ареалами внутрішніх степків, що полегшувало комунікацію через ці «степові коридори». Саме тому у цих місцях лінії Змієвих валів безпосередньо пов'язані з укріпленими населеними пунктами, які забезпечували цілодобовий нагляд за проблемними ділянками оборони. Зони між цими найбільш укріпленими районами ймовірно, контролювались невеликими мобільними групами.

Другу лінію оборони складали укріплення, розташовані на допливах Росі. Ця лінія оборони безпосередньо зв'язала Росавську частину первинної оборонної лінії та літописні Торчеськ та Юр'єв. Принаймні частина цих укріплень використовувалась як сховок та для господарських потреб кочівницькими групами населення, що займали оперативний простір між Постугнянською та Пороської лініями оборони. Рухливість кочівників внаслідок ведення пасторального скотарства забезпечувала можливість додаткового контролю над тиловою частиною Пороської оборонної лінії. Чорні клобуки також утруднювали просування ворога далі до Києва у разі прориву чи обходу Пороських Змієвих валів.

Реконструкція функціонування Пороської оборонної системи. У середині XII ст. основні елементи Пороської оборонної лінії були повністю

сформовані. На цей час закінчено будівництво найбільш пізнього, Малого Пороського валу та всіх відомих нам давньоруських городищ. Степові ділянки Поросся були заселені групами кочового населення, у середовищі яких відбувався процес майнового та соціального розшарування. Частина кочівників, ймовірно, переходила до напівосілого способу життя поряд з землеробським населенням Поросся. Останнє сформувалось на основі різноетнічних груп населення, яких оселила князівська влада у населених пунктах Поросся. Всі ці складові частини населення взаємодіяли з природним оточенням, утворюючи єдину систему. Головним завданням такої системи був захист центральної частини Київської землі від нападів кочівників із півдня. Це завдання вирішувалось кількома засобами.

В основі Пороської оборонної лінії лежали Змієві вали та укріплені фортеці, що, як правило, на середину XII ст. стали центрами невеликих поселенських структур. Доповнювали цю систему групи кочівницького населення, яке використовувало частину укріплених фортець як тимчасові притулки-схованки та ймовірної місця зимівників.

Головними природними факторами, що впливали на розміщення оборонних споруд у Пороссі, були топографія та орографія поверхні та рослинний покрив. Басейн р. Рось обмежує з півдня внутрішні степові простори Кагарлицького та Білоцерківського степків. Південніше Росі знаходиться величезний масив лісу, що перемежовується степовими та лучними ділянками. На всій території розкидано масиви рідколісся. Найбільш небезпечними для нападів степовиків були два напрямки – із заходу та із південного сходу. Обидва вони пов'язані зі «степовими коридорами» – з видовженими вирівняними вододільними ділянками різнотравно-злакових, або лучних степів. Поєднуючись між собою, вони створювали зручні шляхи просування кочівників із півдня (Додаток Ж, рис.23).

Найбільш значний побужсько-кам'янсько-роставицький степовий коридор у західному Пороссі виходив у верхів'я Стугни та на Перепетове

Поле. Його було перекрито лінією Ягнятинського та Кам'янсько-Попільнянського Змієвих валів. Між ними по р. Роставиці розміщено лінію добре укріплених городищ. Найбільш небезпечна ділянка Ягнятинського валу у районі перетину р. Роставиці була спеціально укріплена двома городищами. Ще одна лінія городищ була організована на лівому березі Кам'янки, вздовж західного краю Перепетового Поля. На південь та північ від Ягнятинського валу степові ділянки активно використовували кочові групи берендичів. У разі небезпеки, вони використовували для схову Роставицькі городища. Судячи з літописних повідомлень, ця група берендичів практично завжди знаходилась на території верхнього Поросся. Ми майже не знаємо випадків їхньої участі у походах у степ. Південніше розташовувались групи «диких половців». Західна частина оборонної лінії закінчувалась в долині р. Гуйва. Городища розміщені у цій частині Поросся на різних берегах річки, у залежності від їхньої висоти.

Літописний Роставець перебував поза лінією Змієвих валів. Цей населений пункт знаходиться на правому високому східному березі Роставиці, у зоні з високим ступенем розчленованості рельєфу, ймовірно вкритій широколистяними лісами. Отже, Роставець та Неятин контролювали західний край невеликого степового проходу від Роставиці до Росі. На іншому кінці цього коридору у XII ст. з'являється низка городищ та поселень кошівської ТГ (Кошів 1, Городище-Косівське, Березна). Останнє з них та городища нижче по Росі мали можливість контролювати підходи з півдня до літописного Юр'єва через південний степовий коридор. Ця степова смуга тяглася через долини Гірського та Гнилого Тікичів, Цецилії до Росі. Літописний Юр'єв у центральній частині північного краю цього коридору перешкоджав проникненню у лівобережний Білоцерківський степ. Ця ділянка була підсилена лінією Змієвого валу вздовж низинного лівого берега Росі. Так створювалась система перепон: високий правий берег, заболочена заплава Росі, власне русло Росі, болотиста місцевість лівого берега, Змієвий вал. За

валом на лівих допливах Росі побудовано городища, які виконували роль додаткового ешелону оборонної лінії. Найбільш небезпечна ділянка у районі пугачівського броду була укріплена городищем в ур. Старі Сухоліси, вбудованим у подвійну лінію Змієвого валу.

На південному-сході Поросся на нижній Росі знаходився ще один степовий коридор. Він тягнувся з верхів'їв Тясмину аж до Кагарлицького степу. На р. Рось у його середній частині розташовано добре укріплене городище літописного Корсуня. Цей населений пункт можна було обійти вище або нижче за течією Росі. Проте, ці ділянки були надійно захищені Змієвими валами та городищами. У західній частині цього укріпленого району знаходилася Москаленківсько-Стеблівська ділянка Малого Пороського валу. Північна її частина була підсилена городищем Москаленки 1 ур. Слобода, у центрі розташувалося городище Миколаївка. Городище Стеблів ур. Грецький Городок прикривало вал з півдня у вигині течії Росі.

На схід від Корсуня Змієвий вал, ймовірно, перекривав доступ до північної частини степового коридору через низинну область нетеребківських луків. Він йшов вздовж високого лівого берега Росі і у районі городища Набутів ур. Очаків повертав на північний-схід, спускаючись у низину. Вал продовжувався нетеребківськими луками аж до місця, де високий лівий берег підходив впритул до течії Росі. Ця ділянка добре контролювалась з городища Сахнівка ур. Гора Дівиця. Таким чином, бачимо надійно перекритий степовий коридор. Додатково у середній течії р. Нехворощ (лівий доплив Росі) розміщувалося городище Пішки ур. Замковище. Воно контролювало вузький перешийок між глибоко розчленованим масивом Таганчанського лісу та богуславським лісом на правому березі річки.

Окрім фронтальної лінії оборони по Росі у давньоруський час було споруджено ще додаткову лінію по Росаві. Її основою стали городища на високому правому березі річки. Ця лінія оборони доповнювала лінію городищ

по лівому березі Росі від гирла Росави до впадіння у Дніпро. У цій же області, за літописним даними, знаходились кочів'я груп торків та берендичів. Серед городищ Поросся, у системі оборонної лінії, виділяється група городищ на високих берегах Росі з незначним або повністю відсутнім культурним шаром. Ймовірно, вони виконували роль спостережних пунктів. Це, зокрема, городище Коженики-Клочки, Хлерівка ур. Круглячок, Бабичі ур. Курган. Перші два, знаходячись на висотах правого берега, цілком могли контролювати значні ділянки лівобережного Змієвого валу. Городище Бабичі ур. Курган, ймовірно, виконувало роль контролюючого пункту у гирлі Росави.

Аналіз топографічного положення ліній Змієвих валів та городищ вказує на їхній системний взаємозв'язок. Зокрема, городища у лінії Змієвих валів, як правило, підсилюють окремі ділянки у найбільш небезпечних місцях – перетинанні річки (Ягнятинські городища, Москаленки 1 ур. Слобода, Чепиліївка 1, Бушеве, Шаргород, Фурси ур. Товстий Ліс) та закінчення лінії валів (Саварка, Москаленки 1 ур. Слобода). Частина значних укріплених городищ, розміщені вздовж лінії валів і, ймовірно, були пунктами контролю та управління окремих ділянок оборони (Юр'єв, Миколаївка ур. Городок, Сухоліси). Часто Змієві вали на низькому лівому березі річки доповнювали захисні бар'єрні властивості русел та болотистих берегів ще однією лінією перешкод (Юр'єв-Саварка, Москаленківсько-Стеблівська ділянка Малого Пороського валу). На півнія від Росі та городищ на її лівих допливах знаходились кочів'я печенігів (басейн Росавки, Мокрого та Сухого Кагарликів), торків (басейн р. Гороховатка). Ці групи кочівників суттєво доповнювали стаціонарні укріплені елементи лінії оборони.

ВИСНОВКИ

Основним результатом дисертаційного дослідження є реконструкція процесу виникнення та функціонування системи заселення давньоруського Поросся як окремого літописного історико-соціального організму давнини. Відповідно, у процесі дослідження реалізовано поставлені завдання, що дозволили дійти таких висновків:

1. Наукові дослідження давньоруського Поросся, які розпочались з середини XIX ст., здійснювались у кількох ключових напрямках: дослідження історичної географії регіону, вивчення пам'яток номадів у Пороссі, дослідження етнічної структури населення, вивчення Пороської оборонної лінії. За цей час багатьма дослідниками (І. І. Фундуклей, В. Б. Антонович, Н. Є. Бранденбург, В. Й. Довженок, М. П. Кучера, О. П. Моця, Л. І. Іванченко, Р. С. Орлов) було накопичено значний об'єм інформації про давньоруські пам'ятки регіону. Зібрана у цьому дослідженні база нараховує 389 пам'яток.

Підсумками досліджень за основними напрямками стали:

а) У визначенні меж та просторової структури території давньоруського Поросся дослідники враховували літописні повідомлення про «Поросся» як окреме історико-етнографічне утворення та фізико-географічні особливості регіону. Поросся у літописному значенні об'єднує територію на південь від р. Стугна. Структурно ця територія складається з Кагарлицького та Білоцерківського внутрішніх степків (північна частина останнього має літописну назву Перепетове Поле), Нижнього Поросся (від гирла до літописного Корсуня), Середнього Поросся (до літописного Юр'єва) та Верхнього Поросся (так званий «берендицький кут»). Із просторами

Кагарлицького степка дуже тісно пов'язана територія Канівського Подніпров'я та узбережжя Дніпра до гирла р. Стугна.

б) На території Поросся у літописних зводах згадується 11 населених пунктів. Кількість згадок про кожен з яких варіює від 1 до 17. Зокрема, згадуються Родень (1 раз), Юр'єв (17), Канів (15), Торчеськ (13), Ростовець (3), Дверен (2), Корсунь (2), Товаров (2), Володарів (2), Богуславль (1), Неятин (1) та шість берендицьких городів (1), Боровий (1), Кулдьор'їв (1), Чурнаїв (1). Проблема їхньої географічної локалізації та ідентифікації з конкретними археологічними пам'ятками вирішена лише частково. Дослідженнями істориків та археологів, що тривають із першої половини ХІХ ст., локалізовано сім літописних НП: Торчеськ, Юр'єв, Канів, Богуславль, Корсунь, Ростовець, Неятин. Цьому сприяли археологічні дослідження відповідних пам'яток, які виявили ознаки або міської побутової культури (Юр'єв, Торчеськ), або сукупність ознак, що вказують на їхній статус локальних центрів. Ідентифікація частини населених пунктів залишається дискусійною (Родень, Дверен, Товаров, 6 берендицьких городів), або невизначеною (Боровий, Чурнаїв, Кулдьор'їв).

в) Широкий тематичний спектр має історіографія етнічної особливості давньоруського Поросся. Мозаїчна етнічна структура населення регіону та історія окремих груп населення стали предметом вивчення кількох дослідників. Серед них найбільш вагомий внесок здійснили такі дослідники: О. П. Моця, І. П. Русанова, П. П. Толочко, Л. І. Іванченко – характеристика структури осілого населення та населення регіону у цілому на фоні Південноруських земель; С. О. Плєтньова, А. Г. Фьодоров-Давидов, М. В. Квітницький – історія та етногеографія кочівницьких груп населення.

Знаковими для Поросся давньоруського часу стали проблеми етнічної та хронологічної ідентифікації різних груп кочівницьких поховань, їхня територіальна структура, історичний шлях похованих у них кочівників. Початок державного освоєння території басейну р. Рось співпадає з

ослабленням впливу печенігів, а невдовзі, й з втратою ними панівного становища у Великому Степу. У другій половині XI ст. починається контрольований великокняжою владою процес заселення степових ділянок регіону різними кочівницьким групами. Не зважаючи на складну історію взаємовідносин номадів, осілого населення та князівської влади, у XII ст. формується досить стійка система «поршани» – «чорні клобуки». Союз кочівників на території Поросся відіграє ключову роль у системі оборони регіону. Пороські кочівники послідовно підтримують військово київську великокняжу владу. Важливим елементом цієї тематики стала розробка проблем, пов'язаних із «Таганчанським» поховальним комплексом та престижними кочівницькими похованнями Поросся.

Окрім кочівників, на території Поросся фіксуються й інші етнічні групи населення. Їхня поява пов'язана з політикою великокняжої влади, спрямованої на залюднення прикордонних територій. Вона здійснювалась через навмисне оселення полонених або залежних груп населення. Археологічно фіксується присутність вихідців із західноруських територій, західних балтів, вихідців з Подністров'я та Побужжя. Всі ці групи населення вплинули на формування певних особливостей матеріальної культури: не властиві для південноруських територій типи кераміки (Миколаївський археологічний комплекс, поховання Яблунівського могильника), специфічно типи кераміки (кераміка з комплексу пам'яток Буки, вінця з глибоко прокресленою боріздкою-закраїнкою), присутністю окремих етновизначальних предметів (S-подібні скроневі сережки, сережки половецького типу, західнобалтські фібули та елементи поясного набору). Важливою особливістю Поросся як прикордонної території стала наявність укріплених пунктів зі своєрідними елементами фортифікації, на думку дослідників, пов'язаних із кочівницьким населенням (Чепиліївка 1, Пішки, Пилява, Грищенці-Тростянець, Уляники).

г) Дослідники Поросся особливу увагу приділяли опису та дослідженню способів та засобів оборони, від загрози з степу на цій території, що отримали

назву Пороська оборонна лінія. Над цією тематикою працювали: В. Й. Довженок, М. П. Кучера, П. П. Толочко, О. П. Моця, Л. І. Іванченко, М. В. Квітницький. Багаторічними дослідженнями М. П. Кучери було археологічно зафіксовано, осмислено та введено до наукового обігу основні елементи цієї системи: лінії Змієвих валів та городища. Дослідник сформував певну концепцію виникнення, розвитку та функціонування Пороської оборонної лінії. Цілісне уявлення про неї викладено у спільних працях М. П. Кучери та Л. І. Іванченко. Остання розвинула та розширила сформульовані ідеї у подальших публікаціях.

Основними пунктами концепції Пороської оборонної лінії є: оборонна лінія формується на початку XI ст. під керівництвом великокнязівської влади; її елементами є лінії Змієвих валів, укріплені фортеці та осаджені у Пороссі групи населення; із другої половини XI ст. додатковим елементом системи оборони стають контингенти «своїх поганих»; для потреб кочівників будується мережа укріплених фортець, що складають додатковий ешелон оборони.

2. На основі зібраної бази археологічних пам'яток давньоруського часу реконструйовано 160 давніх населених пунктів. Створена модель шляхів сполучення та кластерний просторовий аналіз дозволив виділити для періоду XII – першої половини XIII ст. шість територіальних груп пам'яток: канівську, корсунську, торчесько-богуславльську, юр'євську, неятинську та кошівську. Їх локальними центрами є літописні населені пункти. Це вказує на можливість інтерпретації з великою вірогідністю цих груп пам'яток як адміністративно-територіальних утворень у складі Поросся.

3. Мозаїчна ландшафтна структура лісостепового Поросся, доповнена етнічною строкатістю населення, сприяла існуванню тут двох типів господарювання. Осіле населення здійснювало господарське освоєння території і практикувало землеробство, поєднане з тваринництвом та різноманітними промислами. Для нього характерне інтенсивне використання прирічкових та помірно - лісових і степових ділянок ландшафту (Додаток Ж,

рис. 29). Кочівницьке населення використовувало території лучних та різнотравних степів Припороської рівнини для ведення кочового скотарства. Ймовірно, прирічкові та лісові ландшафти активно використовувались для влаштування зимівників.

4. Система заселення кожного хронологічного зрізу має певні особливості які було детально охарактеризовано у роботі. Передісторією формування давньоруської системи заселення регіону стало заселення другої половини I тис. н.е., проте, його характеристика ускладнена фрагментарністю джерельної бази. Наявний на сьогодні археологічний матеріал вказує на занепад та деструкцію системного заселення території у IX-X ст. Картографування та аналіз хронології археологічних матеріалів другої половини I тис. н.е. фіксує відсутність пам'яток, які хронологічно «змикаються» із давньоруськими пам'ятками на території Поросся. Достовірних поселенських археологічних пам'яток X ст. на території Поросся не зафіксовано. Зважаючи на це мусимо констатувати певне переривання традиції системного заселення та деструкції ранньослов'янської системи заселення регіону, викликане загрозою зі степу. Початковий етап розвитку системи заселення давньоруського Поросся починається заходами великокняжої влади на початку XI ст, спрямованими на державне освоєння території на південь від р. Стугна. Заселення давньоруського Поросся розпочалось із оселенням окремих груп населення, зокрема, полонених «лахи» по Росі і будівництвом «городы» у 1031-1032 рр. Новозбудовані укріплені фортеці протягом XI ст. стають центрами локальних територіальних груп населених пунктів. Стабільність центральних населених місць цих угруповань у наступний період XII-XIII ст. дає підстави вважати їх центрами окремих адміністративно-територіальних одиниць. На території Поросся вже у XI ст. можна виділити кілька таких утворень у вигляді п'яти територіальних груп: канівської, корсунської, торчсько-богуславльської, юр'ївської та неятинської.

Протягом XII-XIII ст. збільшення укріплених населених пунктів вказує на продовження зміцнення Пороської оборонної лінії. У цей же час відбувається інтенсивне господарське освоєння території. Про це свідчить стрімке збільшення кількості населених пунктів та переважання неукріплених поселень. Найбільш інтенсивно розвивалась юр'ївська територіальна група. У ній кількість населених пунктів збільшилась у п'ять разів порівняно з XI ст., городища становили 32,8% від усіх городищ Поросся. У цій групі з'являються, переважно, невеликі за розміром неукріплені поселення. Натомість у торчесько-богуславльській територіальній групі поширені великі за площею поселення, розташовані на річкових терасах. У нижньому Пороссі продовжується ущільнення системи заселення вздовж великих річок – Росі, Росави. На решті території відбувається заселення допливів Росі і, навіть, ділянок яружно-балкової системи. На цьому етапі виникають невеликі згустки тісно пов'язаних населених пунктів та, водночас, ускладнюється структура вже існуючих. Це свідчить про розвиток поселенської структури на мікрорівні за рахунок природного приросту місцевого населення. Зв'язки між цими пов'язаними поселеннями були значно міцніші, ніж із сусідніми згустками НП. На це яскраво вказує різниця відстаней всередині таких груп та між ними.

У другій половині XIII ст. внаслідок походів монголів система заселення Поросся зазнає кардинальних змін. Зникають міські центри Поросся та вплив Києва. Більшість населених пунктів перестають функціонувати і залишається лише невелика частина вже слабо населених НП. На початку та у другій половині XIV ст. виникають окремі нові населені пункти. Вони, як правило, розміщені на низькій топографії і мають дуже незначний культурний шар. Ймовірно, у цей час починають домінувати тимчасові поселення або невеликі родові хутори. Зі зникненням стабільного системного заселення регіону змінюється й система господарювання. Уходництво стає основним типом ведення господарської діяльності. Цей тип заселення та господарства, поширений за давньоруського часу на південь від Поросся, тепер охоплює і

його територію. Можемо говорити про припинення функціонування давньоруської системи заселення у середині XIII ст. Із цим фактом пов'язане й зникнення у літописному значенні території під назвою Поросся. Таким чином, система заселення Поросся на першому етапі свого існування була підпорядкована потребам будівництва та обслуговування Пороської оборонної лінії, що складалася з мережі городищ та дерево-земляних укріплень у вигляді довгих валів (Змієві вали). Стратегія великокняжої влади зі створення оборонної лінії початку XI ст. зумовила виникнення поліетнічної структури населення регіону. У другій половині XI ст. оборонні споруди підкріплюються групами кочового населення, оселеними на просторах Припороської рівнини. У результаті цього трансформується власне система і тактика системи оборони. Союз «чорних клобуків», що сформувався, стає невід'ємною складовою частиною Поросся.

5. Поросся у давньоруський час було окремим історико-соціальним організмом давнини. Про це свідчать: а) неодноразове використання щодо регіону окремої літописної назви «Поросьє» як географічно-соціальної одиниці та похідної від неї назви частини населення «поршани»; б) просторовий розподіл археологічних пам'яток давньоруського часу на території Поросся, що відокремлює їх від сусідніх синхронних систем заселення; в) наявність зав'язків як у середині уділів – територіальних груп, так і між ними у складі історико соціального організму Поросся та об'єднаної Пороської оборонної лінії; г) досить чітко окреслений початок давньоруського заселення регіону та закінчення існування системного заселення цього історичного регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Акты о заселении Юго-Западной России. (1886). Київ: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

Акты объ украинской администрации XVI-XVII в.в. (1907). Київ: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

Алфьоров, О. (2014). Загадки сфрагистики: «Печать, що затверджує написане» — Візантійський молівдовул з літописного Торчеська. *XXII Краєзнавчі читання імені о.Петра Лебединцева. 19 червня 2014 р., Біла Церква*, 13–16. Біла Церква.

Андрієвскій, М. А. (1882). Перепетовское поле (разысканіе в области лѣтописной топографіи, съ приложеніемъ карты). *Кіевская Старина*, №9, 436–456.

Андрієвскій, М. А. (1883). Лѣтописный Юрьевъ на Роси. (Топографическое розысканіе, съ приложеніемъ карты). *Кіевская старина. Ежемѣсячный исторический журналъ*, VII (сентябрь и октябрь), 1–38.

Андрієнко, Т. Л., Білик, Г. І., & Брадiс, Є. М. (1977). *Геоботанічне районування Української РСР* (Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР; А. І. Барбарич, ред.). Київ: Наукова думка.

Андріяшев, О. М. (1926). Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку. В *Київ та його околиця в історії і пам'ятках* (с. 33–79). Київ.

Антоновичъ, В. Б. (1893). *Древности Юго-Западнаго края: Раскопки въ странѣ древлянъ*. Санкт Петербург: Типография И.Н. Скороходова.

Антоновичъ, В. Б. (1895). *Археологическая карта Кіевской губерніи. (Приложеніе къ XV т. «Древностей»)* (Изданіе Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества). Москва: Типографія М. Г. Волчанинова.

Антоновичъ, В. Б. (1898). О городищах докняжеского удельно-кочевого п-да, находящихся в зап. части др. Киевской земли (относительно городищ черных клобуков-берендеев). *Чтения въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца, Книга 3*, 10–16.

Археологическая лѣтопись. 3) Продолжались раскопки и на громадномъ городищѣ у с. Шарки, Васильковск. у. Кіевск. губ. (1901). *Кіевская Старица, Том LXXV, Ноябрь*, 147–148.

Арцыбашев, Н. С. (1838). *Повѣствованіе о Россіи* (Университетская типография, Вип. 1). Москва.

Атлас Российской имперіи. Состоящий из 52 карт. (1796). Вилучено із <https://www.prilib.ru/item/397249>

Афансьев, Г. Е. (1990а). Иерархия салтовских долговременных поселений лесостепного Приасколья. *Советская археология, №4*, 51–67.

Афансьев, Г. Е. (1990b). Топологическое исследование степени доступности салтово-маяцких городищ. В *Проблемы изучения древних поселений в археологии* (с. 86–98). Москва.

Балашев, Л. С., Сипайлова, Л. М., Соломаха, В. А., & Шеляг-Сосонко, Ю. Р. (1988). *Типология лугов Украины и их рациональное использование*. Київ: Наукова думка.

Барсов, Н. П. (1865). *Материалы для историко-географического словаря России*. Вильно: Типография А. Сыркина.

Барсов, Н. П. (1885). *Очерки Русской исторической географіи. Географія начальной (несторовой) лѣтописи*. Варшава: Типографія К. Ковалевскаго.

Беляева, С., Бубенок, О., Гундогдыев, О., Дрига, И., & Маврина, О. (2018). *Огузы на рубежах Южной Руси* (Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины). Киев.

Беляева, С. (2015). *Славяне и торки в просторах Украины. Часть первая. Из истории контактов в XIII-XV вв.* Palmarium Academic Publishing.

Беляева, С. О., & Пашкевич, Г. О. (1990). Зернове господарство Середнього Подніпров'я X–XIV ст. *Археологія*, 3, 37–47.

Беляшевский, Н. Ф. (1892). Раскопки на Княжей горе в 1891 г. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, Книга 6*, 21–23.

Березанская, С. С. (1970). *Отчет о раскопках на поселении культуры многоваликовой керамики у с. Яблонька Белоцерковского района Киевской области*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1970, справа 45 Б, № 5876).

Березанская, С. С., Ковпаненко, Г. Т., Цвек, И. В., & Пачкова, С. П. (1969). *Отчет о разведочной экспедиции в зонах Верхнего и Нижнего Белоцерковских водохранилищ в 1969 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1969, справа 8, № 15).

Березовец, Д. Т. (1956). *Отчет о разведке по р. Роси в 1956 году*. Машинопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1956, справа , № 2594).

Березовец, Д. Т. (1963). Поселения улицей на р. Тясмине. В *Материалы и исследования по археологии СССР: Вып. 108. Славяне накануне образования Киевской Руси* (с. 145–208). Москва.

Біляєва, С. О. (2012). *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)* (Університет «Україна»). Київ.

Бітковська, Т. Л. (1995). Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області щодо збереження історико-культурної спадщини України. *Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11-13 жовтня 1995р.)*, 133–142.

Бобровский, Т. А., & Стрихарь, М. Н. (1990). *Отчет о разведочных исследованиях пещерных памятников в Киевской области в 1990 г.* машинопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1990, справа 54, № 24055).

Богданов, О. І. (1952). Нові дані про древньоруське місто Біла Церква. *Археологія, Том 6*, 133–134.

Богусевич, В. (1947). *Канівська експедиція 1947 р.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1947, справа 26, № 643).

Болтрик, Ю. В. (1990). Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра). *Советская археология, 4*, 30–44.

Бондар, М. М. (1959). *Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту.

Борисов, А. В. (2007). Городище поблизу села Шарки. Історія дослідження та сучасний стан. *Місце і значення Поросся в історії України (IX-XVII ст.) : матеріали науково-практичної конференції (м. Корсунь-Шевченківський, 28 листопада 2007 р.)*, 110–112. doi: 10.6084/m9.figshare.1254299.v1

Борисов, А. В. (2009). *Звіт про археологічні розвідки проведені на території Поросся в 2009 році*. Київ. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 2009).

Борисов, А. В. (2010а). Давньоруське Поросся: Перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України, Випуск 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології*, 73–79. doi: 10.6084/m9.figshare.1254295.v2

Борисов, А. В. (2010b). Розвідки в Пороссі у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009*, 40. doi: 10.6084/m9.figshare.1257825.v1

Борисов, А. В. (2012). *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Поросся в 2012 р.* Науковий архів ІА НАН України.

Борисов, А. В. (2014а). Городище біля села Пекарі в урочищі Заводище. В *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи* (ІА НАН України, с. 460–469). doi: 10.6084/m9.figshare.1285829.v1

Борисов, А. В. (2014b). *Звіт про археологічні розвідки проведені на території Поросся в 2014 році*. Науковий архів ІА НАН України.

Борисов, А. В. (2015). *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Плоросся в 2015 році*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 2015).

Борисов, А. В. (2016). *Звіт про археологічні дослідження у Середньому Пороссі за 2016 рік*. машинопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 2016).

Борисов, А. В. (2017). Історія та сучасний етап археологічного дослідження Богуславського Поросся та оцінка потенційної кількості пам'яток археології. *Археологія і давня історія України, Випуск 4(25). Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 12-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського)*, 286–295. doi: 10.6084/m9.figshare.7150844.v1

Борисов, А. В. (2019). Структура заселення Юр'євської волості давньоруського часу в Пороссі. *To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених (м. Київ, 11-13 жовтня 2019 р.)*, 86–88. doi: 10.6084/m9.figshare.9975578.v1

Брайчевский, М. Ю., & Трохимец, П. А. (1961). Новые археологические материалы по истории Белой Церкви. *Советская археология, № 4*, 218–226.

Брайчевський, М. Ю. (1947а). *Дневник разведки экспедиции «Большой Киев» Средне-Росский отряд. 1947 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1947, справа 27, № 593).

Брайчевський, М. Ю. (1947b). *Попередній звіт про розвідку, проведену р.1947 на Середньому Пороссі в межах Рокитнянського та Узинського районів*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1947, справа 27, № 596).

Бранденбург, Н. Е. (1908). *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. 1888-1902 гг.* Санкт Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг.

Бубенок, О. Б. (2014). Проблема черных клобуков в восточноевропейской историографии от XVIII в. До наших дней. *Східний світ*, № 4, 45–64.

Булгакова, В. (2003). Древнерусские печати XI-XIII вв. Из Торческа. *Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция: Санкт-Петербург, 14-18 апреля 2003 г.: Тез. докл. и сообщений.*, 155–156. Санкт Петербург.

Бутник-Сиверский, Б. С. (1958). О городе Белая Церковь. *Советская археология*, № 2, 263–267.

Бычкова, Я. В., Ениосова, Н. В., Нилус, И. М., & Пушкина, Т. А. (2008). Точильные камни под микроскопом: Новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова. *Труды II (XVIII) Всероссийского Археологического Съезда, Том 2*, 312–314.

Внутренний вид славянских погребений (городища «Шаргорода»). (б. д.). фото, Науковий архів ІА НАН України (фонд 2 (особовий фонд В. В. Хвойка), № 48).

Войтович, Л. В. (2006). *Княжа доба: Портрети еліти*. Біла Церква: Видавець О.Пшонківський.

Волиняк, В. К., Шкрабан, А. С., Приймак, В. В., & Шекера, І. М. (1989). *Звіт про охоронні археологічні дослідження в м.*

Корсунь-Шевченківський Черкаської області у 1989 році. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1989, справа 198, № 23754).

Воронин, Н. Н., & Каргер, М. К. (1951). *История Культуры Древней Руси.* (М. А. Тиханова, Ред.). Изд-во АН СССР.

Гаврилюк, Н. А. (1989). *Домашнее производство и быт степных скифов* (Б. М. Мозолевский, Ред.). Київ: Наукова думка.

Гаврилюк, Н. А. (2013). *Экономика Степной Скифии VI-III вв до н.э.* (Б. А. Шрамко, Ред.). Київ: Видавець Олег Філюк.

Гейнс, А. К. (1897). Киргизь-Кайсаки (въ Зауральской степи). В *Собрание литературных трудов Александра Константиновича Гейнса* (Вип. 1, с. 21–178). Вилучено із <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004485653#?page=65>

Головко, О. Б. (1999). Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.). В *Етупон: До 80-річчя академіка О.Пріцака.* (с. 112–122).

Головко, О. Б. (2015). Степове і лісостепове населення у минулому України доби середньовіччя. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи, Випуск 4*, 46–62.

Голубовский, П. В. (1884). *Печеньги, торки и половцы до нашествия татаръ. История южно-русскихъ степей IX-XIII вв.* Київ: Университетская типографія Завадского І. І.

Голэмбьовская-Тобиаш, А. (2017). Позднекочевнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Сравнительный анализ. *Colloquia Russica Series I, vol.7. Rus` and the world of the nomads (the second half of 9-th – 16-th century)*, 7, 179–202.

Горбик, В. О., & Денисенко, Г. Г. (2012). *«Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: Досвід, проблеми, перспективи* (Інститут історії України НАН України). Вилучено із <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6792-3/978-966-02-6792-3.pdf>

Горелик, М. В. (2010). Монголо-татарские шлемы с маскаронами. *Военное дело в Азиатско-Тихоокеанском регионе с древнейших времен до начала XX века, Выпуск 1*, 28–43.

Горелик, М. В. (2014). Погребение черкесского воина 2 по. XIII – 1 пол. XIV вв. в Поросье. В *Історія давньої зброї. Дослідження 2014* (Інститут історії України НАНУ, с. 73–88). Київ.

Городцов, В. А. (1910). *Бытовая археология. Курсъ лекцій читаныхъ въ Московскомъ Археологическомъ Институтѣ. Издание Московскаго Археологическаго Института* (Московский Археологический Институт). Москва.

Горшков, В. Г., & Дольник, В. Р. (1980). Энергетика биосферы. *Успехи физических наук, Том 131, выпуск 3*, 441–578.

Готун, І. А. (1999). Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X-XIII ст. *Vita Antiqua*, (2), 215–222.

Готун, І. А., Лисенко, С. Д., Петраускас, О. В., & Шишкин, Р. Г. (2002). *Археологічна карта Київщини. Фастівський район*. Київ.

Готун, І., Петраускас, А., Квітницький, М., & Коваль, О. (2009). Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Подніпров'я. *Археологія*, 2, 54–60.

Готун, І., Петраускас, А., & Черниш, Г. (1996). Жорна на території Подніпров'я. *Археологія*, 2, 84–92.

Гродзинский, А. М., Злобин, Ю. А., Миркин, Б. М., & Наумова, Л. Г. (1991). *Словарь-справочник по агрофитоценологии и луговедению* (Центральный республиканский ботанический Сад). Київ: Наукова думка.

Гродзінський, М. К. (1929). Матеріяли до флори Білоцерківщини. *Записки Білоцерківського сільськогосподарського політехнікуму*, Випуск 1, 9–22.

Грушевський, М. С. (1991). *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття*. Київ.

Грушевський, М. С. (1992). *Історія України-Руси*. Київ: Археогр. коміс. АН України, Ін-т укр. археографії АН України, Ін-т історії України АН України, Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. Центр дослідж. історії України ім. Петра Яцика.

Гущин, А. С. (1927). К вопросу о славянском земледельческом искусстве. В *Изобразительное искусство* (Государственный институт истории искусств, с. 59–83). Ленинград: Academia.

Давидчук, В. С. (1990a). *Атлас Київської області*. Київ.

Давидчук, В. С. (1990b). *Ландшафти* (Вип. 2). Київ.

Давидчук, В. С. (2009). *Ландшафтна карта Київської області*.

Демикели, В. (1900). *Жерновой мельничный постав*. Издательство А. Ф. Девріена.

Деревицький, А. В., Канаш, О. П., & Разов, В. П. (1997). *Грунтова карта України*. Київ: НВП «Картографія».

Джантюрин, С. Д. (1883). Очерки киргизского коневодства. *Журнал Коннозаводства*, 7, 8, 1–67.

Дмитриевский, Ю. Д. (1968). Показатели систем расселения. *Известия Всесоюзного Географического общества*, 120(3), 209–214.

Довженок, В. И. (1954a). *Дневник Каневской группы Средне-Днепровской экспедиции 1954 г. Тетрадь 1*. Науковий архів ІА НАН України (особовий фонд В. Й. Довженка).

Довженок, В. И. (1954b). *Дневник Каневской группы Средне-Днепровской экспедиции 1954 г. Тетрадь 2*. Науковий архів ІА НАН України (особовий фонд В. Й. Довженка).

Довженок, В. И. (1955). Городища и селища на Роси и Россаве (по материалам разведки 1954 г.). *Краткие сообщения Института археологии*, (5), 51–54.

Довженок, В. И. (1968). Сторожевые города на юге Киевской Руси. В *Славяне и Русь* (с. 37–45). Москва.

Довженок, В. И., & Кучера, М. П. (1956). *Отчет о работе древнерусской экспедиции на р. Роси в 1956 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1956, справа 12В, № 2810).

Довженок, В. И., & Линка, Н. В. (1949). *Археологические исследования на нижней Роси в 1949 году*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1949, справа 12, № 1179).

Довженок, В. Й. (1950). *Військова справа в Київській Русі. Науково-популярний нарис*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.

Довженок, В. Й. (1961). Древньоруські городища-замки. *Археологія*, Т. XIII, 95–104.

Довженок, В. Й., & Брайчевська, А. Т. (1961). *Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.* (Інститут археології АН УРСР). Київ: Видавництво АН УРСР.

Довженок, В. Й., & Приходнюк, О. М. (1973). *Звіт про роботу сахнівського загону середньодніпровської експедиції в 1973 році.* Науковий архів ІА НАН України.

Дополнительный список предметов из раскопок В.В. Хвойка в Киевской и Полтавской губ» (села Черняхів, Стрітовка, Витичів, Оситняжка, Шарки, Ромашки, Вереміївка, Аксютинці), переданих у Київський Міський Музей.16.III.1901. (1901). рукопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 2 (особовий фонд В. В. Хвойка), № 106).

Дорошенко, В., & Дорошенко, А. (2005). *Таганчанський Лексикон історико-публіцистична повість.* Чернівці: Мередіан Черновіц.

Желєзняк, І. М., Корепанова, А. П., Масенко, Л. Т., & Стрижак, О. С. (1985). *Етимологічний словник літописних назв Південної Русі* (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні). Київ: Наукова думка.

Жуков, К. А. (2005). Русские сфероконические шлемы развитого средневековья. *Воин*, № 18, 18–27.

Звиздецкий, Б. А. (2002). Курганы с каменными обкладками на Овручском кряже. В *Русь в IX–XIV вв.: Взаимодействие Севера и Юга* (с. 35–37). Москва.

Звиздецкий, Б. А. (2005). Новые данные о курганах с каменными обкладками на севере Житомирщины. В *Русь в IX–XIV вв. Взаимодействие Севера и Юга* (с. 281–286). Москва.

Звіздецький, Б. А. (1997). Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі. В *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян* (с. 229–234). Київ-Львів.

Звіздецький, Б. А., & Серов, О. В. (1988). Пам'ятки давньоруського часу поблизу с. Миколаївка на Росі. *Археологія*, 61, 67–76.

Зяблин, Л. П. (1955). О татарских курганах. *Советская археология*, (22), 83–96.

Ивакин, Г. Ю., Томашевский, А. П., & Павленко, С. В. (2010). Использование пиррофиллитового сланца и кварцита в строительном деле Южной Руси. *Труды Государственного Эрмитажа, Том 53 Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков*, 391–411. doi: 10.6084/m9.figshare.5203921.v1

Иванов, В. А. (2016). Археологические памятники кочевников Центральной Азии в Восточной Европе в XIII–XIV вв. *Историческая и социально-образовательная мысль*, Том 8 № 4/2, 28–33. doi: 10.17748/2075-9908-2016-8-4/2-28-33

Иванов, П. (Ред.). (1941). Из «Сборника летописей» Рашид-ад-дина. В *Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Гизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным* (Институт востоковедения Академии наук СССР, с. 27–79). Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Иванченко, Л. И. (1981). Об одной группе поселений на Правобережном Полесье. *Актуальные проблемы археологических*

исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов Республиканской конференции Молодых ученых, 122–123.

Иванченко, Л. И. (1987). Поросье в XI-XIII вв. VI Республиканская конференция молодых археологов по актуальным проблемам историко-археологических исследованиях. Тезисы докладов., 60–61.

Иванченко, Л. И., & Моця, А. П. (1982). Отчет об исследованиях летописного Богуславля в 1982 г. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1982, справа 20397).

Иванченко, Л. И., & Стародуб, А. В. (1991). Отчет об охранных исследованиях на территории Среднего Поросья в 1991 г. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1991, справа 148, № 24712).

Иванченко, Л. И., & Улыбин, А. В. (1990). Об одной особенности заселения южнорусского Поробезья. Чернигов и его округа в IX-XIII вв.: Тезисы историко-археологического семинара (15-18 мая 1990г.), 150–152.

Из Киева телеграфируют... (1901). Новости дня. Ежедневная газета. Вилучено із <http://starosti.ru/archive.php?m=10&y=1901>

Инвентаръ Кіевс.Музея Древностей и искусствъ. Антропологическій отдѣлъ. (б. д.). рукопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 13, справа 95, № 1999).

Івакін, В., & Баранов, В. (2017). Нововиявлений балтський могильник XI ст. На Поросі: Попередні результати досліджень та проблеми охорони унікальної пам'ятки (2017). Вилучено із <http://www.iananu.org.ua/novini/rujnuvannya-pam-yatok/527->

novoviyavlenij-baltskij-mogilnik-khi-st-na-porossi-poperedni-
rezultati-doslidzhen-ta-problemi-okhoroni-unikalnoji-pam-yatki

Івакін, В., Баранов, В., & Бібіков, Д. (2017). *Нововиявлений середньовічний балтський могильник на Поросі*. Київ.

Івакін, В., Баранов, В., Бібіков, Д., & Гнера, В. (2017). Нововиявлений балтський могильник XI ст на Поросі. *Тези доповідей учасників міжнародної наукової конференції «Міграції та інновації: у пошуках первинності ідей, речей і людей»*, 5–7.

Івакін, В., Баранов, В., Бібіков, Д., Зоценко, І., & Сорокун, А. (2018a). *Археологіні дослідження середньовічного балтського могильника у с.Острів (2017-2018рр.)*. с.Пугачівка Рокитнянський р-н Київська обл.

Івакін, В., Баранов, В., Бібіков, Д., Зоценко, І., & Сорокун, А. (2018b). Середньовічний балтський могильник на Поросі (за результатами археологічних досліджень 2017-2018 рр. *Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.)*), 156. Інститут археології НАН України.

Іванченко, Л. І. (2005). Пороська оборонна лінія Південної Русі. В *Нариси з воєнної історії Давньої України* (с. 193–198). Київ.

Іванченко, Л. І. (1990). Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі. *Археологія*, 3. с.134-142.

Іванченко, Л. І. (1993a). Пороські князі. *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX-XIII ст.»*, 105–108. Чернігів.

Іванченко, Л. І. (1993b). Торчеськ у світлі нових досліджень. В *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова* (с. 56–57). Чернігів: Сіверянська думка.

Іванченко, Л. І. (1999). *Охоронні роботи в літописному Богуславлі*, 61, 100–103.

Іванченко, Л. І. (2004). *Городище в с. Буки – Форпост давньоруського кордону Західного Поросся. Стародавній Искоростень і слов'янські гради VIII—X ст*, 111–117. КОРВІН ПРЕСС.

Іванченко, Л. І., & Орлов, Р. С. (1986). Про локалізацію літописного Юр'єва. *Археологія*, № 53, 1–14.

Іванченко, Л., & Моця, О. (2017). Ранні міські центри у зоні Степового кордону Європи. В *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна* (с. 170–181). Київ: Лаурус.

Казначеев, В. Л. (1983). *Очерки теории и практики экологии человека*. Вилучено із http://poisk.ngonb.ru//flip/kaznacheev/02/31/8407435_Очерки%20теории%20и%20практики%20экологии%20человека/files/assets/basic-html/page-39.html

Капустін, К. М. (2010). До питання про причини зміни топографії поселень Середнього Подніпров'я в середині XIII–XV ст. *Археологія і давня історія України, Випуск 4. Актуальні проблеми археології України*, 286–291.

Карамзинъ, Н. М. (1818). *Исторія государства Россійскаго*. Санкт Петербург: типографія Греча.

Квитницький, М. В. (2005). К проблеме закрепления кочевников на Руси. В *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею* (с. 328–333). Фастів.

Квітницький, М. В. (2004). «Свої погані» Фастівської землі. *Прес-музей, 20-21. Археологічні пам'ятки Фастівщини*, 37–62.

Квітницький, М. В. (2007). Пороська захисна лінія: Етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел). *Місце і значення Поросся в історії України (IX-XVII ст.): Матеріали науковопрактичної конференції*, 17–50.

Квітницький, М. В. (2010). Кочовики південноруського степу за доби розвинутого середньовіччя (історіографія, стан та перспективи дослідження). *Археологія і давня історія України, Випуск 1*, 116–123.

Квітницький, М. В., Непомящих, В. Ю., & Петраускас, А. В. (2014). Археологічні дослідження літописного Юр'єва. В *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи* (ІА НАН України, с. 90–102). Київ: Стародавній Світ.

Кирпичников, А. Н. (1958). Русские шлемы X–XIII веков. *Советская археология*, (4), 47–69.

Кирпичников, А. Н. (2000). Булавы и кистени из коллекции И. Хойновского в собрании Музея Войска Польского. *Археологические Вести*, (7), 229–235.

Клеопов, Ю. Д. (1935). Про геоморфогенетичні митиви розвитку рослинного вкриття УСРР (порядком постановки проблеми). *Журнал Інституту Ботаніки УАН*, № 5(31), 13–74.

Клепатский, П. Г. (2007). *Очерки по истории земли Киевской: Литовский период*. Видавець В.Пшонківський,.

Климовский, С. И., & Гуров, Е. П. (2001). О сырье и масштабах производства древнерусских жерновов с Ильинецкого месторождения. *Восточноевропейский археологический журнал*,

http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/klimovsky_gurov.htm

Клочко, Л., & Строкова, Л. (2000). Текстиль з давньоруського могильника поблизу с.Шарки з розкопок В.В, Хвойки. В *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження)* (с. 99–110).

Клочко, Л., & Строкова, Л. (2006). Тканини в Київській Русі (за матеріалами збірки Національного музею історії України). *Пам'ятки України*, № 3, 12–17.

Козловская, В. Е. (1913). Славянские курганы и городища, какъ историческій источникъ. *Minerva*, (Выпуск IV), 1–48.

Козловська, В. Є. (1931). *Короткий звіт за археологічні досліди р. 1930, що їх провела В.Є. Козловська за відкритими листами НКО 402 та 403 5.III. – 1931 р.* Науковий архів ІА НАН України (фонд ВУАК, пойс 327, справа 23).

Козубовський, Г. А. (1992). *Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини* (PhD Thesis).

Козюба, В. К. (2012). Використання аерофотозйомки часів другої світової війни для вивчення городищ Середнього Подніпров'я. *Археологічні дослідження на Київщині. Матеріали I обласної наукової конференції 24-25 жовтня 2011 року*, 93–104. Трипілля.

Корзухина, Г. Ф. (1954). *Русские клады IX-XIII вв.* Москва-Ленинград.

Корнеев, А. П. (1969). Домашние и дикие животные из раскопок древнего города Родни на Княжьей горе. *Вестник зоологии*, I.

Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., & Шишкин, Р. Г. (1987). *Отчет о работе Постугнянского отряда Киевского пединститута им. А. М. Горького областной экспедиции по Своду памятников истории и культуры народов СССР (по Киевской области) за 1987 год*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1987, справа 161, № 22699).

Крадин, Н. Н., & Скрынникова, Т. Д. (2006). *Империя Чингис-хана*. Москва: Восточная литература.

Крупинський, М. К. (Ред.). (1967). *Карта ґрунтів Української РСР* (Міністерство сільського господарства УРСР, Український НДІ ґрунтознавства ім. О.Н. Соколовського). Київ.

Круц, В. А., & Моця, А. П. (1975). *Отчет о Полесской комплексной экспедиции 1975 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1975, справа 17, № 7536).

Кудрявцев, В. Ф. (1987). *Луга Житомирской области, их улучшение и рациональное использование*. Київ: Наукова думка.

Куза, А. В. (1996). *Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников*. Москва.

Кухаренко, Ю. В. (1969). *Археология Польши*. Москва: Наука.

Кучера, М. П. (1972). *Щоденник Начальника загону по обстеженню городищ Київщини Кучери М.П. Розпочато 27 травня 1972 р. Закінчено 22 червня 1972 р. щоденник рукописний*, Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1972, справа 24, № 6253).

Кучера, М. П. (1976). *Давньоруські городища на Правобережжі Київщини*. В *Дослідження з слов'яно-руської археології* (с. 176–197). Київ.

Кучера, М. П. (1980). *Отчет о работе экспедиции Змиевые валы в 1980 г.* машинопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1980, справа 34, № 20267).

Кучера, М. П. (1981). *Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов Среднего Поднепровья в 1981 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1981, справа 16, № 20271).

Кучера, М. П. (1983). *Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1983 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1983, справа 39, № 20909).

Кучера, М. П. (1987). *Змиевы валы Среднего Поднепровья* (Институт археологии АН УССР). doi: 10.6084/m9.figshare.8113145.v1

Кучера, М. П. (1988). *Отчёт о разведке памятников археологии Житомирской обл. В 1988 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1988, справа 15Б, № 22941).

Кучера, М. П. (1989). Бушевское городище. В *Древние славяне и Киевская Русь* (ИА АН УССР, с. 188–192). Вилучено із https://figshare.com/articles/_____/8115767

Кучера, М. П. (2017). *Городища уличів у середньому Побужжі*, (4), 61–72.

Кучера, М. П., & Іванченко, Л. І. (1987). Давньорусьська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, 67–79. doi: 10.6084/m9.figshare.8115761.v1

Кучера, М. П., & Іванченко, Л. І. (1998). Особливості городищ чорних клобуків Поросся. *Археологія*, 2, 100–104. doi: 10.6084/m9.figshare.8115788.v1

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В., Беляєва, С. А., Блажевич, Н. В., Горишний, П. А., Смиленко, А. Т., ... Иченская, О. В. (1984). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)* (Інститут археології АН УРСР). Київ: Наукова думка.

Латуха, Т. И. (2000). Археологическая карта Среднего Поросся (по материалам охранных разведок 1976-1980 годов). *Археологічні відкриття в Україні в 1994-1996 рр.*, 71–78.

Левассёр де Боплан, Гійом. (2000). *Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Факсимільне видання*. Київ.

Левашова, В. П. (1956). Сельское хозяйство. *Труды Государственного Эрмитажа, Выпуск 32. Очерки истории русской деревни X-XIII вв.*, 94–95.

Литвин, М., де Віженер, Б., Горецький, Л., & Ляссота, Е. (2005). *Мемуари до історії Південної Русі. Випуск 1 (XVI ст.) («Січ»)*. Дніпропетровськ.

Ливох, Р. (2017). Позднекочевнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Каталог артефактов (выбор). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus` and the world of the nomads (the second half of 9-th – 16-th century)*, 163–178.

Лінка, Н. В. (1952). Розвідка в Канівському районі. *Археологічні пам'ятки УРСР, Том III*, 99–105.

Лысенко, С. Д., Парадий, В. М., & Гаскевич, Д. Л. (1995). *Отчет о работе Фастовской археологической экспедиции за 1995*

г. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1995, справа 20).

Магомедов, Б. В., Абашина, Н. С., & Солтис, О. Б. (2003). *Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта.*

Максимов, Е. В. (1970). *Дневник раскопок поселения Пилипенкова Гора близ Канева. 1970 год. Е. В. Максимов.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1970, справа 15, № 5886).

Максимович, М. А. (1877). Воспоминание о стародавнем монастыре Каневском. В *Собрание сочинений: Вып. II* (с. 312–319). Київ.

Манігда, О., Джік, М., Борисов, А., Беленко, М., & Баранов, В. (2019). *Звіт про обстеження комплексу пам'яток давньоруського часу поблизу с.Миколаївка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. У 2019 році.* Київ. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 2019).

Маринич, А. М., Галицкий, В. И., & Запольский, И. А. (1986). *Использование и охрана природной среды Среднего Приднепровья.* Київ: Наукова думка.

Маринич, А. М., Паламарчук, М. М., & Гриневецкий, В. (1988). *Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Киевское Поднепровье* (Отделение географии Института геофизики им. С. И.Субботина АН УССР). Київ.

Маринич, О. М., Міхелі, С. В., Пашенко, М. В., & Петренко, О. М. (1995). *Ландшафтна карта України.* НВП «Картографія».

Мар'ян, Л. В. (2012). Методика польових археологічних досліджень у ХІХ-на початку ХХ ст. (На прикладі Київської губернії). *Вісник Чернігівського університету*, № 9(22), 80–88.

Масанов, Н. Э. (1995). *Кочевая цивилизация казахов: Основы жизнедеятельности номадного общества*. Алматы-Москва: «Социнвест», «Горизонт».

Махно, Е. В. (1960). *Памятники черняховской культуры на территории УРСР*. Москва.

Махновець, Л. (Пер.). (1989). *Літопис руський: За іпатським списком*. Київ: Дніпро.

Медведков, Ю. В. (1968). Топологический анализ сетей населенных мест. *Вопросы географии. Математика в экономической географии*, (77), 159–167.

Мезенцева, Г. Г. (1968). *Древньоруське місто Родень Княжа Гора*. Київ.

Милашевський, О. С. (2016). Дослідження в околицях с.Пилипча. *Археологічні дослідження в Україні 2015*, 75.

Михайлова, И. Б. (2010). *Малые города Южной Руси в VIII - начале XIII века*. Санкт Петербург.

Моргунов, Ю. Ю. (2009). *Дерево-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков* (Институт археологии РАН). Москва: Наука.

Моця, А. П. (1987). *Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (По данным погребальных памятников)*. Київ.

Моця, О. (1993). *Населення південноруських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів)*. Київ.

Моця, О. П. (1979). Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів. *Археологія*, 30, 27–37.

Моця, О. П. (2015). *Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Моця, О. П., Готун, І. А., Панченко, М. В., Петраускас, А. В., & Шишкін, Р. Г. (1993). *Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1993 р. Розділ III. Розвідки на території Рокитнянського р-ну Київської обл.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1993, справа 26, № 25333).

Моця, О., & Покас, П. (1998). Яблунівські кургани хронологія та етнічна приналежність населення. *Археологія*, 2, 62–72.

Мункуева, Н. (Пер.). (1975). *Мэн-да бэй-лу: (Полное описание монголо-татар)*. АН СССР. Отд-ние истории. Ин-т востоковедения.

Назаров, О. В. (1999). *Звіт про археологічні розвідки на території Городищенського, Корсунь-Шевченківського та Смілянського районів Черкаської області у 1999 році*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1999, справа 66, № 26648).

Назаров, О. В., Андрощук, Ф. О., & Ластовський, В. В. (1996). *Звіт про археологічні розвідки на території Корсунь-Шевченківського району та дослідження кургану біля с. Старосілля Городищенського району Черкаської області*. Науковий архів ІА НАН України.

Насонов, А. Н. (1951). *«Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование.* Москва: Издательство Академии наук СССР.

Негин, А. Е. (2012). Об одном типе шлемов из кочевнических погребений Западного Дешт-и-Кыпчака. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, №6(3), 62–70.

Новицька, М. О. (1965). Гаптування в Київській Русі (за матеріалами розкопок на території УРСР). *Археологія, Том XVIII*, 24–37.

Овчинников, Э. В., Шостик, О. И., Шидловский, П. С., & Пичкур, Е. В. (2003). *Отчет об археологической разведке на трипольских памятниках Каневского района Черкасской области в 2003 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 2003, справа 198, № 27864).

Оперман, К. І. (1801). *Подробная карта Российской Империи.* Санкт Петербург: Депо Карт.

Орлов, Р. С. (1978). *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции 1978 г. В г. Белая Церковь.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1978, справа , №).

Орлов, Р. С. (1980). *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1980 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1980, справа , №).

Орлов, Р. С. (1989). *Отчет «Разведка в Поросье в 1989 г».* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1989, справа 42, № 23417).

Орлов, Р. С., Звиздецкий, Б. А., & Покас, П. М. (1986). *Отчет о разведке в Поросье в 1986 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1986, справа 30Б, №22184).

Орлов, Р. С., & Магомедов, Б. В. (1985). *Отчет о разведках в Белоцерковском и Таращанском районах Киевской области в 1985 году.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1985, справа 1А, №21575).

Орлов, Р. С., Магомедов, Б. В., & Покас, П. М. (1987). *Отчет о разведках в Поросье 1987 году.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1987, справа 35А, № 22502).

Орлов, Р. С., Моця, А. П., & Покас, П. М. (1985). *Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. В Земли Русской Руси в IX -XIV вв. (с. 30–62).* Київ: Наукова думка.

Орлов, Р. С., & Покас, П. М. (1982). *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1982 году.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1982, справа 8, № 20310).

Отрощенко, В. В. (2018). Проблеми датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингульської могили. *Археологія, 1*, 119–132.

Павленко, С. В., & Павленко, Л. В. (2017). Бердичівський державний історико-культурний заповідник у другій половині 20-х —На початку 30-х рр. ХХ ст.: Археологічний аспект діяльності. *Археологія і давня історія України, Випуск 4(25) Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 12-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського)*, 136–182.

Павлюченко, В. (2012a). Залізні вироби літописного Торчеська, оздоблені кольоровим металом, із колекції Білоцерківського краєзнавчого музею. *XII Краєзнавчі читання імені о.Петра Лебединцева*. 26 червня 2012 р. — Біла Церква, 5–8. Біла Церква.

Павлюченко, В. (2012b). Хімічний склад та внутрішня будова ювелірних виробів XI-XIIIст з літописного Торчеська. *XIII Краєзнавчі читання імені о.Петра Лебединцева*. 3 вересня 2012 р. — Біла Церква, 5–9. Біла Церква.

Павлюченко, В. (2013a). Культові металеві вироби XI-XIIст з новонаходжень у фонди БКМ. *XVII Краєзнавчі читання імені о.Петра Лебединцева*. 20 червня 2013 р. — Біла Церква, 5–7. Біла Церква.

Павлюченко, В. (2013b). Ювелірна справа у літописному Торчеську (XI-XIIIст.) за дослідженнями новонаходжень 2012-2013рр у фонди БКМ. *XVIII Краєзнавчі читання імені о.Петра Лебединцева*. 26 вересня 2013 р. — Біла Церква, 5–6. Біла Церква.

Павлюченко, В. (2014a). Висла печатка Великого князя Київського Всеволода Ярославича, знайдена у с. Мала Сквирка. *XXII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева*. 19 червня 2014 р. *XXII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева*. 19 червня 2014 р., 11–12.

Павлюченко, В. (2014b). Висла печатка князя Володимира Миномаха XI-XIIст з села Ольшаниця Рокитнянського району. *XXI Краєзнавчі читання імені о.Петра Лебединцева*. 24 квітня 2014 р. — Біла Церква, 5–7. Біла Церква.

Пассек, Т. С. (1945). *Отчет о работах Поросской археологической экспедиции в 1945 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1945, справа 4 , № 423).

Пачкова, С. П. (1970). *Отчет о раскопках черняховского поселения у с. Яблоновка на Роси в 1970 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1970, справа 45А, №5764).

Пачкова, С. П. (1985). *Отчет о разведке археологических памятников в Володарском и Тетиевском районах Киевской области в 1985 г июль-август.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 19, справа 1-3 , № 23709).

Пашкевич, Г. А. (1984). *Находки культурных растений из раскопок летописного Юрьева. Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева., 94–96.* Наукова думка.

Пашкевич, Г. А. (1991). *Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Древняя Русь. Каталог. Препринт.* Київ.

Пашкевич, Г. О. (2010). *Палеоботанічні дослідження давньоруського часу та середньовіччя на території України. Археологія і давня історія України, Випуск 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології, 477–483.*

Пекарська, Л. В., & Пуцко, В. Г. (1989). *Давньоруські енкалпіони в збірці Музею історії м. Києва. Археологія, 3, 84–94.*

Перелік пам'яток археології Черкаської області взятих на державний облік. (б. д.).

Петраускас, А. В. (2003). Розділ III. Глава 3. Сільськогосподарські та інші промисли. В *Село київської Русі (за матеріалами південноруських земель)* (с. 81–94). Київ: Шлях.

Петраускас, А. В., Квітницький, М. В., Непомящих, В. Ю., Стародуб, О. В., & Коваль, О. А. (2011). *Звіт про археологічні дослідження літописного Юр'єва в м. Біла Церква Київської обл в 2011 р.* Вилучено із

http://www.efimenko.org/zavershenni_proekty/rozkonki_na_zamkovii_gori/

Петраускас, А. В., & Коваль, А. А. (2014). Использование камня в средневековых погребениях Житимирского Полесья. *Вісник Дніпропетровського університету, Випуск 22*, 185–192.

Петрашенко, В. О. (1989). Про локалізацію літописного Пересічена. *Проблеми історії та археології давнього населення Укарїнської РСР*. Представлена на Одеса. ТДК.

Петрашенко, В. О., & Козюба, В. К. (1993). *Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. Препринт*. Київ.

Петрашенко, В. О., & Козюба, В. К. (1999). *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ.

Петренко, В. Г. (1963). *Отчет о работах Поросского отряда*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1963, справа 55, № 4672).

Плетнёва, С. А. (1958). Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В *Материалы и исследования по археологии СССР: Вип. 62. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Том I* (с. 151–226). Москва.

Плетнёва, С. А. (1964). О построении кочевнического лагеря-вежи. *Советская археология*, (3), 133–140.

Плетнёва, С. А. (1967). *От кочевий к городам. Салтовомаяцкая культура*. Москва: Наука.

Плетнёва, С. А. (1973). *Древности черных клобуков*. Москва.

Плетнёва, С. А. (1975). Половецкая земля. В *Древнерусские княжества X-XIII вв.* (с. 260–300). Москва: Наука.

Плетнёва, С. А. (1981). Глава седьмая. Кочевники восточноевропейских степей X-XIII вв. Печенеги, торки, половцы. В *Археология СССР: Вып. 20. Степи Евразии в эпоху средневековья* (с. 213–222). Москва.

Плетнёва, С. А. (1982). *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. Москва: Наука.

Плетнёва, С. А. (2003). *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV-XIII века): Учебное пособие*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.

Плетнёва, С. А. (2010). *Половцы*. Москва: Ломоносовъ.

Плетнёва, С. А., & Макарова, Т. И. (1965). Южное городище у с. Витачева. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, (104), 54–61.

Погодин, М. П. (1857). *Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о русской исторіи*. Москва: Университетская типография.

Покас, П. М., & Стародуб, А. В. (1991). *Отчет о работе курганного отряда Днепровской Древнерусской экспедиции в 1991 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1991, справа 25Б, №24530).

Полтавец, В. И., & Бессонова, С. С. (2015). Торгово-военные пути скифского времени и «татарские дороги» на южном прикордонье Правобережной Лесостепи. *Археологія і давня історія України, Випуск 4*, 100–113.

Похилевич, Л. И. (1864). *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Київ: Типография Киево-Печерской лавры.

Похилевич, Л. И. (2005). *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Біла Церква: Пшонківський О.В.

Приходнюк, О. М. (1979). *Отчет о работе Среднеднепровской славяно-русской экспедиции в 1979 году*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1979, справа 26, № 9213).

Приходнюк, О. М. (1980). *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. (1988). Археологічні дослідження на Росі і Россаві. *Археологія*, (Випуск 61), 91–99.

Приходнюк, О. М. (1998). *Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования)* (Воронежский университет). Воронеж.

Простантинова, В. В. (1988). Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у X—XIII ст. (До питання про торговельні зв'язки). *Друга Чернігівська обласна наукова*

конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей., 2.

Пустовалов, С. Ж. (1999). До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників (енеоліт – пізні кочовики). *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*, 13, 17–32.

Пятышева, Н. В. (1964). *Железная маска из Херсонеса (К вопросу о происхождении и назначении кочевнических шлемов с масками)*. Москва: ГИМ.

Рабинович, Р. А. (2003). Уличи и тиверцы в оценках историографии. *Stratum plus*, 5, 440–484.

Рапов, О. М. (1977). *Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII в.* Москва: Наука.

Раппопорт, П. А. (1954). К вопросу о системе обороны Киевской земли. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 3, 21–26.

Раппопорт, П. А. (1956). Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. *Материалы и исследования археологии СССР*, № 52, Том V.

Раскопки въ с.Шарки 1901 г. (Отчетъ для Коммисіи) 25/1. (б. д.). машинопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 10 (особовий фонд П. П. Курінного, справа К-5В).

Раскопки городища Шаргород. (1901). *Кіевская Старина*, № 3, отделение 2, 201–202.

Раскопки Хвойки В. В. летом 1901 г. (1901). *Киевская старина*, № 2. отделение 2, 145–147.

Расовский, Д. А. (2012). *Половцы. Черные колобуки: Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет)*. Москва.

Рижов, С. Н., & Чабай, В. П. (1985). *Отчет о работе Сквирско-Ракитнянского отряда по своду памятников Киевской обл. в 1985 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1985, справа 1Д, № 21928).

Руденко, Л. Г. (Ред.). (2007). *Національний атлас України* (НАН України, Інститут географії, Державна служба геодезії, картографії та кадастру). Київ: ДНВП «Картографія».

Руденко, Л. Г., Маруняк, Є. О., & Голубцов, О. Г. (2014). *Ландшафтне планування в Україні*. Київ: Реферат.

Рудинський, М. Я. (1933). *Коротке звітлення за працю Білоцерківської групи південної експедиції Київської Облнауки. 13-VIII – 13/IX – 1933 року*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 30 (особовий фонд М. Я. Рудинського), №57).

Русанова, И. П. (1966). *Курганы полян X-XII вв.* Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. (1948). *Ремесло древней Руси* (Академия Наук СССР).

Рыбаков, Б. А. (1951). *Уличи (историко-географические заметки). Краткие сообщения Института истории материальной культуры, (35), 3–17.*

Рыбаков, Б. А. (1952). *Русские земли по карте Идриси 1154 г. Краткие сообщения института истории материальной культуры.*

Рыбаков, Б. А. (1966). *Отчет Приднепровской археологической экспедиции о раскопках на городище близ с.*

Шарки Киевской обл., тарашанского р-на летом 1966 г. альбом ілюстрацій, Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1966, справа 81, № 4810).

Рыбаков, Б. А. (1967). Торческ – город черных клобуков. *Археологические открытия 1966 г.*, 243–245.

Рычка, В. М. (1988). *Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.)*. Київ: Наукова думка.

Седов, В. В. (1982). *Восточные славяне VI–XIII вв.* Москва.

Семашко, Я. (2011). Літописний Торчеськ—Столиця Поросся. *Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів аспірантів та молодих вчених. 7-8 квітня 2011 року, м .Біла Церква*, 21–24. Біла Церква.

Слов'янське городище та могильник біля с.Шаркіу, Київської губ., Васильківського повіту. Нотатки, випуски з щоденників В.В. Хвойка. (б. д.). рукопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 2 (особовий фонд В. В. Хвойка), № 75-Б).

Смачевскій, И. (1855). Торки, берендѣи и Черные Клобуки. *Архив историко-юридических сведений, относящихся к России, Книга II*, 83–106.

Смиленко, А. Т. (1947). *Дневник разведки экспедиции «Большой Киев» Средне-Росский отряд. 1947 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1947, справа 27, № 592).

Смиленко, А. Т., & Шекера, І. М. (1991). *Звіт Корсунської археологічної експедиції 1991 р.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 19991, справа 157, № 24731).

Соловьева, Г. Ф. (1961). *Отчет о раскопках Полственьского городища летом 1961 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1961, справа 25Б, № 3703).

Сорокун, А. (2012). Вагові гирки часів Київської Русі з фондів Білоцерківського краєзнавчого музею. *XI Краєзнавчі читання імені о.Петра Лебединцева. 24 квітня 2012 р. — Біла Церква, 5–8. Біла Церква.*

Сорокун, А. А. (2012). *Звіт про ерхеологічні розвідки в Богуславському районі в 2012 р.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 2012).

Сорокун, А. А. (2013). *Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2013 р.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 2013).

Список «(Для Коммисии) (Января 22 1902 года) I. Предметы из раскопок при с.Шарки ... II. Пр-ты из раскопок в с. Ромашках .. III. Пр-ты из раскопок при с.Кононча». (б. д.). рукопис, Науковий архів ІА НАН України (фонд 2 (особовий фонд В. В. Хвойка), № 109).

Спицын, А. А. (1899). Курганы киевскихъ торковъ и берендѣевъ. *Записки императорскаго русскаго археологическаго общества, Томъ XI, выпуски первый и второй. Новая серия. Труды отдѣленія славянской и русской археологіи. Книга четвертая, 156–160.*

Стародуб, О. В. (1988). *Отчет о разведках мнс Белоцерковского краеведческого музея Стародуба Алексея Владимировича В Сквирском и Белоцерковском районах Киевской*

області в 1988 году. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1988, справа 103, № 23125).

Стародуб, О. В. (1993). *Звіт про розвідку пам'яток археології в Київській та Вінницькій областях в 1993 році. Частина 1. Археологічна розвідка в Сквирському і Тетіївському районах Київської області*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1993, справа 39, №25354).

Стародуб, О. В., Чернецький, Є. А., Бондар, А., & Ярмола, О. (2017). *Будівельна історія Білої Церкви XI-XXI століть*. Біла Церква: Пшонківський О. В.

Степи Київської області: Сучасний стан та проблеми збереження (НЕЦУ). (2009). Київ.

Сымонович, Э. А. (1959). *Отчет о работах Средне-Днепровской Экспедиции Института Археологии АН СССР в 1959 г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1959, справа 7А, № 3433).

Тайди, Т. Ю. (2005). *Союз черных клобуков (тюркское объединение на Руси XI– XIII вв.)* (ЦМ ВС України). Киев.

Татищев, В. Н. (1769). *Исторія російская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ*. Москва: Императорский Московский университет.

Татищев, В. Н. (1793). *Лексиконъ російской исторической, географической, политической и гражданской*. Вилучено із <https://www.prilib.ru/item/425837>

Татищев, В. Н. (1964). *История Российская*. Москва-Ленинград.

Телегін, Д. Я., Шовкопляс, І. Г., & Митрофанова, В. І. (Ред.). (1966). *Археологічні пам'ятки Української РСР: (Короткий список)* (Інститут археології АН УРСР). Київ: Наукова думка.

Тереножкин, А. И. (1953). *Отчет о разведке в Поросье и по р.Стугне в 1953 г* *Отчет о разведке в Поросье и по р.Стугне в 1953г.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1953, справа 9Г, № 4063).

Тимченко, Н. Г. (1972). *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Київ.

Титова, П. Н. (1987). *Отчет о разведках Корсунь-Шевченковского отряда черкасской новостроечной экспедиции в 1987 году.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1987, справа 36А, № 22505).

Толочко, П. П. (1975). *Киевская Земля. В Древнерусские княжества X-XIII вв.* (с. 5–56). Київ: Наука.

Толочко, П. П. (1980). *Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков.* Київ: Наукова думка.

Толочко, П. П. (1985). *Происхождение древнейших восточнославянских городов. В Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов.* (с. 5–19). Київ: Наукова думка.

Толочко, П. П. (2003). *Кочевые народы степей и Киевская Русь.* Санкт Петербург: Алтейя.

Томашевский, А. П. (1988). *Отчет об археологических разведках на территории Житомирской области в 1988 году.* Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1988, справа 113, № 23142).

Томашевский, А. П. (1990). К методике микрорегиональных исследований раннего средневековья. *Археологическое изучение микрорегионов. Итоги и перспективы (Тезисы докладов научной конференции)*, 15–16. Вилучено із <https://figshare.com/articles//5161021>

Томашевський, А. П. (1980). *Дневник полевых работ раннеславянской археолог. Экспедиции КГПИ им. А.М. Горького. 1980 г.* рукопис, Особистий архів А. П. Томашевського.

Томашевський, А. П. (1989). Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині другої половини I тис. н. е. *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. (Тези доповідей XX Республіканської конференції)*, 233–234. doi: 10.6084/m9.figshare.5161009.v1

Томашевський, А. П. (1991). До методики застосування комплексного підходу в історико—Географічному дослідженні слов'яно – Руських пам'яток. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини (Тези доповідей обласного наукового семінару)*, 40–43. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.5161027.v1>

Томашевський, А. П. (1993). *Населення Східної Волині V–XIII ст. .н. е. (Система заселення, екологія, господарство). Автореферат дисертації кандидата історичних наук.* Київ.

Томашевський, А. П. (2002). Овруцький проект: Досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини середньовічної Овруцької волості. В *Нові технології в археології. Збірник наукових праць.* (с. 170–176). <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.5194903.v1>

Томашевський, А. П. (2003). Розділ І. Глава 1. Система заселення. В *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)* (с. 4–26). Київ.

Томашевський, А. П. (2005). Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості. *Наукові записки з української історії.*, Випуск 16. Збірник наукових статей присвячений пам'яті В. В. Седова., 186–194.

Томашевський, А. П. (2010). Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: Результати, нові підходи та перспективи. *Археологія і давня історія України*, Випуск 1, 174–206.

Томашевський, А. П. (2017). Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*, Випуск 4(25), 240–285. doi: 10.6084/m9.figshare.7505717.v1

Томашевський, А. П., & Борисов, А. В. (2017). Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, 79–86. doi: 10.6084/m9.figshare.6025676.v1

Томілович, Л. В. (1999). Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід в XIII-середні XVI ст. *Vita Antiqua*, (2), 206–212.

Тортика, А. А. (2016). Историческая география кочевников Крыма во второй половине V – начале VII вв.: Экология хозяйства и численность населения. *Боспорские исследования*, (XXXIII), 210–241.

Тортика, А. А., & Михеев, В. К. (1994). Методика эколого-демографического исследования традиционных кочевых обществ

Евразии. *Археология восточноевропейской лесостепи*, (15), 141–161.

Тортика, А. А., & Михеев, В. К. (2001). Методика эколого-демографического исследования традиционных кочевых обществ Евразии. *Археология Восточноевропейской лесостепи*, (15), 141–161.

Третьяков, П. Н. (1946). *Отчет об археологических обследованиях 1946 г. В бассейне Роси и Тясмина*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1946, справа 27, № 514).

Федоров-Давыдов, Г. А. (1966). *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*. Москва: Издательство Московского университета.

Федосеев, А. П. (1965). Зональная продуктивность растительного покрова в связи с показателем соотношения тепла и влаги. *Материалы Харьковского отдела географического общества СССР*, (2), 3–8.

Физико-географический атлас мира (Академия наук СССР, Главное управление геодезии и картографии ГГЛ СССР). (1964). Вилучено із <http://geochemland.ru/index.php?page=фрам>

Фундуклей, И. И. (1847a). *Дополнительный атлас к исследованиям археологической комиссии в Киеве*. Київ.

Фундуклей, И. И. (1847b). *Обозръніе Кіева и Кіевской губерніи въ отношеніи къ древностямъ. Часть вторая. Обозръніе Кіевской губерніи*. Київ.

Фундуклей, И. И. (1848). *Обозръніе могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губерніи*. Київ.

Хавлюк, П. І. (1970). Земля уличів Х—ХІ століть. *Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*, 134–136.

Хавлюк, П. І. (1973). До питання про виготовлення жорен у давній Русі. *Археологія*, 9, 34–40.

Хаггет, П. (1979). *География: Синтез современных знаний*. Москва: Прогресс.

Ханенко, Б. І., & Ханенко, В. Н. (1902). *Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.)*. Киев: Типография Кульженко.

Хвойка, В. В. (1905). Городища середняго Приднѣпровья ихъ значеніе, древность и народность. В *Труды XII Археологического Съезда в Харькове* (Вип. 1, с. 93–104). Москва.

Хвойка, В. В. (б. д.). *Слов'янське городище та могильник біля с. Кононча, Київської губ., Канівського повіту. Нотатки, випуски з щоденників В.В. Хвойка. Б.д. рукопис*, Науковий архів ІА НАН України.

Хойновскій, І. А. (1896). *Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ славянъ и Руси и опись древностей собранныхъ мною, съ объясненіями и XX таблицами рисунковъ*. (Вип. 1). Київ: Типографія Императорскаго Университете Св. Владиміра В. І. Завадзкаго.

Храпачевский, Р. (Пер.). (2009). *Китайские и монгольские источники* (Центр по изучению военной и общей истории). Москва.

Храпачевский, Р. П. (2003). *Загадочная война Субэдэя с русскими*. Вилучено із <http://rutenica.narod.ru/torchesk.html>

Черкас, Б. В. (2015). *Західні володіння улусу Джучи XIII-XIV ст.: Суспільно-політичний та економічний розвиток* (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук). Київ.

Черкас, Б. В. (2014). *Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII-XIV ст.)*. (Інститут історії України НАН України). Київ: Інститут історії України.

Чернецький, Є. А. (2003). Лекційні нотатки з історії Великої Білоцерківщини. В *Старожитні часи на Пороссі* (с. 51–75). Біла Церква: Пшонківський О. В.

Чернецький, Є. А. (2014). Верхнє і Середнє Поросся у складі великокняжого домену Руська земля XI-XIII ст.: Структура і межі уділів у світлі даних ґрунтознавства та сфрагістики. *XXII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева*. 19 червня 2014 р., 5–10.

Шахматов, А. А. (Ред.). (1908). *Полное Собрание Русских Летописей* (второе издание). Санкт Петербург.

Шендрик, Н. І. (1977). *Довідник з археології України: Київська область*. Київ: Наукова думка.

Шмаглий, Н. М. (1956). *Археологическое обследование поздне трипольских поселений Волынского Полесья в 1956 г. (Отчет о работе разведывательной группы Института археологии АН УССР)*. Науковий архів ІА НАН України (фонд 64 (фонд експедицій), опис 1956, справа 7Б, № 3038).

Шовкопляс, Г. М. (1971). Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки. *Середні віки на Україні*, (1), 191–195.

Allard, C., Tidemann, P., & Gouwen, G. (1683). *Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae, coeterumque Regi Poloniae subditarum regionum tabula: In Omnes suos Ducatus, Palatinatus & c. Divisa*.
Вилучено із <https://id.lib.harvard.edu/curiosity/scanned-maps/44-990115660520203941>

Chapman, E. J., & Byron, C. J. (2018). The Flexible Application of Carrying Capacity in Ecology. *Global Ecology and Conservation*, 13, e00365. doi: 10.1016/j.gecco.2017.e00365

Dąbrowska, E. (1956). Kurhany Rassawskie. *Archeologia. Rocznik Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, 1(8), 122–171.

Dziewanowski, W. (1935). Grób Warega w Muzeum Wojska. *Broń i Barwa*, II(3), 50–59.

Dzik, M., & Borysov, A. (2019). Kompleks Osadniczy w Mykolajiwce nad Rosią. Stan Badań i Rezultaty Prac Archeologicznych Przeprowadzonych w 2019 roku. *Тези доповідей учасників міжнародної наукової конференції «Мотив-стиль, образ-знак у контексті давніх культур і традицій» (м. Львів-Винники, 6-9 листопада 2019 р.)*, 26–27. doi: 10.6084/m9.figshare.11722473.v1

Gawrysiak-Leszyńska, W., & Musianowicz, K. (2002). Kurhan z Tahanczy. *Archeologia Polski*, XLVII(1), 287–343.

Grabowski, M. (1850). *Ukraina Dawna i Terazniejsza* (Nakładem I drukiem teofila Glücksberga Księgarza I). Kijów: Typografa Białoruskiego Naukowego Okręgu.

Grodecki, W. (15-1591) C., & Ortelius, A. (1527-1598) A. du texte. (1570). *Poloniae Finitimarumque Locorum Descriptio / auctore*

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59051936>

Hclust function | R Documentation. (б. д.). Вилучено 09, Лютий 2020,

із

<https://www.rdocumentation.org/packages/stats/versions/3.6.2/topics/hclust>

Ježek, M., & Zavřel, J. (2013). Touchstones in Graves from the Avar and Great Moravian Periods. *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 43(1), 117–130. doi: 10.11588/ak.2013.1.21811

Kudelska, I. (1935). Analiza Antropologiczna Czaszki z Grobu Wodza. *Broń i Barwa*, II(3), 60–61.

Matula, D. W., & Sokal, R. R. (1980). Properties of Gabriel Graphs Relevant to Geographic Variation Research and the Clustering of Points in the Plane. *Geographical Analysis*, 12(3), 205–222. doi: 10.1111/j.1538-4632.1980.tb00031.x

Mercator, G. (1589). *Mercator Atlas of Europe*. Вилучено із <http://www.bl.uk/turning-the-pages/?id=223c7af8-bad6-4282-a684-17bf45bd0311&type=book>

Moore, D. T., & Oddy, W. A. (1985). Touchstones: Some Aspects of their Nomenclature, Petrography and Provenance. *Journal of Archaeological Science*, 12, 59–80. doi: 10.1016/0305-4403(85)90015-9

Münster, S. (1540). *UB Bern / Landtafel des Ungerlands, Polands, Reüssen, Littaw, Walachei und Bulgarei*. Вилучено із https://www.e-rara.ch/bes_1/11055354

Musianowicz, K. (1948). Kabłączki Skroniowe – Próba Typologii i Chronologii (anneaux temporaux – essai de typologie et de chronologie). *Światowit*, 20, 115–232.

Nahlik, A. (1956). Analiza Tkanin z Kurhanów Rassawskich. *Archeologia. Rocznik Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, 8(1), 172–176.

Niederle, L. (1913). *Život Starých Slovanů*. Praga.

Ossowski, G. (1889). Osada i Odlewiarnia Bronzow Przedhistorycznych w Zariczu. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 13, 45–55.

Rydzewski, J. (1986). Przemiany Stref Zasiedlenia na Wyżynach Lessowych Zachodniej Małopolski w Epoce Brązu i Żelaza. *Archeologia Polski*, 31, 125–194.

Sarnowska, W. (1948). Wczesnohistoryczny Kurhan z Korolewina pod Tanańczą w pow. Kaniowskim. *Światowit*, 20, 233–296.

Sayre, N. F. (2008). The Genesis, History, and Limits of Carrying Capacity. *Annals of the Association of American Geographers*, 98(1), 120–134. doi: 10.1080/00045600701734356

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów słowiańskich. (1885). Вилучено із http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0007816

Thomson, G. M. (1887). Acclimatization in New Zealand. *Science*, 10(244), 170–171. doi: 10.1126/science.ns-10.244.170

Verhulst, P.-F. (1838). Notice sur la loi que la Population Poursuit dans son Accroissement. *Correspondance mathématique et physique*, 10, 113–121.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Археологічний комплекс пам'яток – територіально пов'язані археологічні пам'ятки. Як правило розрізняються територіальні комплекси пам'яток та хронологічні комплекси пам'яток. Перші – це сукупність археологічних об'єктів, що мають різну культурно-хронологічну належність але об'єднуються територіальною близькістю. Хронологічні комплекси пам'яток об'єднують пам'ятки однієї епохи чи культури і є, як правило рештками одного населеного пункту давнини, або протоагломерації.

Груд – лісове угруповання складене грабом та дубом. За П. С. Погребняком термін поширений як народний у Поліссі. Синонімом є грабова діброва. Як правело, у зоні лісостепу вони приурочені до чорноземів та лісових суглинків.

Історико соціальний організм давнини (ICO) – історично відоме адміністративно-політичне, культурно-господарське утворення: різні типи волостей, удільні, домені альні території, отчизни та «жизни» князів, окремі князівства, літописні історико-географічні та історико-культурні області, великі давньоруські Землі – княжіння (Томашевський, 2010, с. 179).

Населений пункт давнини (НПД) – територіально окремий осередок достатньо тривалого мешкання, археологічним відображенням якого є археологічна пам'ятка, або комплекс археологічних пам'яток. Це соціально-господарська структура у рамках якої відбувалось освоєння та використання природного середовища. Виділення окремих НПД на основі археологічних пам'яток здійснюється при додержанні вимоги синхронності (у межах хронологічних етапів) і територіальної близькості (до 800 м).

Площа НПД визначається відомою на сьогодні площею розповсюдження культурного шару або сукупністю площ пам'яток у багатокомпонентних НПД.

Показник територіальної концентрації населення (ПТКН) – одна з якісних характеристик типу заселення. Визначається за формулою: $P_n = D / 0,5 \sqrt{S \times h}$, в якій D – середня відстань між сусідніми НП, S – площа території, n – кількість НП хронологічного періоду. При рівномірному розподілі НП на території показник ПТКН становить – 2,15. При скупченні у окремих пунктах – 0. При безладному розподілі – 1 (Дмитриевский, 1968, с. 209–210).

Потенційна ресурсна зона (ПРЗ) – прогнозована територія навколо кожного НП у радіусі 10-60 хвилин пішої ходи (1-5 км), з якої мешканці даного поселення отримували основний об'єм природних і спеціально вироблених продуктів.

Природно-територіальний комплекс (ПТК) – ділянка території у межах якої різні компоненти природи (земна кора, надра, осадові породи, вода, ґрунти, ботанічні та біологічні угруповання) створюють цілісне, взаємообумовлене поєднання.

Протоагломерація – давнє територіально-економічне утворення, яке виникає на базі значного міста (НПД), що поглинає та притягує суміжні НПД, концентрує різні виробництва і суспільні процеси.

Ресурсна зона населеного пункту (РЗНП) – територія навколо кожного НП (пам'ятки) у радіусі 10-60 хвилин пішої ходи (1-5 км), з якої мешканці даного поселення отримували основний об'єм природних і спеціально вироблених продуктів.

Селитебна площа населеного пункту – територія населеного пункту, яка використовувалась під будівництво житлових, виробничих та громадських

споруд. У даному дослідженні до неї не входить території призначені для поховання померлих (могильники, некрополі).

Система заселення (розселення) – територіальна сукупність населених пунктів, пов'язаних один з одним виробничими і соціальними відносинами. Ознаки, які об'єднують населені пункти у систему: спільність соціальної і виробничої інфраструктури; наявність центрів, як головних елементів системи, ієрархічно пов'язаних з усіма населеними пунктами; керованість на основі адміністративно-територіального поділу.

Територіальна група населених пунктів (ТГ) – сукупність населених пунктів, просторові зв'язки між якими міцніші ніж з іншими населеними пунктами.

Спектр освоєння ландшафтів – відображає частку і об'єм використання кожного з ландшафтів для кожного з періодів і відтворюється на основі аналізу ландшафтного складу ресурсних зон всіх синхронних населених пунктів.

Палеоботанічний комплекс (ПБК) – сукупність зернин і насінин, характерних для певної археологічної культури або територіальної групи пам'яток (зональний ПБК).

Палеоботанічний спектр (ПБС) – відповідає матеріальній культурі окремої (одношарової) археологічної пам'ятки.

ДОДАТКИ

ДОДАТОКА. Каталог поселенських археологічних пам'яток території

Поросся давньоруського часу.

№№ пам'яток та реконструйованих населених пунктів у колонці «№ пам'ятки» та «№ н.п.» відповідають нумерації у відповідних додатках та тексті роботи. Символи в колонці «Тип»: Н – городище; S – поселення; SP – посад; St – місце знаходження. Значення площ пам'яток округлені до сотих.

№ пам'ятки	Назва пам'ятки	тип пам'ятки	№ НП	назва реконструйованого НП	площа пам'ятки (га)	початок XI ст.	середина XI ст.	кінець XI ст.	XII ст.	1-а половина XIII ст.	2-а половина XIII-XIV ст.	Джерело
А	Б	В	Г	Д	Е	Є	Ж	З	І	К	Л	М
1	Кошів 1	Н	1	Кошів 1	2,66				●	●		(Пачкова, 1985, с. 15; Стародуб, 1993, с. 12–13)
2	Кошів 3	S	2	Кошів 3	1,5				●	●		(Пачкова, 1985, с. 15; Стародуб, 1993, с. 12–13)
3	Косівка 1	S	3	Косівка 1	0,4				●	●		(Перелік пам'яток археології Черкаської області взятих на державний облік, б. д. №643)
4	Городище-Косівське 1	Н	4	Городище-Косівське	2,15				●	●		(Кучера, 1972, с. 33–34; Пачкова, 1985, с. 3)
5	Завадівка 5	S	164	Завадівка 5	0,25						●	(Перелік пам'яток археології Черкаської області взятих на державний облік, б. д. №630)
6	Зрайки 1	S	165	Зрайки 1	0,3						●	(Перелік пам'яток археології Черкаської області взятих на державний облік, б. д. №635)
7	Рачки 2	S	5	Рачки	0,5		●				●	(Перелік пам'яток археології Черкаської області взятих на державний облік, б. д. №637)
8	Матвіїха 1	S	166	Матвіїха 1	7						●	(Перелік пам'яток археології Черкаської області взятих на державний облік, б. д. №665)
9	Матвіїха 3	S	167	Матвіїха 3	0,5						●	(Перелік пам'яток археології Черкаської області взятих на державний облік, б. д. №667)

10	Тарган 4	S	168	Тарган 4	0,5							●	(Перелік пам'яток археології області взятих на державний облік, б. д. №696)
11	Тарган 3	S	169	Тарган 3	0,32							●	(Перелік пам'яток археології області взятих на державний облік, б. д. №695)
12	Логвин 4	S	170	Логвин 4	0,5							●	(Перелік пам'яток археології області взятих на державний облік, б. д. №651)
13	Березна 1	S	171	Березна 2	0,7							●	(Перелік пам'яток археології області взятих на державний облік, б. д. №607)
14	Антонів 1-В ур. Старосілля	S	6	Антонів ур. Старосілля	5,98				●	●			(Антонович, 1895, с. 139; Орлов & Покас, 1982, с. 9–10; Похилевич, 2005, с. 194; Фундуклей, 1848, с. 48)
15	Антонів 7 ур. Слобода	S	7	Антонів ур. Слобода	1,33				●	●			(Стародуб, 1993, с. 5)
16	Березна 3	S	171	Березна 2	0,5							●	(Перелік пам'яток археології області взятих на державний облік, б. д. №609)
17	Березна 2	S	171	Березна 2	0,5							●	(Перелік пам'яток археології області взятих на державний облік, б. д. №608)
18	Березна 7	H	8	Березна	2,26				●	●			(Перелік пам'яток археології області взятих на державний облік, б. д. №613)
19	Березна 8	SP	8	Березна	2,16				●	●			(Перелік пам'яток археології області взятих на державний облік, б. д. №614)
20	Щербаки А	S	10	Щербаки А	0,75				●	●			(Орлов & Покас, 1982, с. 6–7))
21	Городище Пустоварівське	S	9	Городище Пустоварівське	0,75				●	●			(Орлов, Магомедов, & Покас, 1987, с. 8)
22	Селезенівка 2	S	11	Селезенівка 2	1,17				●	●			(Стародуб, 1993, с. 8)
23	Сквира 1 ур. Піски	S	12	Сквира 1 ур. Піски	2,89				●	●			(Стародуб, 1993, с. 8–9)
24	Кам'яна Гребля 1 ур. Кузьмівка	S	13	Кам'яна Гребля 1 ур. Кузьмівка	1,31				●	●			(Стародуб, 1993, с. 7)
25	Мала Сквирка посад	SP	14	Мала Сквирка	0,2			●	●	●			(Кучера, 1972, с. 35–36; Манігда, Джік, Борисов, Беленко, & Баранов, 2019, с. 5–6; Орлов & Покас, 1982, с. 18; Томашевський, 1980; Фундуклей, 1848, с. 47; Шендрик, 1977)
26	Мала Сквирка	H	14	Мала Сквирка	3,18			●	●	●		●	(Кучера, 1972, с. 35–36; Манігда et al., 2019, с. 5–6; Орлов & Покас, 1982, с. 18; Томашевський, 1980; Фундуклей, 1848, с. 47; Шендрик, 1977)

48	Паволоч ур. Ксьондзіўка 3	S	30	Паволоч ур. Ксьондзіўка 3	0,2					●	●	(Бітковська, 1995)
49	Паволоч ур. Ксьондзіўка 2	S	31	Паволоч ур. Ксьондзіўка 2	0,2					●	●	(Бітковська, 1995)
50	Паволоч ур. Ксьондзіўка 1	S	32	Паволоч ур. Ксьондзіўка 1	0,2					●	●	(Бітковська, 1995)
51	Паволоч ур. Ксьондзіўка 4	S	33	Паволоч ур. Ксьондзіўка 4	0,2					●	●	(Бітковська, 1995)
52	Паволоч посад	SP	34	Паволоч	21,37					●	●	(Бітковська, 1995)
53	Паволоч городище	H	34	Паволоч	9,75					●	●	(Бітковська, 1995; Соловьева, 1961, с. 16–17)
54	Буки посад південь	SP	35	Буки ур. Бакожин	28,04					●	●	(Антонович, 1895, с. 60–61; Л. І. Іванченко, 2004; Похилевич, 2005, с. 167–168; Фундуклей, 1848, с. 48)
55	Буки ур. Бакожин	H	35	Буки ур. Бакожин	5,9			●		●	●	(Антонович, 1895, с. 60–61; Л. І. Іванченко, 2004; Козловська, 1931, с. 3–7; Круц & Моця, 1975, с. 43–44; Кучера, 1972, с. 30–32; Орлов et al., 1986, с. 2–4; Покас & Стародуб, 1991, с. 27–28; Похилевич, 2005, с. 167–168; Рижов & Чабай, 1985, с. 1; Фундуклей, 1848, с. 48)
56	Буки посад північ	SP	35	Буки ур. Бакожин	27,27					●	●	(Антонович, 1895, с. 60–61; Л. І. Іванченко, 2004; Похилевич, 2005, с. 167–168; Фундуклей, 1848, с. 48)
57	Таборів 1	H	36	Таборів 1	3,54					●	●	(Орлов et al., 1987, с. 11; Рижов & Чабай, 1985, с. 2)
58	Таборів 2	H	36	Таборів 2	1,31					●	●	(Орлов et al., 1987, с. 11)
59	Шамраївка ур. Городище	H	38	Шамраївка ур. Городище	2,75					●	●	(Орлов et al., 1987, с. 13)
60	Шамраївка ур. Городище посад	SP	38	Шамраївка ур. Городище	8,87		●			●	●	(Орлов et al., 1987, с. 13)
61	Трушки 3-1969	S	39	Трушки 3-1969	0,2					●	●	(Березанская, Ковпаненко, Цвек, & Пачкова, 1969, с. 15)
62	Трушки 4-1985	S	40	Трушки 4-1985	0,2					●	●	(Березанская, 1970, с. 11)
63	Пилипча 10-2015	S	41	Пилипча 10-2015	1,33					●	●	(Милашевський, 2016)

64	Пилипча 3	S	42	Пилипча 3	0,2					●	●	(Кравченко, Петраускас, & Шишкин, 1987, с. 4, 5)
65	Кожанка 2	S	43	Кожанка 2	1,06					●	●	(Лысенко, Параций, & Гаскевич, 1995)
66	Кожанка 3	S	44	Кожанка 3	0,42					●	●	(Лысенко et al., 1995)
67	Триліси 3 ур. Старе Кладовище	H	45	Триліси 3	1,21					●	●	(Кучера, 1972, с. 62–63; Лысенко et al., 1995, с. 29)
68	Триліси 3	SP	45	Триліси 3	9,05					●	●	(Кучера, 1972, с. 62–63; Лысенко et al., 1995, с. 29)
69	Паляниченці 2 ур. Хутір-Градина	S	46	Паляниченці 2 ур. Хутір-Градина	15,52					●	●	(Кравченко et al., 1987, с. 61–62)
70	Устимівка ур. Богорад	SP	47	Устимівка ур. Богорад	0,6					●	●	Повідомлення місцевого краєзнавця Шевченка Олега Івановича
71	Устимівка ур. Богорад	H	47	Устимівка ур. Богорад	0,2					●	●	Повідомлення місцевого краєзнавця Шевченка Олега Івановича
72	Мазепинці ур. Замок	H	48	Мазепинці ур. Замок	1,09					●	●	(Антонович, 1895, с. 48; Волиняк, Шкрабан, Приймак, & Шекера, 1989; Кучера, 1972, с. 57–60; Манігда et al., 2019; Орлов & Магомедов, 1985, с. 10; Фундуклей, 1848, с. 29)
73	Мазепинці ур. Замок посад	SP	48	Мазепинці ур. Замок	4,89					●	●	(Антонович, 1895, с. 48; Волиняк et al., 1989; Кучера, 1972, с. 57–60; Манігда et al., 2019; Орлов & Магомедов, 1985, с. 10; Фундуклей, 1848, с. 29)
74	Мазепинці ур. Заріччя	St	49	Мазепинці ур. Заріччя	0,2					●	●	(Антонович, 1895, с. 46; Кучера et al., 1984, с. 78; Лагуха, 2000, с. 73; Орлов & Магомедов, 1985, с. 12; Шендрик, 1977, с. 116; Ossowski, 1889)
75	Великополовецьке ур. Окрушки	S	51	Великополовецьке ур. Окрушки	4,5		●	●				(Орлов et al., 1986, с. 2)
76	Дрозди	H	50	Дрозди	0,2					●	●	(Орлов et al., 1986, с. 1; Орлов & Магомедов, 1985, с. 12)
77	Яхни 10	S	52	Малополовецьке ур. Зубанівка	1,89					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
78	Яхни 9	S	52	Малополовецьке ур. Зубанівка	5,56					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)

79	Яхни 3	S	52	Малополовецьке ур. Зубанівка	1,46					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
80	Яхни 12	S	53	Малополовецьке ур. Циганка	2,21					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
81	Яхни 11	S	53	Малополовецьке ур. Циганка	1,9					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
82	Яхни 2	S	53	Малополовецьке ур. Циганка	3,37					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
83	Малополовецьке 13- В-Г	S	53	Малополовецьке ур. Циганка	2,59					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
84	Малополовецьке 4 ур. Циганка	S	53	Малополовецьке ур. Циганка	4,97					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
85	Малополовецьке 11	S	53	Малополовецьке ур. Циганка	5,17					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
86	Малополовецьке 2-Д ур. Зубанівка	S	52	Малополовецьке ур. Зубанівка	4,25					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
87	Малополовецьке 2-Г ур. Зубанівський Став	S	52	Малополовецьке ур. Зубанівка	9,26					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
88	Малополовецьке 2-А	S	54	Малополовецьке ур. Дакалівський Став	14,37					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
89	Малополовецьке 12	S	53	Малополовецьке ур. Циганка	2,9					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
90	Малополовецьке 7 ур. Дакалівський Став	S	54	Малополовецьке ур. Дакалівський Став	13,05					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
91	Малополовецьке 14	S	55	Малополовецьке	4,43					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
92	Малополовецьке 8	S	55	Малополовецьке	5,51					●	●	(І. А. Готун et al., 2002)
93	Мала Михайлівка 1	S	56	Мала Михайлівка I	0,42					●	●	(Стародуб, 1993, с. 7-8)
94	Мала Михайлівка 2	S	57	Мала Михайлівка	0,37					●	●	(Стародуб, 1993, с. 8)
95	Мала Михайлівка 3	S	57	Мала Михайлівка	0,95					●	●	(Стародуб, 1993)

96	Фурси ур. Товстий Ліс. Городище	Н	58	Фурси ур. Товстий Ліс	1,14										(Орлов, 1989, с. 4; Стародуб, 1988, с. 3)
97	Великополовецьке 2	S	59	Великополовецьке 2	15,27			●							(Стародуб, 1988, с. 1-2)
98	Чмирівка 1	S	60	Чмирівка 1	0,2										(Березанская, 1970, с. 1 Дневник; Березанская et al., 1969, с. 9; Шендрик, 1977, с. 142)
99	Чмирівка 3	S	61	Чмирівка 3	0,2										(Березанская, 1970, с. 1-2 Дневник)
100	Біла Церква ур. Палієва Гора	Н	62	Біла Церква ур. Палієва Гора	1,16										(Кучера, 1972; Орлов, 1978)
101	Біла Церква ур. Замкова Гора	Н	63	Біла Церква	8,56			●							(Кучера, 1972; Орлов, 1978, 1980; Орлов & Покас, 1982)
102	Біла Церква Посад	SP	63	Біла Церква	75,13			●							(Орлов, 1978)
103	Гребінки 1 ур. Попове Поле	St			0,2										(Орлов, 1978)
104	Лосятин	Н	64	Лосятин	0,2										Усне повідомлення
105	Глушки ур. Рожок 2	SP	65	Глушки ур. Рожок	5,95										(Орлов et al., 1987, с. 5-6)
106	Глушки ур. Рожок 1	Н	65	Глушки ур. Рожок	1,13									●	(Орлов et al., 1987, с. 5-6)
107	Піщана	SP	66	Піщана ур. Замковище	0,2										(Орлов & Магомедов, 1985, с. 5-6)
108	Піщана ур. Замковище	Н	66	Піщана ур. Замковище	0,43										(Антонович, 1895, с. 50; Кучера, 1980, с. 41-42; Орлов & Магомедов, 1985, с. 5-6)
109	Шкарівка ур. Рогок	S	67	Шкарівка ур. Рогок	0,2										усне повідомлення І. І. Латухи
110	Шкарівка-Переверзів 2017	S	68	Шкарівка-заплава	0,2										усне повідомлення С. В. Переверзєва та А. А. Сорокуна.
111	Коженики-Клочки	Н	69	Коженики-Клочки	1,28										(В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 26-27; Кучера, 1980; Орлов & Магомедов, 1985)
112	Чепилівка 1-1998	S	70	Чепилівка 1-1998	0,2			●							усне повідомлення І. І. Латухи
113	Блощинці 4	S	72	Блощинці північ	6,77										усне повідомлення С. В. Переверзєва та А. А. Сорокуна.
114	Блощинці 3	S	71	Блощинці південь	1,79										усне повідомлення С. В. Переверзєва та А. А. Сорокуна.

115	Чепилівка городище 1	Н	73	Чепилівка городище 1	0,2									(Кучера, 1972, с. 39–41, 1980, с. 41)
116	Чепилівка городище 2 посад	SP	74	Чепилівка городище 2	0,2									(Кучера, 1983, с. 45–46)
117	Чепилівка городище 2	Н	74	Чепилівка городище 2	0,89									(Кучера, 1983, с. 45–46)
118	Чепилівка 1	S	75	Чепилівка 1	1,93									(Брайчевський, 1947а, с. 2–3)
119	Чепилівка 3-1998	S	76	Чепилівка 3-1998	0,2									усне повідомлення І. І. Латухи
120	Чепилівка 2	S	77	Чепилівка 2	4,12									(Брайчевський, 1947а, с. 3)
121	Сухоліси А ур. Старі Сухоліси	Н	79	Сухоліси	2,005 4									(Антонович, 1895, с. 54; Брайчевський, 1947а, с. 16–17; Кучера, 1972, с. 37–39, 1980, с. 39–40; Кучера et al., 1984, с. 82; Орлов & Магомедов, 1985, с. 6–7; Похилевич, 1864, с. 518; Фундуклей, 1848, с. 124)
122	Сухоліси В ур. Старі Сухоліси	SP	79	Сухоліси	6,187 8									(Брайчевський, 1947а, с. 16–17; Кучера, 1972, с. 37–39, 1980, с. 39–40; Кучера et al., 1984, с. 82; Орлов & Магомедов, 1985, с. 6–7)
123	Острів 1	S	80	Острів 1	2,612 3									(Івакін & Баранов, 2017; Івакін et al., 2018b, 2018a)
124	Синява 10	S	81	Синява 10	8,06									(О. П. Моця, Готун, Панченко, Петраускас, & Шишкін, 1993, с. 21–22)
125	Синява 8	S	83	Синява 8	4,97									(О. П. Моця et al., 1993, с. 18–20)
126	Синява 5	S	82	Синява 5	17,47									(О. П. Моця et al., 1993, с. 16–17)
127	Житні Гори Негода 3-1947	St			0,2									(Брайчевський, 1947а, с. 4–5)
128	Житні Гори Негода 1-1947	S	84	Житні Гори Негода 1-1947	0,2									(Брайчевський, 1947а, с. 4–5)
129	Житні Гори	Н	85	Житні Гори	0,2									(А. А. Сорокун, 2013, с. 3–5)
130	Рокитне Мовчанівка 5	S	86	Рокитне Мовчанівка	0,2									(Брайчевський, 1947а, с. 18–19)
131	Рокитне Мовчанівка 6	S	86	Рокитне Мовчанівка	0,2									(Брайчевський, 1947а, с. 18–19)

132	Синява 2	S	87	Синява 2	0,94											(О. П. Моця et al., 1993, с. 10–11)
133	Синява 3 ур. Карпінська	S	88	Синява 3 ур. Карпінська	1,791 9											(О. П. Моця et al., 1993, с. 15)
134	Телешівка 1	S	89	Телешівка 1	1,62											(Брайчевський, 1947а, с. 22–23; О. П. Моця et al., 1993, с. 80)
135	Телешівка А-1947	S	90	Телешівка А-Б	0,2											(А. А. Сорокун, 2013, с. 17–19)
136	Телешівка Б-1947	S	90	Телешівка А-Б	0,2											(А. А. Сорокун, 2013, с. 19)
137	Шарки 1	H	91	Шарки	0,2											(Брайчевський, 1947а, с. 34–35)
138	Шарки 2	SP	91	Шарки	0,2											(Брайчевський, 1947а, с. 34–35; Магомедов et al., 2003, с. 72; Тереножкін, 1953, с. 36)
139	Шарки 3	S	92	Шарки 3	0,2											(Брайчевський, 1947а, с. 36–37)
140	Бакумівка 1	S	93	Бакумівка 1	0,2											(Брайчевський, 1947а, с. 30)
141	Бакумівка 3	St			0,2											(Брайчевський, 1947а, с. 30–31)
142	Бакумівка ур. Лука	S	94	Бакумівка ур. Лука	10,55											(Брайчевський, 1947а, с. 31–32)
143	Бакумівка п. 54-1947	S	95	Бакумівка 4	0,2											(Брайчевський, 1947а, с. 32–33)
144	Бакумівка 4	S	95	Бакумівка 4	18,12											(Брайчевський, 1947а, с. 33–34; Манігда et al., 2019, с. 11–12)
145	Ольшаниця 1 ур. Пупин	S	96	Ольшаниця 1 ур. Пупин	13,12											(Брайчевський, 1947а, с. 34)
146	Шаргород Посад	SP	97	Шаргород	87,58											дивись №147 (Шаргород).
147	Шаргород	H	97	Шаргород	51,75											(Алфьоров, 2014; Антонович, 1895, с. 159; «Археологическая летопись. 3) Продолжались раскопки и на громадном городище у с.Шарки, Васильковск.у. Киевск.губ», 1901; <i>Внутренний вид славянских погребений (городища «Шаргорода»</i>), б. д.; <i>Дополнительный список предметов из раскопок В.В. Хвойка в Киевской и Полтавской губ» (села Черняхів, Стрітовка, Витичів, Оситняжка, Шарки, Ромаши, Веремівека, Аксютинці), переданих у Київський Міський Музей.16.III.1901., 1901; «Из Киева</i>

																			телеграфують...», 1901; <i>Инвентарь Киев. Музея Древностей и искусств. Антропологической отдѣль</i> , б. д.; <i>Раскопки въ с.Шарки 1901 г. (Отчетъ для Комисіи)</i> 25/1, б. д.; «Раскопки городища Шаргород», 1901; «Раскопки Хвойки В.В. летом 1901 г.», 1901; <i>Слов'янське городище та могильник біля с.Шарки, Київської губ., Васильківського повіту. Нотатки, витиски з щоденників В.В. Хвойка, б. д.; Список «(Для Комисіи) (Января 22 1902 года) I. Предметы из раскопок при с.Шарки ... II. Пр-ты из раскопок в с. Ромашках .. III. Пр-ты из раскопок при с.Кононча», б. д.; Бобровский & Стрихарь, 1990, с. 13–14; Борисов, 2007, 2010b; Брайчевський, 1947b; Булакова, 2003; Воронин & Каргер, 1951, с. 11, рис.72; Гуштин, 1927, с. 59–83; Иванченко & Стародуб, 1991, с. 2–5; Л. І. Иванченко, 1993b; Л. Иванченко & Моця, 2017; Ключко & Строкова, 2000, 2006; Козловская, 1913; Кучера, 1972, с. 41–46, 1980, с. 39; Кучера et al., 1984, с. 194; Лінка, 1952; Магомедов et al., 2003, с. 69; Манігда et al., 2019, с. 8–11; Новицька, 1965; Павлюченко, 2012a, 2012b, 2013a, 2013b, 2014b; Петренко, 1963, с. 14–17; Похилевич, 1864, с. 523–525; Приходнюк, 1988, с. 94; Раппопорт, 1956, с. 119, 167; Рижов & Чабай, 1985, с. 5; Рыбаков, 1966, 1967; Семашко, 2011; А. Сорокун, 2012; Тереножкин, 1953, с. 36; Толочко, 1980, с. 144, 151–152; Фундуклей, 1847b, с. 60–62, 1847a, с. XIV; Хвойка, 1905; Чернецький, 2014; Шовкопляс, 1971) (Бобровский & Стрихарь, 1990)</i>
148	Ольшаниця 2 ур. Комендантський Пн	S	98	Ольшаниця 2 ур. Комендантський	7,61														
149	Ольшаниця 3	S	98	Ольшаниця 2 ур. Комендантський	0,53														(Бобровский & Стрихарь, 1990)

150	Ольшаниця ур. Корчакове 2	S	99	Ольшаниця ур. Корчакове 2	2,44								повідомлення місцевих жителів
151	Ольшаниця ур. Корчакове 1	S	100	Ольшаниця ур. Корчакове 1	1,33								повідомлення місцевих жителів
152	Бушеве 2	S	101	Бушеве 2	34,96								(Брайчевський, 1947а, с. 7; В. Й. Довженок & Приходнюк, 1973, с. 24; О. П. Моця et al., 1993, с. 77; Приходнюк, 1988, с. 94; Рижов & Чабай, 1985, с. 3)
153	Бушеве 1	H	102	Бушеве 1	7,75								(Антонович, 1895, с. 55; Брайчевський, 1947а, с. 6-7; В. Й. Довженок, 1954b, с. 92-94, 1954b, с. 20-24; В. Й. Довженок & Приходнюк, 1973, с. 24; Кучера, 1972, с. 47-48, 1980; О. П. Моця et al., 1993, с. 76-77; Приходнюк, 1988, с. 94; Рижов & Чабай, 1985, с. 3; Рудинський, 1933, с. 11; Фундуклей, 1848, с. 25)
154	Бушеве посад	SP	102	Бушеве 1	34,37								дивись №153 (Бушеве 1)
155	Плоске 3 ур. Хутір	S	104	Плоске 3 ур. Хутір	6,08								(Кравченко et al., 1987, с. 30-31)
156	Бовкун ур Сичі	S	103	Бовкун ур. Сичі	3,5								(В. Й. Довженок & Приходнюк, 1973, с. 24)
157	Лісовичі південь	St	105	Лісовичі південь	0,2								усне повідомлення В. В. Романюка
158	Лісовичі	H	106	Лісовичі	0,61								(Бобровський & Стрихарь, 1990, с. 57; Орлов & Магомедов, 1985, с. 21)
159	Степок ур. Стуйка	St			1,28								усне повідомлення В. В. Романюка
160	Кирдани	H	172		5								(Орлов et al., 1987, с. 18)
161	Синиця 7	S	107	Синиця 7	1,45								(В. Й. Довженок, 1954а, с. 90-92; А. А. Сорокун, 2012, с. 16-17, 2013, с. 23)
162	Саварка городище	H	108	Саварка	3,58								(Бондар, 1959, с. 69; В. Й. Довженок, 1954а, с. 86-90, 1954b, с. 1-4; В. Й. Довженок & Приходнюк, 1973, с. 23; Кучера, 1980, с. 30-31; Фундуклей, 1848, с. 27; Шендрик, 1977)
163	Саварка Посад	SP	108	Саварка	45,49								дивись №162 (Саварка городище)
164	Бородані 2 ур. Лан, На Лану	S	109	Бородані ур. Лан	12,72								(А. А. Сорокун, 2012, с. 5, 2013, с. 6-7)

165	Бородані 8	S	109	Бородані ур. Лан	7,76	●	●	●	●	●	●	(А. А. Сорокун, 2013, с. 9)
166	Бородані 1	S	109	Бородані ур. Лан	0,19					●	●	(А. А. Сорокун, 2012, с. 5, 2013, с. 6)
167	Дибинці ур Розкопанський Шпиль	S	110	Дибинці ур. Розкопанський Шпиль	1,67	●	●	●	●	●	●	(Борисов, 2016; В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 23; Петренко, 1963, с. 9; А. А. Сорокун, 2012, с. 12-13, 2013, с. 15-16)
168	Розкопанці 1	S	111	Розкопанці	7,12	●	●	●	●	●	●	(А. А. Сорокун, 2013, с. 19)
169	Розкопанці 2	S	111	Розкопанці	43,35	●	●					(В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 23; Петренко, 1963, с. 9; А. А. Сорокун, 2013, с. 19-20)
170	Розкопанці п. 63-1973	S	112	Розкопанці п.63-1973	4	●	●	●	●	●	●	(В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 23)
171	Богуславль А-В	H	113	Богуславль	13,71	●	●	●	●			(Иванченко & Моця, 1982, 1982)
172	Богуславль посад	SP	113	Богуславль	11,18	●	●	●	●	●	●	(Иванченко & Моця, 1982, 1982)
173	Половецький хутір посад	SP	114	Половецький хутір	47,08				●	●	●	(Антонович, 1895, с. 91; Борисов, 2015, с. 8-9; В. И. Довженко, 1954а, с. 68-80; В. И. Довженко & Кучера, 1956; Максимов, 1970, с. 6; Рудинський, 1933, с. 8; Фундуклей, 1848, с. 22)
174	Половецький хутір	H	114	Половецький хутір	1,27	●	●	●	●	●	●	(Антонович, 1895, с. 91; Борисов, 2015, с. 8-9; В. И. Довженко, 1954а, с. 68-80; В. И. Довженко & Кучера, 1956; Максимов, 1970, с. 6; Рудинський, 1933, с. 8; Фундуклей, 1848, с. 22)
175	Вільховець Вільховчик 1	St			5,77				●	●		(Борисов, 2012, с. 12-13)
176	Вільховець Вільховчик 3	St			3,49				●			(Борисов, 2012, с. 13-14)
177	Москаленки 2	S	115	Москаленки 2	0,5				●	●		(В. И. Довженко, 1954а, с. 81-82, 1955, с. 51-54; В. Й. Довженко & Брайчевська, 1961, с. 204)
178	Москаленки 1-В ур. Слобода	SP	116	Москаленки 1 ур. Слобода	1,24				●	●	●	(Борисов, 2014b, с. 11; В. И. Довженко, 1954а, с. 39-42, 1955, с. 51-54)
179	Москаленки 1-А ур. Слобода	H	116	Москаленки 1 ур. Слобода	0,51				●	●	●	(Борисов, 2014b, с. 11; В. И. Довженко, 1954а, с. 39-42, 1955, с. 51-54)

180	Семигори ур. Дубина	S	117	Семигори ур. Дубина	5,72					●	●		(Борисов, 2014b, с. 8; Тереножкин, 1953, с. 31–32)
181	Семигори ур. Корчі 1	S	118	Семигори ур. Корчі північ	0,88					●	●		(Борисов, 2014b, с. 8–9; Тереножкин, 1953, с. 31–32)
182	Семигори ур. Корчі	St	119	Семигори ур. Корчі	0,06					●	●		(Борисов, 2014b, с. 10–11)
183	Семигори ур. Корчі 2	S	119	Семигори ур. Корчі	1,39					●	●		(Борисов, 2014b, с. 9)
184	Семигори ур. Корчі 3	S	119	Семигори ур. Корчі	7,96				●	●	●		(Борисов, 2014b, с. 8–9)
185	Пішки схід	SP	120	Пішки ур. Замковище	1,07				●	●	●		(Манігда et al., 2019)
186	Пішки ур. Замковище А-В	H	120	Пішки ур. Замковище	2,11				●	●	●		(Кучера, 1981, с. 48–49; Манігда et al., 2019, с. 13–14; Титова, 1987, с. 21–22; Третьяков, 1946, с. 9; Фундуклей, 1848, с. 22)
187	Пішки посад	SP	120	Пішки ур. Замковище	4,99				●	●	●		(Кучера, 1981, с. 48–49; Манігда et al., 2019, с. 13–14; Титова, 1987, с. 21–22; Третьяков, 1946, с. 9)
188	Хлерівка ур. Круглячок	H	121	Хлерівка ур. Круглячок	0,39					●	●		(В. И. Довженко, 1954a, с. 46–47, 59–65, 1955; В. И. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 21)
189	Миколаївка 3	S	122	Миколаївка ур. Городок	13,89			●	●	●	●		(В. И. Довженко, 1954a, с. 47–50, 55–59; В. И. Довженко & Кучера, 1956, с. 45; В. И. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 21; Звіздцький & Серов, 1988; Кучера, 1980, с. 17, 1981, с. 22; Манігда et al., 2019; Титова, 1987, с. 21; Dzik & Borusov, 2019)
190	Миколаївка 1 ур. Городок	H	122	Миколаївка ур. Городок	1,42			●	●	●	●		(Антонович, 1895, с. 97; В. И. Довженко, 1954a, с. 47–50, 55–59; В. И. Довженко & Кучера, 1956, с. 45; В. И. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 21; Звіздцький & Серов, 1988; Кучера, 1980, с. 17, 1981, с. 22; Манігда et al., 2019; Титова, 1987, с. 21; Третьяков, 1946, с. 8–9; Фундуклей, 1847b, с. 22; Dzik & Borusov, 2019; Grabowski, 1850)

191	Миколаївка 2	SP	122	Миколаївка ур. Городок	22,15												(В. И. Довженко, 1954а, с. 47–50, 55–59; В. И. Довженко & Кучера, 1956, с. 45; В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 21; Звіздечкий & Серов, 1988; Кучера, 1980, с. 17, 1981, с. 22; Манігда et al., 2019; Титова, 1987, с. 21; Dzik & Boysov, 2019)
192	Стеблів Росинка	S	123	Стеблів Росинка	2,5												(В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 21)
193	Стеблів ур. Грецький Городок	H	124	Стеблів ур. Грецький Городок	5,15												(В. И. Довженко & Линка, 1949, с. 49; Кучера, 1981, с. 47; Титова, 1987, с. 22–23; Третьяков, 1946, с. 8)
194	Стеблів ур. Біла Глина п.36	S	125	Стеблів ур. Біла Глина п.36	0,2												(В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 19; Кучера et al., 1984, с. 86)
195	Виграїв ур. Куклинець	S	126	Виграїв ур. Куклинець	0,2												(Тереножкин, 1953, с. 27–28)
196	Корсунь ур. Кушайка	S	127	Корсунь ур. Кушайка	0,2												(Перелік пам'яток археології Черкаської області взятих на державний облік, б. д. №2979)
197	Корсунь ур. Хрущівка	S	128	Корсунь	4,73												(Волиняк et al., 1989; В. И. Довженко & Линка, 1949, с. 49; В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 19; Кучера, 1980, с. 15, 17; Смиленко & Шекера, 1991; Третьяков, 1946, с. 7)
198	Корсунь ур. Замчище	H	128	Корсунь	2,83												(Березовец, 1956, с. 16; Борисов, 2009, с. 14–15; В. И. Довженко & Линка, 1949, с. 49; Кучера, 1980, с. 15–17; Титова, 1987, с. 18–19)
199	Корсунь посад	SP	128	Корсунь	0,2												(Березовец, 1956, с. 16; В. И. Довженко & Линка, 1949, с. 49; Кучера, 1980, с. 15–17; Титова, 1987, с. 18–19)
200	Корсунь о. Кошобинського	S	128	Корсунь	6,09												(Назаров, 1999)
201	Корсунь ур. Химчина Гора	S	128	Корсунь	0,8												(Назаров, 1999)
202	Корсунь о. Янталка	S	128	Корсунь	2,62												(Назаров, 1999)
203	Миропілля I	St			0,2												(Назаров, 1999, с. 7–8)
204	Гарбузин струмок л.б.	S	129	Гарбузин струмок л.б.	0,2												(Березовец, 1956, с. 16; Титова, 1987, с. 19)

205	Набутів ур. Очаків захід	SP	130	Набутів ур. Очаків	2,41					●	●	(Березовец, 1956, с. 11–12; Борисов, 2009, с. 15; В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 18; Кучера, 1980, с. 15; Титова, 1987, с. 19–20)
206	Набутів ур. Очаків	H	130	Набутів ур. Очаків	0,57					●	●	(Березовец, 1956, с. 11–12; Борисов, 2009, с. 15; В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 18; Кучера, 1980, с. 15; Титова, 1987, с. 19–20)
207	Набутів ур. Очаків північ	SP	130	Набутів ур. Очаків	2,55					●	●	(Березовец, 1956, с. 11–12; Борисов, 2009, с. 15; В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 18; Кучера, 1980, с. 15; Титова, 1987, с. 19–20)
208	Набутів ур. Очаків схід	SP	130	Набутів ур. Очаків	3,51					●	●	(Березовец, 1956, с. 11–12; Борисов, 2009, с. 15; В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 18; Кучера, 1980, с. 15; Титова, 1987, с. 19–20)
209	Набутів ур. Городок	H	130	Набутів ур. Очаків	1,31					●	●	(В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 18)
210	Набутів Цукровий завод	S	131	Набутів Цукровий Завод	0,2					●	●	(Березовец, 1956, с. 9)
211	Набутів ур. Маївщина	S	132	Набутів ур. Маївщина	3,41					●	●	(Березовец, 1956, с. 8–9)
212	Набутів ур. Мокріївщина	S	132	Набутів ур. Мокріївщина	10,12					●	●	(Березовец, 1956, с. 8–9)
213	Сахнівка ур. Давидова Улочка	S	133	Сахнівка ур. Давидова Улочка	0,32					●	●	(В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 17; Приходнюк, 1988, с. 88)
214	Сахнівка ур. Дівич Гора	H	134	Сахнівка ур. Дівич Гора	3,64					●	●	(Березовец, 1956, с. 2; В. И. Довженко & Линка, 1949, с. 9; Л. И. Иванченко, 1990; Титова, 1987, с. 21)
215	Сахнівка Дівича-Дігтярна	S	134	Сахнівка ур. Дівич Гора	2,71				●	●	●	(В. И. Довженко & Линка, 1949, с. 9; Титова, 1987, с. 17–18)
216	Межиріч ур. Слобода	S	135	Межиріч ур. Слобода	0,2					●	●	(В. Й. Довженко & Приходнюк, 1973, с. 17; Приходнюк, 1988, с. 87)
217	Межиріч ур. Городище	H	136	Межиріч ур. Городище	0,42				●	●	●	(В. И. Довженко & Линка, 1949, с. 3–6; Кучера, 1980, с. 11–12; Кучера & Иванченко, 1987, с. 76; Пасек, 1945, с. 62; Похилевич, 1864, с. 763; <i>Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.</i> , 1885, с. 272)
218	Росава п. 22-1979	St			0,2					●	●	(Приходнюк, 1979, с. 23)

219	Росава ур. Замковище	Н	137	Росава ур. Замковище	1,29										(Бондар, 1959, с. 51; Приходнюк, 1979, с. 23; Соловьева, 1961, с. 8–9; Телегін et al., 1966, с. 172; Тереножкин, 1953, с. 32–33; Третяков, 1946, с. 2–3)
220	Салів мзх 2-1954	St			0,2					●	●				(В. И. Довженок, 1954а, с. 17–18)
221	Салів мзх 1-1954	St			0,2					●	●				(В. И. Довженок, 1954а, с. 13–14)
222	Ємчиха В	SP	138	Ємчиха	23,95					●	●				(В. И. Довженок, 1954а, с. 7–10, 20–21; Кучера, 1981, с. 45; Третяков, 1946, с. 4)
223	Ємчиха А	Н	138	Ємчиха	0,64	●	●			●	●				(В. И. Довженок, 1954а, с. 3–7; Кучера, 1981, с. 45; Третяков, 1946, с. 3–4)
224	Маслівка 1В	SP	140	Маслівка 1	3,34					●	●				(Третяков, 1946, с. 4; Фундуклей, 1848, с. 22)
225	Маслівка 1А	Н	140	Маслівка 1	1,1					●	●				(Третяков, 1946, с. 4; Фундуклей, 1848, с. 22)
226	Маслівка 2	Н	141	Маслівка 2	4,78					●	●				(Кучера, 1981, с. 46; Соловьева, 1961, с. 6–7; Третяков, 1946, с. 4–5)
227	Кип'ячка 1	Н	139	Кип'ячка	0,2					●	●				(Соловьева, 1961, с. 4–5)
228	Кип'ячка 2	S	139	Кип'ячка	0,2					●	●				(Соловьева, 1961, с. 4–5)
229	Тулинці	Н	142	Тулинці	0,2					●	●				(Соловьева, 1961, с. 9)
230	Степанці ур. Вовківщина	Н	143	Степанці ур. Вовківщина	2,27					●	●				(В. И. Довженок, 1954а, с. 23–26; Кучера, 1981, с. 46; Третяков, 1946, с. 5)
231	Степанці п.16-1979	St			0,2					●	●				(Приходнюк, 1979, с. 22)
232	Пилява п.8-1979	S	144	Пилява п.8-1979	0,2					●	●				(Приходнюк, 1979, с. 21)
233	Пилява ур. Церковисько	S	145	Пилява ур. Церковисько	2					●	●				(Приходнюк, 1979, с. 21)
234	Пилява ур. Городок 1В	SP	146	Пилява ур. Городок 1	5,46					●	●				(В. И. Довженок, 1954а, с. 26–27; Кучера, 1981, с. 46–47; Третяков, 1946, с. 5)
235	Пилява ур. Городок 1А	Н	146	Пилява ур. Городок 1	0,3					●	●				(В. И. Довженок, 1954а, с. 26–27; Кучера, 1981, с. 46–47; Третяков, 1946, с. 5)
236	Пилява ур. Городок 2	Н	147	Пилява ур. Городок 2	0,16					●	●				(В. И. Довженок, 1954а, с. 26–30; Кучера, 1980, с. 12; Соловьева, 1961; Тереножкин, 1953, с. 12; Третяков, 1946, с. 5–6; Фундуклей, 1848, с. 21)
237	Малий Ржавець 2-1959	S	148	Малий Ржавець 2-1959	0,2					●	●				(Сымонович, 1959, с. 13–14)

251	Грищенці ур. Дегтярне	S	162	Грищинці	0,2						●	●	(Сымонович, 1959, с. 12)
252	Грищинці Тростянецьке Городище	H	162	Грищинці	0,15						●	●	(Пасек, 1945)
253	Бобрися Пд берег	S	163	Бобрися	2,96						●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
254	Бобрися Пд	S	163	Бобрися	1,75						●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
255	Канів вул. Пушкіна	S	159	Канів вул. Пушкіна	8,97						●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
256	Канів ур. Берестовецький Яр	S	159	Канів вул. Пушкіна	0,2						●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
257	Канів ур. Той Куток	S	160	Кістянецький Яр	0,2						●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
258	Канів ур. Кістянецький Яр	S	160	Кістянецький Яр	5,59						●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
259	Канів Успенський Собор	H	158	Канів	8,77					●	●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
260	Канів Новоселиця 2 «Магніт»	S	161	Новоселиця	15,23						●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
261	Канів ур. Гора Московка	H	158	Канів	6,67						●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
262	Пекарі ур. Княжа Гора А	H	157	Пекарі ур. Княжа Гора	1,5	●	●	●	●	●	●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)
263	Пекарі ур. Княжа Гора Б	SP	157	Пекарі ур. Княжа Гора	2,5	●	●	●	●	●	●	●	(Петрашенко & Козюба, 1999)

ДОДАТОКБ. Каталог поховальних археологічних пам'яток території

Поросся давньоруського часу

У колонці «тип пам'ятки» використано умовні скорочення для позначення: ГМ – ґрунтового могильника, ГР – групи поховань у групі курганів, ГРК – групи поховань у кургані, КМ – курганного могильника, ОР – окремого поховання, ОРГК – окремого поховання в групі курганів, ОРК – окремого поховання в кургані.

№ п.п.	назва пам'ятки	тип пам'ятки	к-ть поховальних комплексів (курганів, поховань)			к-ть поховань	к-ть курганів	к-ть розкопаних комплексів	Комплекс за Н. Е. Бранден-бургом 1908.	джерело
А	Б	В	Г	Д	Е	Є	Ж			
1	Бабичі	ОРК	1	1	1					(Кирпичников, 1958, с. 63)
2	Балико-Щучинка	ОРК	1	1	1					
3	Беркозівка	ОРК	1	1	1					
4	Беркозівка	ОРК	1	1	1					
5	Беркозівка	ОРК	1	1	1					
6	Беркозівка 2	ГР	8		8	2		•		
7	Богуслав ур. Татарські могили	КМ	8		8					
8	Буки ур. Строків Ліс	КМ	150		150					
9	Буки ур. За Березками	КМ	178		178					
10	Буки ур. Замок	КМ	42		42					
11	Буки ур. Майорщина	КМ	23		23					
12	Бурківці	ОРГК	5		5	1				(Антонович, 1895, с. 61; Русанова, 1966)
13	Бурти	ГРК	2	2	1					

14	Бурти	ОРК	1	1	1	1			
15	Бурти	ОРК	1	1	1	1			
16	Бурти	ОРК	1	1	1	1			
17	Бурти	ОРК	1	1	1	1			
18	Бурти	ОРК	1	1	1	1			
19	Бурти	ОРК	1	1	1	1			
20	Бурти 1	ГР	6		6	6	•		
21	Бурти 2	ГР	5		5	3	•		
22	Бурти 3	ГР	3		3	2	•		
23	Бурти 4	ГР	2		2	2	•		
24	Велика Вільшанка ур. Погана Могила	КМ	63		63			(Антонович, 1895, с. 45; Русанова, 1966)	
25	Верхівня	КМ						(Антонович, 1893, с. 3)	
26	Витачів	ОРК	1	1	1	1			
27	Витачів 1	ОРГК	4		4	1	•		
28	Вчорайше 1 ур. Кулішівка	КМ	130		130			(Антонович, 1893, с. 34–37, 1895, с. 59; Похилевич, 2005, с. 181; Русанова, 1966, с. 34; И. Фундуклей, 1848, с. 50)	
29	Вчорайше 2	КМ	150		150			(Антонович, 1893, с. 34–37, 1895, с. 139; Похилевич, 2005, с. 181; Русанова, 1966, с. 34; И. Фундуклей, 1848, с. 50)	
30	Гадомка 1	ГР	11		11	3	•		
31	Гадомка Фольварк Марініна	ОРГК	1	1	1	1	•		
32	Городище 3	КМ	50		50			(Антонович, 1895, с. 52; Орлов & Магомедов, 1985, с. 11)	
33	Горохове	ОРК	1	1	1	1			
34	Горохуватка	ГРК	2	2	1				
35	Горохуватка 1	ГР	2		2	2	•		
36	Дрозди могильник	КМ	35		35				
37	Ємчиха 1	КМ	6		6	6	•		

38	Ємчиха 2	GP	3		3	•	
39	Ємчиха 3	GP	2		2	•	
40	Ємчиха 4	GP	5		5	•	
41	Ємчиха 5	GP	3		3	•	
42	Занудівка 1	KM	1		1	•	
43	Зеленьки 1	OPGK	7		7	•	
44	Зеленьки 2	KM	13		13	•	
45	Зеленьки 3	KM	4		4	•	
46	Зеленьки 4	KM	2		2	•	
47	Зеленьки 5	OPGK	5		5	•	
48	Зеленьки ур. Вареників Яр	KM	17		17	•	
49	Зеленьки ур. Вареникові Могили	OPGK	5		5	•	
50	Зеленьки ур. Жидівський Яр	OPGK	3		3	•	
51	Кагарлик 1	GP	4		4	•	
52	Кагарлик 2	KM	10		10	•	
53	Кагарлицька Слобода 1	OPGK	3		3	•	
54	Кагарлицька Слобода 2	OPGK	6		6	•	
55	Кагарлицька Слобода 3	OPGK	5		5	•	
56	Кагарлицька Слобода 4	KM	5		5	•	
57	Кадомка	OPK	1	1	1		
58	Канів ур. Лан	GM	20	20			
59	Карапиші 1	KM	1			•	
60	Карапиші 2	GP	3		3	•	
61	Ковалі	OPK	1	1	1		
62	Ковалі 1	GP	2		2	•	

63	Ковалі ур. Могилки	КМ	50		50	2	•	
64	Коженики сад	ОР	1		1			
65	Козин	ГР	5		5	2		(Каталогъ выставки XI-го Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ (Въ зданіи Университета св. Владиміра), 1899, с. 104; Русанова, 1966)
66	Кононча ур. Замковище	ГМ		100				
67	Коритице	ОРГК	4		4	1		(Антоновичъ, 1895, с. 84; Русанова, 1966)
68	Красна Слобідка	КМ	42		42	2		(Антоновичъ, 1895, с. 26; Русанова, 1966)
69	Краснопілка 1	ГР	2		2	2	•	
70	Краснопілка 2	ОРГК	5		5	1	•	
71	Краснопілка 3	ГР	3		3	2	•	
72	Краснопілка 4	ГР	3		3	2	•	
73	Липовець	ОРК	1	1	1			
74	Липовець 1	ОРГК	3		3	1	•	
75	Липовець 2	ГР	2		2	2	•	
76	Мала Антонівка (Рейментарщина)	ГР	4		4	4		(Антоновичъ, 1895, с. 51)
77	Малополовецьке 3	ОР	1	1	1			(І. А. Готун et al., 2002)
78	Миколаївка п.б.	ГМ	24	24		24		
79	Миколаївка ур. Дубки	КМ	248		248			
80	Миронівка	КМ	14		14	8		(Антоновичъ, 1895, с. 92; Русанова, 1966)
81	Монтрезорівка 1	ГР	4		4	2	•	
82	Монтрезорівка 2	ГР	3		3	3	•	
83	Паволоч	ГМ						(Бітковська, 1995)
84	Паволоч	КМ						(Бітковська, 1995)
85	Пилипча	КМ	19		19			(Антоновичъ, 1895, с. 53)
86	Пішки 1	КМ	3			3	•	
87	Пішки 2	ГР	2			2	•	
88	Половецький Хутір	ГМ	31		31			

89	Потік 1	ОРГК	2		2	1	●
90	Потік 2	ГР	5		5	2	●
91	Потік 3	ГР	4		4	3	●
92	Поток	ГРК	2	2	1		
93	Поток	ОРК	1	1	1		
94	Ромашки	ГМ	2				(Русанова, 1966)Хвойко В. В., 1899 Раскопки в с. Ромашках Васильковского у. АЛЮР, т. 1.80; Хвойко В. В., 1901. Поля погребений в среднем Приднепровье. ЗРАО, т. XII, вып. 1-2. Спб.181-182; Козловська В.Е., 1930. Новіші археологічні досліді на терені Білоцерківщини. Хроніка археології та мистецтва, ч. 2. Київ. - с.42-43.
95	Россава ур. Замковище / Панська Могила	КМ	31		31		(Антонович, 1895, с. 85; Русанова, 1966)
96	Россава ур. Лучки	КМ	12		12		(Витковский, 1878, с. 24-25; Русанова, 1966; Самоквасов, 1908, с. 222, 225)
97	Синява Бушівський Ліс	ГМ					Борисов 2018 за інформацією Романюка 2012 року
98	Сквирка 1	КМ	50		50	1	●
99	Слобода	ГРК	2	2	1		
100	Степанці 2	КМ	1			1	●
101	Степанці ур. Паліїв Яр	ГР	3		3	2	●
102	Тарасівка (Шамрайівська Стадниця)	КМ	15		15	7	(Антонович, 1895, с. 52; Русанова, 1966)
103	Триліси ур. Могила Казача, Могила Старча	ОРГК	5		5	1	(Антонович, 1895, с. 47)
104	Фурси ур. Товстий Ліс мог. 1	КМ	43		43		
105	Фурси ур. Товстий Ліс мог. 2	КМ	10		10		
106	Халча	ОРК	1	1	1		
107	Халча 1	ОРГК	2		2	1	●
108	Халча 2	ГР	3			3	●
109	Халча 3	ГР	3			3	●

**ДОДАТОКВ. Перелік реконструйованих населених пунктів
давньоруського часу на території Поросся**

У колонці «Територіальна група» вказано належність кожного населеного пункту до – територіальної групи: Кан. – канівської; Корс. – корсунської; Кош. – кошівської; Неят. – неятинської; ТБ. – торчесько-богуславської; Юр. – юр'євської. Сумарна площа населених пунктів у колонці «площа населеного пункту (га)» округлена до сотих.

територіальна група	У	Кош.	Кош.	Кош.	Кош.	Кош.	Юр.	Юр.	Юр.	Юр.	Юр.	Юр.
площа населеного пункту (га)	Т	2,66	1,5	0,4	2,15	0,5	5,98	1,34	4,41	0,75	0,75	1,17
к-ть поховань-курганів	С											
площа селищ (м²)	Р		15000				59824	13372		7500	7491	11712
площа посадів (м²)	П							21569				
площа укріплень (м²)	О	26571		4000	21538			22560				
к-ть могильників	Н											
к-ть селищ	М		1	1		1	1	1	1	1	1	1
к-ть посадів	Л							1				
к-ть укріплень	К	1			1			1	1			
к-ть складових частин селитебні площі	І	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1
2-а пол. XIII-XIV ст.	З					1						
пеша половина XIII ст.	Ж	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1
XII ст.	Є											
кінець XI ст.	Е					1						
середина XI ст.	Д											
початок XI ст.	Г											
слов'яни	В											1
назва реконструйованого населеного пункту	Б	Кошів 1	Кошів 3	Косівка 1	Городище-Косівське	Рачки	Антонів ур. Старосілля	Антонів ур. Слобода	Березна	Городище Пустоварівське	Щербакі А	Селезенівка 2
№ НП	А	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

ДОДАТОКД. Таблиці

Перелік таблиць.

Таблиця 1. Частота літописних згадок окремих кочівницьких груп на території Поросся.

Таблиця 2. Добові норми споживання кормів для різних видів худоби.

Таблиця 3. Зведена таблиця палеоботанічних спектрів давньоруських населених пунктів Поросся.

Таблиця 4. Зведена таблиця остеологічних спектрів давньоруських населених пунктів Поросся.

Таблиця 5. Зведена таблиця видів рослин, що згадуються в роботі.

Таблиця 6. Зведена таблиця знахідок знарядь праці та палеоботанічних матеріалів на давньоруських пам'ятках Поросся.

Таблиця 7. Зведена таблиця індикаторів господарювання на давньоруських пам'ятках Поросся.

Таблиця 1. Частота літописних згадок окремих кочівницьких груп на території Поросся.

етнонім	к-ть згадок у літописі	роки згадок у літописі
Берендичі	23	1096; 1105; 1121; 1139; 1146 (2 рази); 1147; 1148 (2 рази); 1153; 1155; 1157; 1160; 1161; 1162; 1170; 1172 (2 рази); 1173; 1174; 1177; 1184; 1185;
Чорні Клобуки	20	1146; 1150 (3 рази); 1151; 1152 (2 рази); 1153 (2 рази); 1162; 1174; 1177; 1180; 1183; 1187 (2 рази); 1190; 1192; 1193.
Торки	14	1093; 1095; 1097; 116; 1121; 1126; 1151; 1154; 1161; 1162; 1170; 1172; 1173; 1235
Печеніги	7	1097; 1103; 1116; 1121; 1142; 1151; 1162
Ковуї	3	1151; 1162; 1170
Турпії	1	1150
Каєпичі	1	1160

Таблиця 2. Добові норми споживання кормів для різних видів худоби.

вид тварини	% у стаді	добова норма споживання у корм. од.	добова норма трав'яного корму кг.	добова норма сухого корму кг.	час госп. використання тварини (роки)	к-ть видів трав що поїдаються
кінь	15	3 – 6		11,2 – 15	12 – 15	82
корова	30	9 – 12	45 – 50	9 – 10	8 – 10	56
вівця	50	0,5 – 1,5		4 – 5	5 – 6	570
коза	5	0,9-1,8		4,5 – 5,5		

Таблиця 3. Зведена таблиця палеоботанічних спектрів давньоруських населених пунктів Поросся.

назва рослини		Юр'єв ур.Замкова Гора	Хутір Половецький	Пекарі1 ур.Княжа Гора
Культурні рослини	жито посівне <i>Secale cereale L.</i>	•	•	•
	просо звичайне <i>Panicum miliaceum L.</i>	•	•	•
	гречка <i>Fagopyrum esculentum (Moench, 1794)</i>			•
	сочевиця звичайна <i>Lens culinaris (Medik, 1787)</i>	•	•	
	коноплі <i>Cannabis sativa L.</i>		•	
	льон-довгунець <i>Linum usitatissimum L.</i>	•	•	
	овес <i>Avena sativa L.</i>	•		
	пшениця голозерна карликова <i>Triticum compactum Host.</i>	•		
	пшениця голозерна м'яка <i>Triticum aestivum L.</i>	•		
	пшениця двозернянка-полба <i>Triticum dicoccum Shrank, 1789</i>	•		
	пшениця тверда <i>Triticum durum Desf.</i>	•		
	горох посівний <i>Pisum sativum L.</i>	•		
бур'яни	рижій <i>Camelina sativa L.</i>	•		
	кукіль звичайний <i>Agrostemma githago L.</i>	•		
	лобода біла <i>Chenopodium album L.</i>	•		
	просо куряче <i>Echinochloa crus gaili L.</i>	•		
	спориш звичайний <i>Polygonum aviculare L.</i>	•		
	щавель горобинний <i>Rumex acetosella L.</i>	•		
	мишій сизий <i>Setaria glauca L.</i>	•		
	мишій зелений <i>Setaria viridis L.</i>	•		
	кострець житній <i>Brymus secalinus L.</i>	•		

Таблиця 4. Зведена таблиця остеологічних спектрів давньоруських населених пунктів Поросся.

	види	Пекарі1 ур.Княжа Гора		Хутір Половецький		Юр'єв ур.Замкова Гора
		у стадік-ть фр-тів, %	к-ть особин	к-ть фр-тів	к-ть особин	к-ть особин
свійські тварини	бик свійський <i>Bos taurus</i> (Linnaeus, 1758)	93,20%	175	674	29	38
	кінь свійський <i>Equus caballus</i> (Linnaeus, 1758)	83	11	312	12	2
	коза свійська <i>Capra hircus</i> (Linnaeus, 1758)	120		55	14	6
	вівця свійська <i>Ovis aries</i> (Linnaeus, 1758)					
	коза грецька (первісна) <i>Capra prisca</i> (Adametz, 1915)	2				
	свиня свійська <i>Sus scrofa domestica</i> (Erxleben, 1777)	173	54	183	19	9
	пес свійський <i>Canis Familiaris</i> (Linnaeus, 1758)	19	2			2
	кіт свійський <i>Felis domestica</i> (Linnaeus, 1758)		1			
птахи	курка свійська <i>Gallus domesticus</i> (Linnaeus, 1758)		1			●
	крижень <i>Anas platyrhynch</i> (Linnaeus, 1758)	●				
	гагара <i>Gavia</i> sp.?	●				
дикі звірі	дикий кабан <i>Sus scrofa</i> (Linnaeus, 1758)	51	17	24	3	2
	лось <i>Alces alces</i> (Gray, 1821)	43	8	2		
	олень благородний <i>Cervus elephus</i> (Linnaeus, 1758)	27	10	33	5	
	сарна європейська <i>Capreolus capreolus</i> (Linnaeus, 1758)	17	6	10	3	2
	зубр європейський <i>Bison bonasus</i> (Linnaeus, 1758)			1	1	

риби	ведмідь бурий Ursus arctos (Linnaeus, 1758)	4	2	4	2	
	лисиця звичайна Vulpes vulpes (Linnaeus, 1758)	6	2			
	заєць сірий Lepus europaeus (Pallas, 1778).	1	1			
	бобер річковий Castor fiber (Linnaeus, 1758)	1	1			
	видра Lutra lutra (Linnaeus, 1758)			1		
	кіт лісовий Felis silvestris (Schreber, 1775)					
	плітка звичайна Rutilus rutilus (Linnaeus, 1758)					•
	короп звичайний (сазан) Cyprinus carpio (Linnaeus, 1758)					•
	осетер Acipenser (Linnaeus, 1758)					•
	сом звичайний Silurus glanis (Linnaeus, 1758)	59,00%				•
	судак звичайний Lucioperca Lucioperca (Linnaeus, 1758)	28,20%				
	щука звичайна Esox Lucius (Linnaeus, 1758)	7,70%				
	лящ Abramis brama (Linnaeus, 1758)	5,00%				
	перлівниця Unio (Philipsson, 1788)					•

Таблиця 5. Зведена таблиця видів рослин, що згадуються в роботі

№ п.п.	назва виду українською	назва виду латиною
1	бексманія звичайна	<i>Beckmannia eruciformis (L.) Host</i>
2	вероніка довголиста	<i>Veronica longifolia L.</i>
3	горох посівний	<i>Pisum sativum L.</i>
4	гречка	<i>Fagopyrum esculentum. Moench, 1794</i>
5	дуб звичайний	<i>Quercus robur L.</i>
6	жито посівне	<i>Secale cereale</i>
7	кипець гребенястий	<i>Koleria cristata (L.) Pes.</i>
8	кипець делевінія	<i>Koeleria delavignei Czern.</i>
9	китник колінчастий	<i>Alopecurus geniculatus L.</i>
10	китник лучний	<i>Alopecurus pratensis L.</i>
11	клен польовий	<i>Acer campestre L.</i>
12	коноплі	<i>Cannabis sativa L.</i>
13	конюшина лучна	<i>Trifolium pratense L.</i>
14	конюшина повзуча	<i>Trifolium repens L.</i>

15	кострець житній	<i>Brymus secalinus</i> L.
16	костриця валійська	<i>Festuca valesiaca</i> Schleich
17	костриця лучна	<i>Festuca pratensis</i> Huds.
18	костриця лучна	<i>Festuca pratensis</i> Huds.
19	костриця червона	<i>Festuca rubra</i> L.
20	кукіль звичайний	<i>Agrostema githago</i> L.
21	куничник звичайний	<i>Calamagrostis epigejos</i> (L.) Roth.
22	куцоніжка лісова	<i>Brachypodium silvaticum</i> Huds
23	лепешняк плавучий	<i>Festuca fluitans</i> L.
24	лобода біла	<i>Chenopodium album</i> L.
25	льон-довгунець	<i>Linum usitatissimum</i> L.
26	люцерна серпувата	<i>Medicago falcata</i> L.
27	мишій зелений	<i>Setaria viridis</i> L.
28	мишій сизий	<i>Setaria glauca</i> L.
29	мітлиця велетенська	<i>Agrostis gigantea</i> Roth
30	мітлиця виноградникова	<i>Agrostis vinealis</i> Schreb.
31	мітлиця сирейщикова	<i>Stipa syreistschikowii</i> P.Smirn.
32	мох кипарисовий	<i>Thuidium abietinum</i>
33	овес	<i>Avena sativa</i>
34	осока волосиста	<i>Carex pilosa</i> Scop., 1772
35	осока гостра	<i>Carex acuta</i> L.
36	осока лисяча	<i>Carex vulpina</i> L.
37	осока низька	<i>Carex humilis</i> Leysser, 1761
38	осока рання	<i>Carex praecox</i> Schreb.
39	очеретянка звичайна	<i>Phalaris arundinacea</i> L.
40	папороть чоловіча	<i>Dryopteris filix-mas</i> (L.) Schott)
41	перестріч гайовий	<i>Melampyrum nemorosum</i> L.
42	пирій повзучий	<i>Elymus repens</i> (L.) Gould
43	підмаренник справжній	<i>Galium verum</i> L.
44	просо звичайне	<i>Panicum miliaceum</i> L.
45	просо куряче	<i>Echinochloa crus gaili</i> L.
46	пшениця голозерна щільноколосова, або карликова	<i>Triticum compactum</i> Host
47	пшениця двозернянка-полба	<i>Triticum dicoccum</i> Shrank, 1789
48	пшениця м'яка або звичайна	<i>Triticum aestivum</i> L.
49	пшениця тверда	<i>Triticum durum</i> Desf
50	рижій	<i>Camelina sativa</i> L.
51	свидина коров'яна	<i>Thelictaria sanguinea</i> L.
52	сочевиця звичайна	<i>Lens culinaris</i> Medik, 1787
53	спориш звичайний	<i>Polygonum aviculare</i> L.
54	стokolос безостий	<i>Bromus inermis</i> Leyss.
55	тимофіївка лучна	<i>Phleum pratense</i> L.
56	типчак	<i>Festuca sulcata</i> (Hack.) Num. s. L
57	тонконіг болотний	<i>Poa palustris</i> L.

58	тонконіг вузьколистий	<i>Poa angustifolia L.</i>
59	тонконіг лучний	<i>Poa pratensis L.</i>
60	холодок лікарський	<i>Asparagus officinalis L.</i>
61	чебрець	<i>Thymus loevyanus Opiz, 1825</i>
62	шавлія лучна	<i>Salvia pratensis, L.</i>
63	шолудивник кауфмана	<i>Pedicularis kaufmannii Pinzger</i>
64	щавель горобинний	<i>Rumex acetosella L.</i>
65	яглиця звичайна	<i>Aegopodium podagraria L.</i>

Таблиця 6. Зведена таблиця знахідок знарядь праці та палеоботанічних матеріалів на давньоруських пам'ятках Поросся.

назва пам'ятки	наявність палеоботанічних м-лів	наявність визначених палеозоологічних м-лів	к-ть лемешів	к-ть чересел	к-ть наральників	к-ть лопат	к-ть мотижок	к-ть серпів	к-ть кос	к-ть сокир	к-ть ножиць для стрижки овець	жорна
Пекарі 1 ур. Княжа Гора	●	●	7	6		2	4	18	3	18	5	
Юр'єв ур. Замкова Гора	●	●	3	1	1	2						2
Сахнівка ур. Дівич Гора	●		2	1				4	8			
Семигори ур. Корчі 3				1								●
Буки ур. Бакожин												●
Росава городище								2	1			
Шаргород (Торчеськ)								2				●
Хутір Половецький	●	●										2
могильник Яблунівка							●				●	
Ольшаниця 1 ур. Комендантський												●
Разом			12	9	1	4	5	26	12	18	5	8

Таблиця 7. Зведена таблиця індикаторів господарювання на давньоруських пам'ятках Поросся

колото-рубані шматки пірофілітового сланцю		●									●	
пряслиця пірофілітові		30						●	5		●	●
косторізне ремесло		●						●	●			●
ювелірне ремесло					●							
ковальське ремесло								●	●			
залізоробне виробництво								●				
ливарне ремесло				●	●			●	●			
знаряддя обробітку ґрунту	●	●	●	●								
наявність палеозоологічних спектрів	●	●							●			
наявність палеоботанічних спектрів	●	●	●						●			
назва пам'ятки	Пекарі 1 ур. Княжа Гора	Юр'єв ур. Замкова Гора	Сахнівка ур. Дівич Гора	Семигори ур. Корчі 2	Буки ур. Бакожин	Росава городище	Торчеськ	Хутір Половецький	Ольшаниця 1 ур. Комендантський	Корсунь	Кононча ур. Замковище	

ДОДАТОКЕ. Обрахунок екологічної ємності ландшафтів, доступних для ведення кочового скотарства та оцінка максимально можливої кількості номадів

Послідовність операцій. Обрахунок кількості кочівницького населення, можливого з точки зору екології середовища існування, передбачає здійснення кількох дослідницьких операцій :

1. Визначення загальної площі території, яка належала кочівницькому суспільству (Птер).

2. Визначення площі території, яка придатна для господарювання (Пгосп). Як правило, ця площа – це лише частина від всієї території кочівників (Птер). У середньому для Євразії вона складала 60-70% від Птер.

3. Пошук зимового пасовища (Пзим). Худоба ніколи не знаходилась на всій території господарювання одночасно. Вона пересувалася за системою сезонних пасовищ, з яких найбільш важливими були зимові. Саме вони визначали стабільний розмір череди. Якщо невідоме точне розташування та розмір таких пасовищ, тоді можна припустити, що їхня площа дорівнювала 30-50% від Пгосп.

4. Визначення продуктивності зимових пасовищ та розміри доступної для господарського використання частини врожаю в центнерах сухої маси або кормових одиницях (к.о.д.) на гектар.

5. Визначення розміру череди (Ст) екологічно можливого на даному зимовому пасовищі, використовуючи формулу навантаження $N = Y / (K \times D)$:

$$\text{Стр} + N \times \text{Пзим (в га)}, \text{ або } \text{Ст} = (Y \times \text{Пзим}) / (K \times D) \quad (1)$$

6). Мінімальна екологічно можлива кількість населення визначається через загальну кількість худоби в череді та її розмір на одну людину:

$$\text{Числ мін.} = \text{Ст} / 36 \text{ ум.ов.} = (Y \times \text{Пзим}) / (K \times D \times 36 \text{ ум.ов.}) \quad (2)$$

Базові умови, які повинні виконуватись для наближення вказаної моделі до реальних показників, описуються кількома припущеннями. Для базової моделі обрахунку верхньої межі кількості кочівницького населення важливими є кілька припущень (Гаврилюк, 1989, с. 18). Параметри цих припущень ґрунтуються на екстраполяції висновків, зроблених на матеріалах киргизів, казахів, монголів в

XIX-XX ст. Така екстраполяція пов'язана зі значною консервативністю кочівницьких суспільств, і, на думку А. А. Тортіки, цілком правомірна з огляду на ряд досліджень Л. Н. Гумільова, М. І. Артамонова, С. А. Плетнєвої, А. Х. Халікова та інших (Тортика & Михеев, 1994, с. 51):

1. Основою економіки населення є пасовищне скотарство.
2. Природні умови (палеоклімат, ботанічне та зоологічне районування) пізнього голоцену практично тотожні сучасним.
3. Агроценози відіграють незначну роль. Кормовою базою великих тварин є фітомаса, що виробляється природною рослинністю степу. Врожайність цієї рослинності визначається за показниками продуктивності сучасних природних пасовищ.
4. Населення не займалось сінокосами та заготівлею сіна на зиму.
5. Кількість тварин в череді лімітується забезпеченістю кормів у зимовий час. Худоби було стільки, скільки могло прохарчуватись на пасовищах у період їх мінімальної продуктивності (Гаврилюк, 1989, с. 18; Тортика & Михеев, 1994, с. 52–53).

Зимові пасовища оберігались від випасу цілий рік. За даними А. А. Тортіки, через низьку продуктивність вони займали від 30 до 50% всієї території, що використовувалась в господарюванні. Н. А. Гаврилюк зазначає, що систематичний зимовий випас можливий на територіях, де в зимовий час льодяна кірка не перевищує 3 см, а товщина снігового покриву не більше 10 см. У випадку степових скіфів такі території розташовані в зонах ковилово-типчакових та типчаково-полинних степів (центральна та південна підзони степу) (Гаврилюк, 1989, с. 18). Територія Поросся знаходиться значно північніше, тому для неї актуальним є опис зимових пасовищ, здійснений А. А. Тортікою на матеріалах золотоординського часу території Поволжжя. За спостереженням дослідника, зимові пасовища знаходилися в найбільш захищених від морозів місцях із мінімальним сніговим покривом: у долинах річок, на схилах, з яких вітер регулярно здував сніг і відкривав зимовий травостій (Тортика & Михеев, 1994, с. 53). За інформацією Масанова: «Одна часть киргизь имѣет свои зимовки въ

южной части степи, между песчаными холмами, а также вдоль рѣкъ, изобилующихъ камышами и кустарникамъ, другая часть ихъ, приближаясь къ сѣверу, скрывается на зиму въ густыхъ лѣсахъ, близьъ рѣкъ...» (цитовано за: Гейнс, 1897, с. 60). Вибір місця зимових пасовищ в значній мірі був обумовлений потребами випасу овець, які могли самостійно видобувати корм лише при глибині снігового покриву 10-12 см (Масанов, 1995, с. 88–89). За повідомленням А. Джантюріна на зимових пасовищах трава повинна бути густа та висока, щоб тварини витрачали менше часу для її видобування з-під снігу (Джантюрин, 1883, с. 17). П. Медведскій так визначає умови для зимового пасовища: а) добре захищене від вітрів; б) вкрите не дуже товстим шаром снігу; с) має під снігом траву; d) має, за можливості, зручні водопої; е) може збирати достатню кількість палива без значних зусиль; f) знаходиться біля зимових запасів сухого фуражу, сіна або очерету. Таким чином, за інформацією Н.Е. Масанова, зимові пасовища розташовувались у долинах річок, серед пагорбів та підвищень, оскільки вважалося, що розчленований рельєф – найкраще пасовище в зимовий час. У теплу, безвітряну погоду тварин випасали на підвищеннях, навітряних частинах схилів та пагорбів, у холодну погоду – в лощинах, очеретах, чагарниках. Більш засніжені ділянки викиристовувались на початку та в кінці зими (Масанов, 1995, с. 89). Важливою обставиною, відомою з побуту кочівників-казахів, є стаціонаре перебування на одному місці в зимовий період (Масанов, 1995, с. 90). Отже, ймовірно, існували зимівки і в кочівників Поросся. Цікаво, що казахи в зимовий період овець на ніч заганяли в спеціально загороджені та захищені укриття з каміння, хмизу, комишу та дерну поблизу зимівки (Масанов, 1995, с. 93). Ймовірно, зимівки пороських чорних клубуків розміщувались неподалік «чорноклобуцьких городків», біля річкових заплав, у зонах рідколісся та на краю лісових масивів, розташованих на ділянках розчленованої місцевості. Як правило, ці території розташовані на краях степів Прироської рівнини. Знаючи загальну площу зимового пасовища, можливо розрахувати розмір усієї череди, що могло утримувати кочівницьке суспільство цієї екосистеми (Тортика & Михеев, 1994, с. 53).

6. Внаслідок «відкритості» екосистеми Поросся кормові конкуренти для кочівницької череди у вигляді диких тварин були відсутні. На території Пороських степків не зафіксовано в історичний час великих груп травоядних. Решта видів могли вільно переміщатися за межі території в разі зростання господарського тиску людини.

7. Використання кочівниками пасовищного тваринництва розглядається як еквівалент екологічної ніші.

Ємність зимового пасовища вираховується через формулу навантаження:

$$H = Y / (K \times D) \quad (3)$$

H – навантаження на пасовище (ємність), кількість голів тварин, яких можна утримувати на 1 га пасовища без шкоди для травостою протягом часу D при врожайності Y та добовою потребою в кормі на 1 тварину K .

Y – врожай корму з 1 га за час D . При цьому передбачається, що випас цих територій відбувається лише в зимовий час, а трав'яниста маса в зимовий період складає 35% від маси травостою в період цвітіння. Причому врожай – це не всі 100% продукції пасовища, а лише частина, що піддається вилученню (у середньому 50-70%). Адже при випасанні 100% відсотків врожаю екосистема пасовища виснажується (Тортика & Михеев, 1994, с. 53). Врожай може бути виражений в кілограмах або в кормових одиницях. 1 кормова одиниця – це 2500 ккал обмінної енергії.

K – орієнтовна добова потреба 1 тварини в кормах (у кг сухої маси або кормових одиницях). Дані про добові норми споживання для різних видів тварин, відомі з літератури (Кудрявцев, 1987, с. 115; Тортика & Михеев, 1994, с. 53), наведені в додатку Д табл. 3.

D – період використання чередою пасовища (у нашому випадку – зимового) в днях. Тривалість залягання снігового покриву на території Поросся становить 90-100 днів (*Степи Київської області: Сучасний стан та проблеми збереження*, 2009, с. 8–9). При цьому його глибина становить 25-30 см. Для регіону характерні ожеледі. Переважають вітри північно-західного напрямку. Отже:

$$H = (Y \times 0,35) \times 0,5 / (K \times D) \quad (4)$$

Наступна модифікація формули пов'язана з розташуванням на пасовищі різних видів тварин із різним рівнем потреби в кормах. Для цього необхідно знати співвідношення різних видів тварин у череді. За аналогією до череди монголів XIII ст. можна вважати, що співвідношення коней до великої рогатої худоби або овець було 1:6 (Крадин & Скрынникова, 2006, с. 69). Таке співвідношення відоме з твору Мэн-да бэй-лу «в их стране у кого есть одна лошадь, непременно есть шесть-семь овец. Следовательно, если [у человека] сто лошадей, то [у него] непременно должно быть стадо из шестисот-семисот [голов] овец.» (Мункуева, 1975, с. 69). Вівці були для кочівників основним джерелом м'ясної їжі та складали більшу частину череди. Кози складали не більше 5-10% (Крадин & Скрынникова, 2006, с. 70). За етнографічними паралелями та археологічними дослідженнями пам'яток часів Монгольської імперії, склад череди можна реконструювати наступним чином: 50-60% – вівці; 15-20% – коні та велика рогата худоба; решта – кози (Крадин & Скрынникова, 2006, с. 72). За С. А. Плетньовою, обмеження територій кочування до певної спеціалізації скотарства та зміни складу череди (Плетнёва, 1982, с. 37). Залежно від характеру пасовищ, в череді відбувалось збільшення певних видів тварин. Так, для кочівників широких лучних просторів великих рік характерне переважання в череді великої рогатої худоби, ковилово-різнотравні ділянки сприяли розведенню коней.

Територія зимових пасовищ. Територія Прироської рівнини між річками Дніпро-Рось-Кам'янка-Стугна становить 606 074 га. Частину цієї території займали лісові масиви (110 877 га). Решта території могла використовуватись як пасовище для Пороських кочівників. Оскільки ми точно не знаємо конфігурації та розташування місць зимових пасовищ, скористаємось мінімальним відсотковим відношенням (30%) від загальної площі всіх пасовищ. Таким чином площа зимових пасовищ становить 148 559 га.

Доступний корм. За даними Е. М. Лавренка, трав'янисті ділянки лісостепу мають продуктивність 15 ц/га (Балашев, Сипайлова, Соломаха, & Шеляг-Сосонко, 1988, с. 104; Федосеев, 1965, с. 5) Виходячи з площі, сумарна

продуктивність зимових пасовищ – 2 228 386,5 ц сухого корму. Поживна цінність сіна порівняно з травною знижується на 20-30% (Кудрявцев, 1987, с. 110). Тобто, у зимовий період доступні лиш 35% від загального врожаю в період цвітіння. Звідси отримуємо 779 935,275 ц. Вилученню у вигляді випасу підлягають лише 50-70% від всього врожаю. Ми орієнтуємось на 60%, отримуємо 467 961,165 ц сухого корму для харчування тварин.

Отже, після підстановки конкретних значень в формулу навантаження отримуємо:

$$H = (0,35\% \times 1500 \text{ кг/га}) / (((13 \text{ кг/день} \times 0,15 \text{ коней}) + (9,5 \text{ кг/день} \times 0,3 \text{ корів}) + (4,5 \text{ кг/день} \times 0,5 \text{ овець}) + (5 \text{ кг/день} \times 0,05 \text{ кіз})) \times 90) = 525 / ((1,95 + 2,85 + 2,25 + 0,25) \times 90) = 525 / (7,3 \times 90) = 525 / 657 = 0,799 \text{ ум.голів / га} \quad (5)$$

Що відповідає кризовому навантаженню на пасовище.

Звідси визначаємо кількість тварин, що могли прогодуватись на зимових пасовищах Поросся за формулою

$$Q_T = H \times S_{\text{зим}} \quad (6)$$

Енергетична цінність 1 умовної голови = 0,72 ГДж

Звідси $Q_T \times 0,72 = 85463,28$ Гдж енергетичний потенціал території (E)

Для визначення кількості людей (Q_h) що могли прогодуватись з цієї території застосовуємо формулу:

$$Q_h = ((1 - K_t) \times E) / ((K_f \times S_p \times (365 \text{ днів} \times 24 \text{ години} \times 3600 \text{ сек})) \quad (7)$$

Q_h – кількість людей.

K_t – коефіцієнт товарності череди, тобто скільки тварин не застосовується в їжу, а використовується для інших потреб, в тому числі і для їх розмноження. $1 - K_t = 0,25$, оскільки лише чверть череди використовується в їжу.

K_f – фізіологічно необхідна частина тваринної їжі в раціоні людини = 0,12.

S_p – енергетична потужність споживання однієї людини в КВт = 0,12.

Отже: $(365 \text{ днів} \times 24 \text{ години} \times 3600 \text{ сек})$ – тривалість року в секундах. Звідси:

$$Q_T = 0,799 \times 148\,559 = 118699 \text{ голів} \quad (8).$$

Спираючись на граничні межі екологічної ємності (максимальна кількість населення) території кочування печенігів (42 394 га) автор обрахував

максимально можливу кількість населення. Скориставшись наведеними раніше формулами і припустивши, що 30% всієї території займали зимові пасовища, отримуємо 308 людей. Для території Білоцерківсько-Кагарлицького степу максимально можлива кількість кочівників розрахована за базовою ємністю ландшафту становить: $Q_h = (0,25 \times 85463,28) / (0,12 \times 0,12 \times (365 \text{ днів} \times 24 \text{ години} \times 3600 \text{ сек})) = 21365,82 / 473040 = 0,045167047 \text{ млн. людей.} = 45\,167,047 \text{ людей.}$

Таким чином, на території Білоцерківського та Кагарлицького степків могло одночасно проживати не більше 45 тисяч кочівників, що співвідноситься з розміром однієї орди.

ДОДАТОКЖ.
Альбом ілюстрацій

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Територія Поросся (1) у складі Давньої Русі (2) з межами князівств (3) поданих за Б. А. Рыбаковим (Рыбаков, 1982) на фоні фізико-географічних зон: 4 – лісостепу, 5 – степів, 6 – лісів мішаних, 7 – лісів широколистяних за (Физико-географический атлас мира, 1964, с. 96, 116, 249).

Рис. 2. Речовий комплекс поховання біля с. Таганча за Gawrysiak-Leszyńska, W., & Musianowicz, K. 2002 та Sarnowska 1949. Вид на городище Таганча за І. І. Фундуклеєм, 1848.

Рис. 3. Матеріали з комплексу пам'яток Миколаївка. №1-6, 11 кераміка з лівобережного поселення; №7-10 срібні скроневі кільця з правобережного могильника; №12 - кераміка з насипу кургану лівобережного могильника (Звіздецький & Серов, 1988, с. 70; Кучера & Іванченко, 1987, с. 70).

Рис. 4. Графік розподілу кількості відкритих та досліджених пам'яток давньоруського часу у Поросся за роками та типами.

Рис. 5. Археологічні Пам'ятки слов'янського та давньоруського часу на території Поросся.

Рис. 6. Фрагмент «Landtafel des Ungerlands, Polands, Reüssen, Littaw, Walachei und Bulgarei» 1540 р.

Рис. 7. Фрагмент карти з «Mercator Atlas of Europe» 1589 р.

Рис. 8. Фрагмент однієї з карт вміщеної до «Theatrum orbis terrarum» 1570 р.

Рис. 9. Фрагмент карти «Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae...» 1683 р.

Рис. 10. НП Поросся XII - першої половини XIII ст на фоні фрагменту спеціальної карти Гійома де Боплана 1650 р.

Рис. 11. Схема розташування слов'янських археологічних пам'яток у басейні р. Рось.

Рис. 12. Схема розташування давньоруських населених пунктів XI ст.: 1 - НП, що виникли у першій половині XI ст., 2 - НП, що виникли протягом XI ст., 3 - НП, що виникли в кінці XI ст. (а - укріплені НП, b - неукріплені НП). Змієві вали за будівельним періодами.

Рис. 13. Схема просторового розподілу населених пунктів XI ст. за територіальними групами. Змієві вали за будівельними періодами.

Рис. 14. Схема просторового розподілу населених пунктів XII - першої половини XIII ст. за територіальними групами. Змієві вали за будівельними періодами.

Рис. 15. Співвідношення кількості археологічних пам'яток та реконструйованих населених пунктів давнини на території Поросся за хронологічними періодами.

Рис. 16. Схема просторового розташування населених пунктів XII- першої половини XIII ст. розділених на класи за розміром площі та зонами заселення.

Рис. 17. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у канівській територіальній групі; б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у канівській територіальній групі.

Рис. 18. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у корсунській територіальній групі; б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у корсунській територіальній групі.

Рис. 19. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у торчесько-богуславльській територіальній групі; б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у торчесько-богуславльській територіальній групі.

Рис. 20. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у юр'євській територіальній групі; б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у юр'євській територіальній групі.

Рис. 21. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у неятинській територіальній групі; б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у неятинській територіальній групі.

Рис. 22. Етнічна структура населення давньоруського Поросся.

Рис. 23. Пороська оборонна лінія XII ст.

Рис. 24. Графік-гістограма загального розподілу реконструйованих населених пунктів давньоруського Поросся XII - першої половини XIII ст. на групи

за розміром площі (великі, середні, малі) та розподіл за класами (1-19) за тим самим параметром.

Рис. 25. Ранжування населених пунктів XII-XIII ст. території давньоруського Поросся за класами площі (1-19) у кожній з груп за розміром площі (а - малі населені пункти, б - великі населені пункти, с - середні населені пункти). Додатково вказано ранг та площу крайніх НП у кожному класі.

Рис. 26 а). Відсотковий розподіл кількості населених пунктів давньоруського Поросся XII – першої половини XIII ст. у групах за розмірами; б). Відсотковий розподіл сумарної площі населених пунктів давньоруського Поросся XII – першої половини XIII ст. у групах за розмірами.

Рис. 27. Схема розташування населених пунктів другої половини XIII-XIV ст. на території Поросся.

Рис. 28. Геоботанічне районування давньоруського Поросся. Геоботанічні округи: XXII - Староконстантинівсько-Білоцерківський, XXIII - Умансько-Канівський; Геоботанічні райони: 82 - Любарсько-Чуднівський, 84 - Фастівський, 85 - Козятинсько-Сквирський, 86 - Білоцерківський, 87 - Жашківський, 88 - Христинівсько-Звенигородський, 89 - Канівський, 90 - Черкасько-Чигиринський.

Рис. 29. Розподіл типів ландшафтів у потенційних п'ятикілометрових ресурсних зонах НП Поросся XII - першої половини XIII ст. (а - розподіл загалом у Пороссі; б - розподіл за територіальними групами).

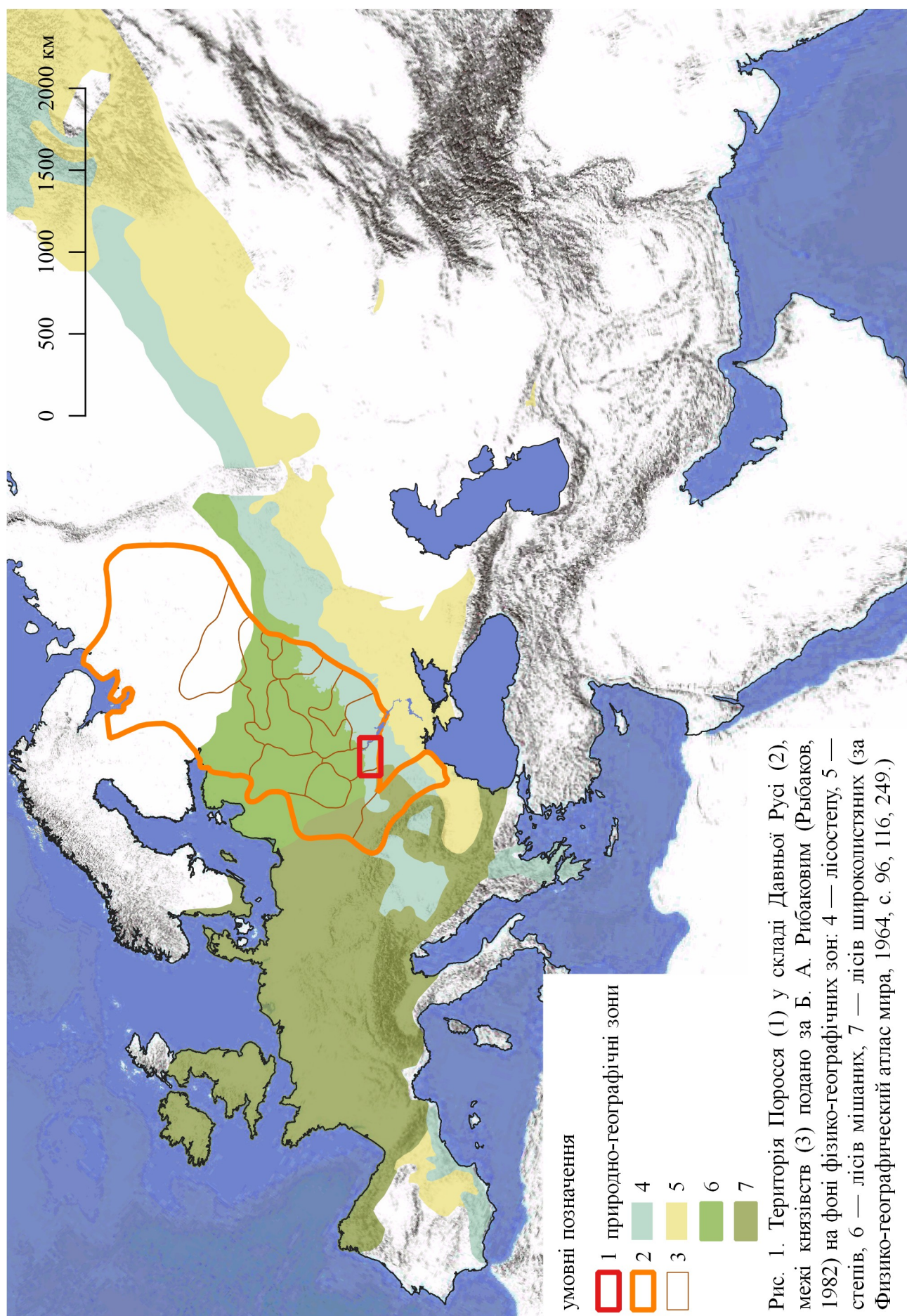
Рис. 29-А. Розподіл типів ландшафтів у потенційних п'ятикілометрових ресурсних зонах НП Поросся XII - першої половини XIII ст.

Рис. 30. Типи ґрунтів найближчої ресурсної зони НП Хутір Половецький (радіус 1 км) серед фонового оточення (радіус 2 км).

Рис. 31. Механічний склад ґрунтів найближчої ресурсної зони НП Хутір Половецький (радіус 1 км) серед фонового оточення (радіус 2 км).

Рис. 32. Орографічна структура найближчої ресурсної зони НП Хутір Половецький (радіус 1 км) серед фонового оточення (радіус 2 км).

Рис. 33 а. Вид на городище Хутір Половецького з заходу (Довженок, 1956); б. Вид на городище Хутір Половецький з півдня (Борисов, 2012).

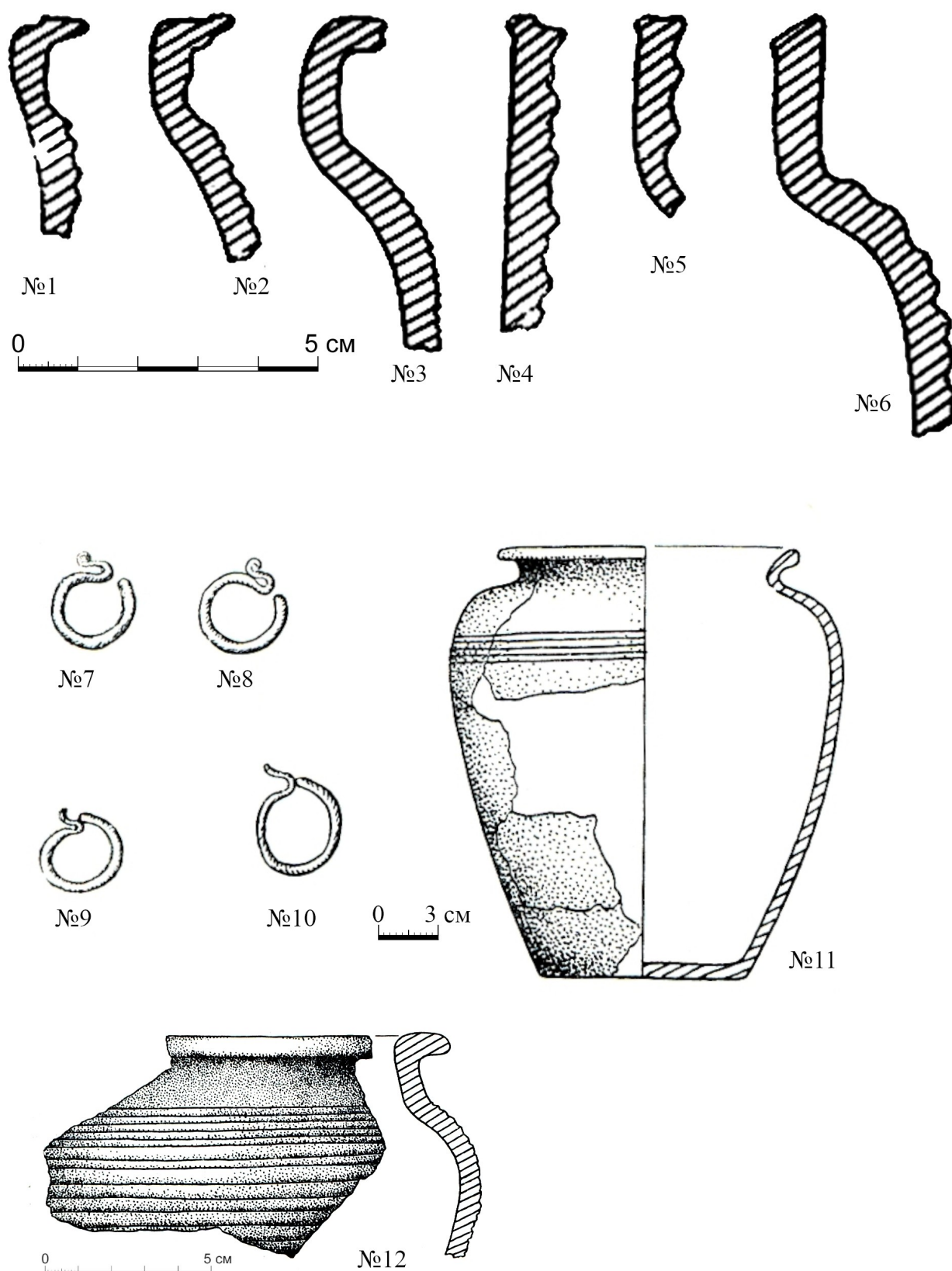

Рис. 3. Матеріали з комплексу пам'яток Миколаївка. №1-6, 11 кераміка з лівобережного поселення; №7-10 срібні скроневі кільця з правобережного могильника; №12 - кераміка з насипу кургану лівобережного могильника (Кучера, Іванченко, 1987 с.70; Звіздецький, Серов, 1988 с.70)

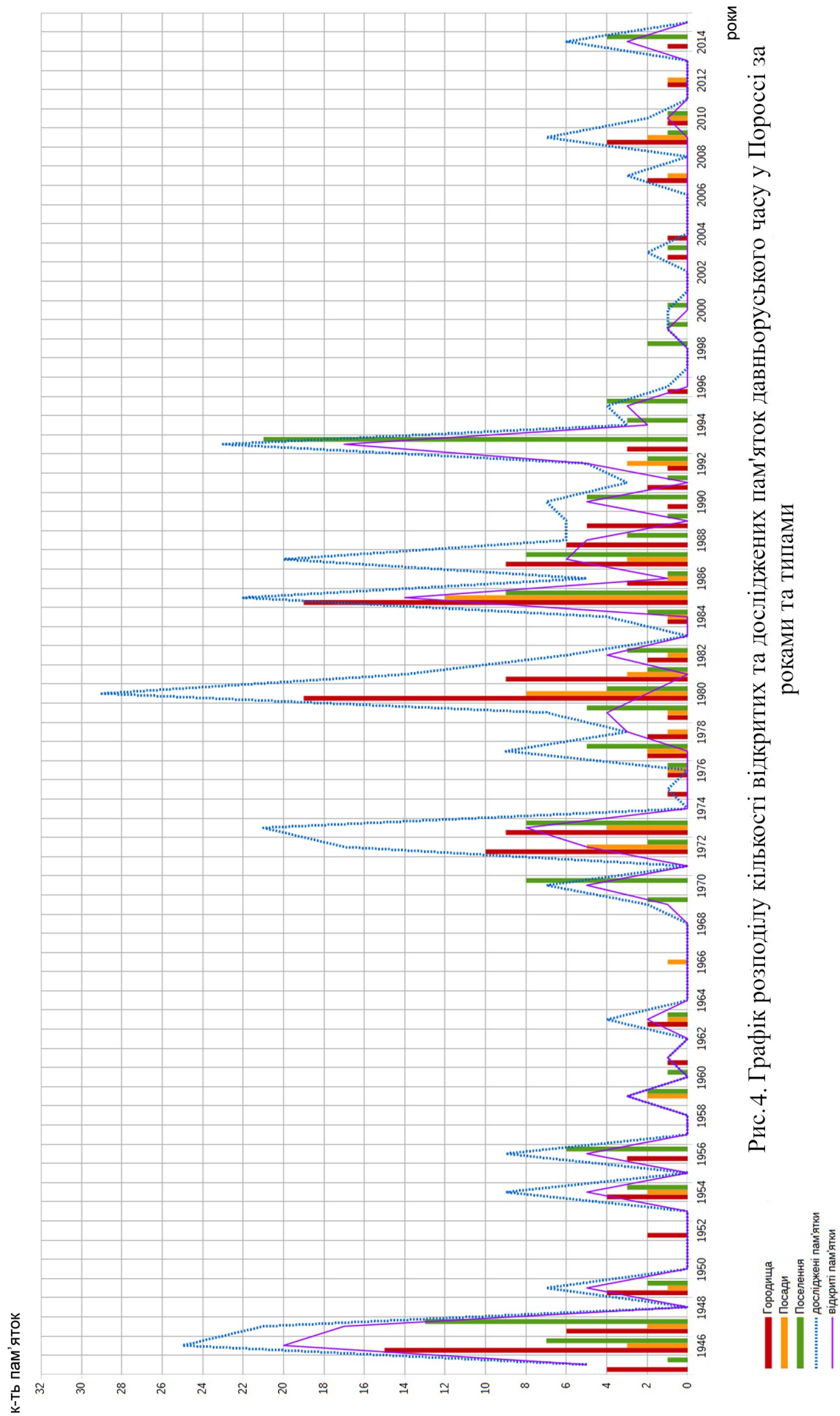

Рис. 4. Графік розподілу кількості відкритих та досліджених пам'яток давньоруського часу у Пороссі за роками та типами

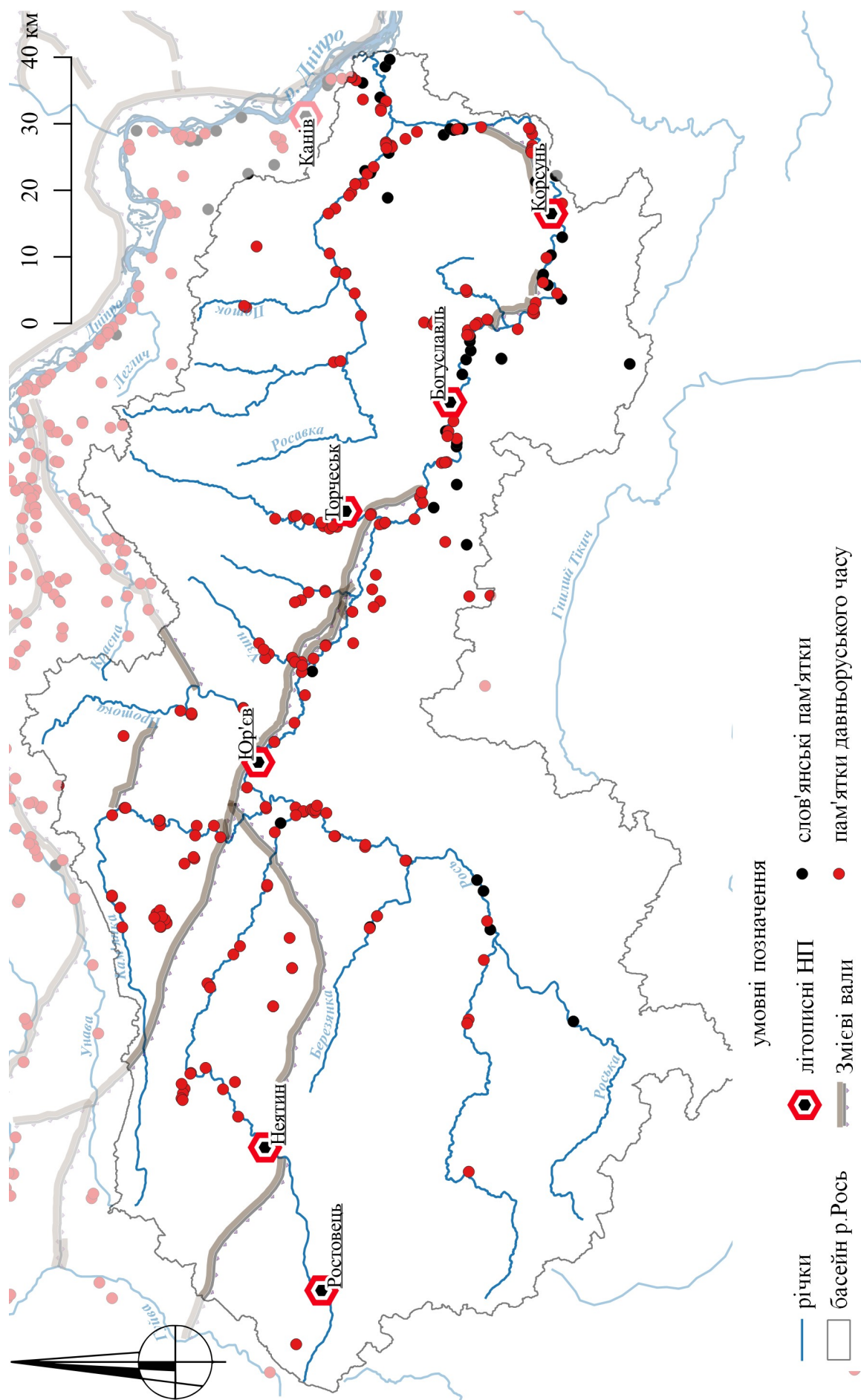

Рис. 8. Фрагмент однієї з карт вміщеної до «Theatrum orbis terrarum» 1570 р.

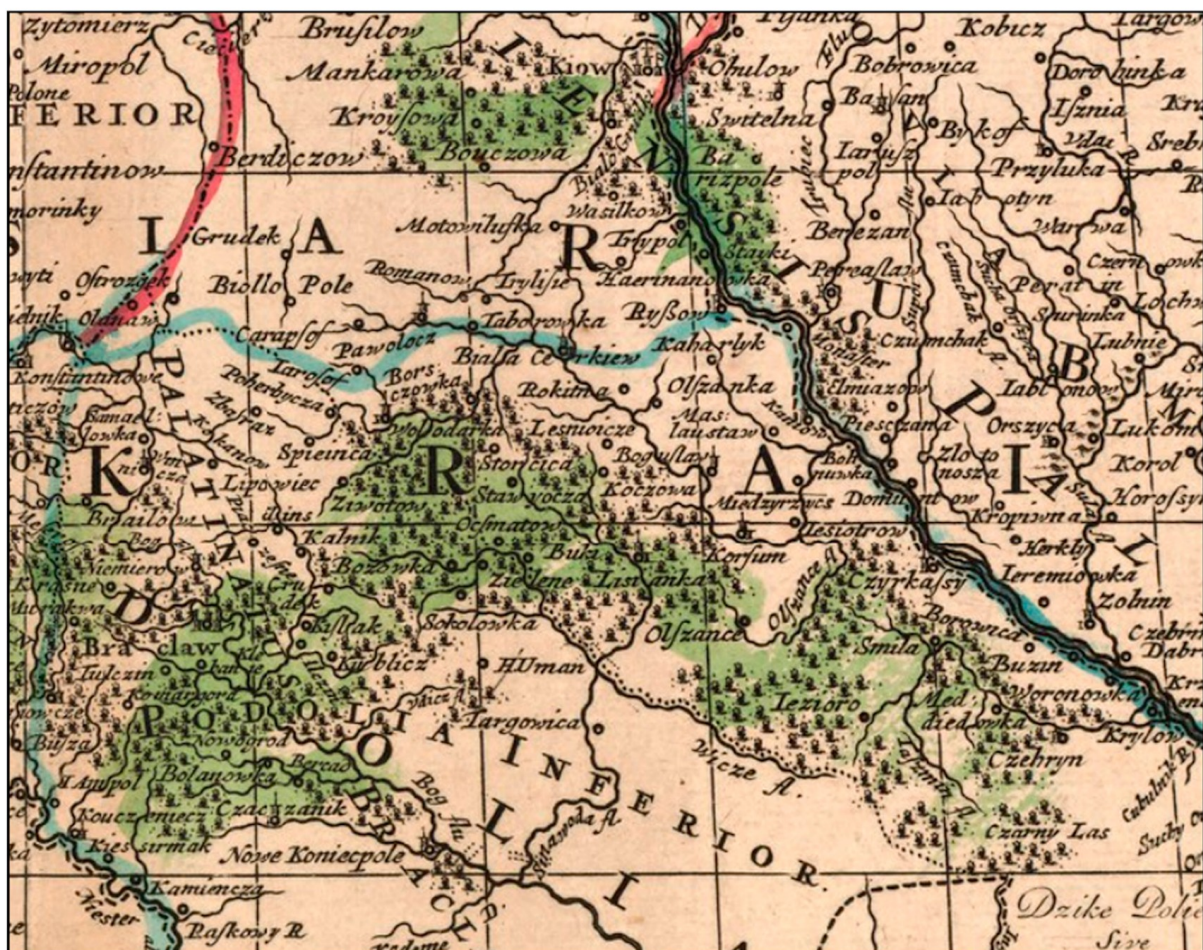

Рис. 9. Фрагмент карты «Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae...» 1683 г.

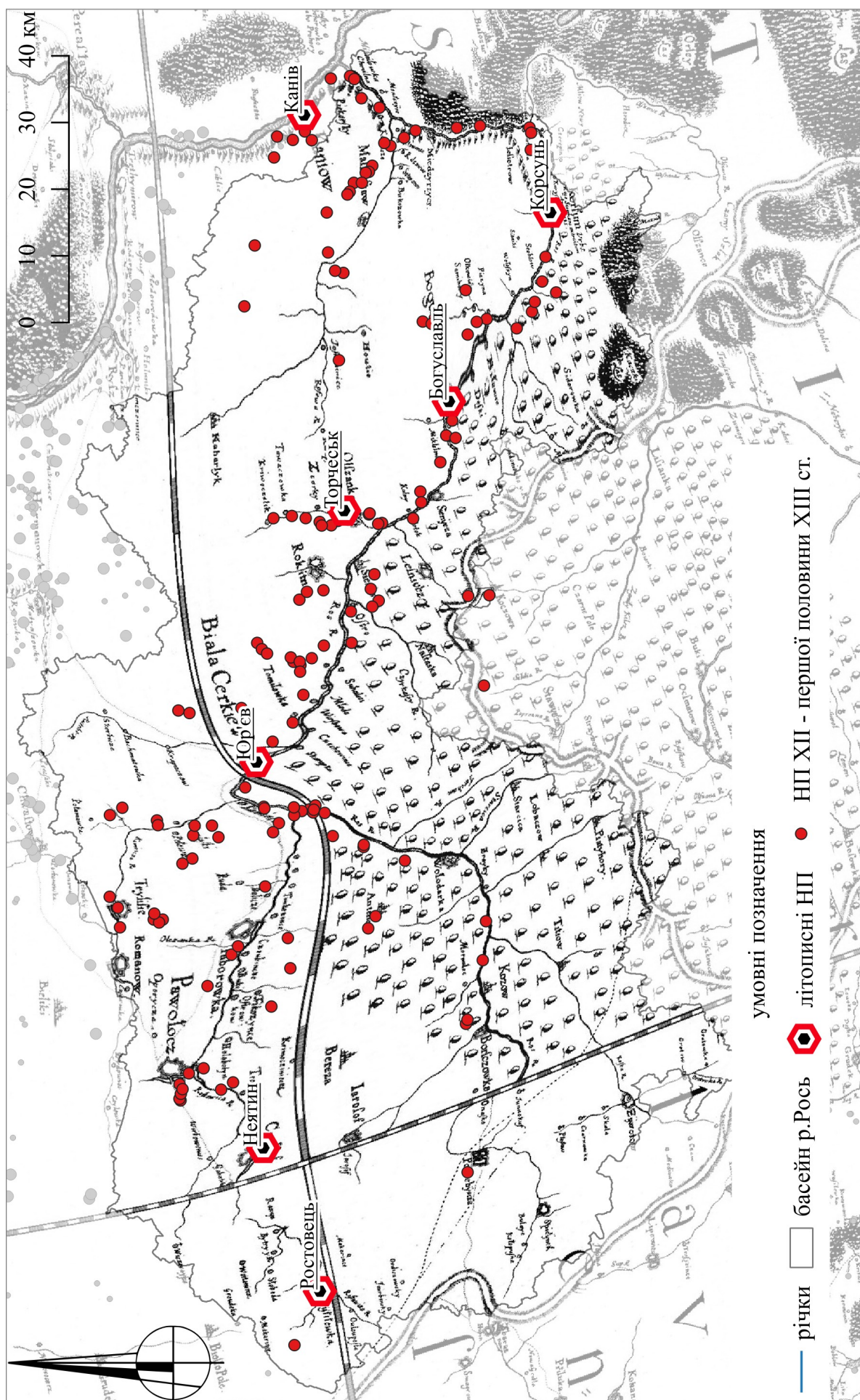

Рис. 10. НП Поросья XII - першої половини XIII ст на фоні фрагменту спеціальної карти Гійома де Бофлана 1650 р.

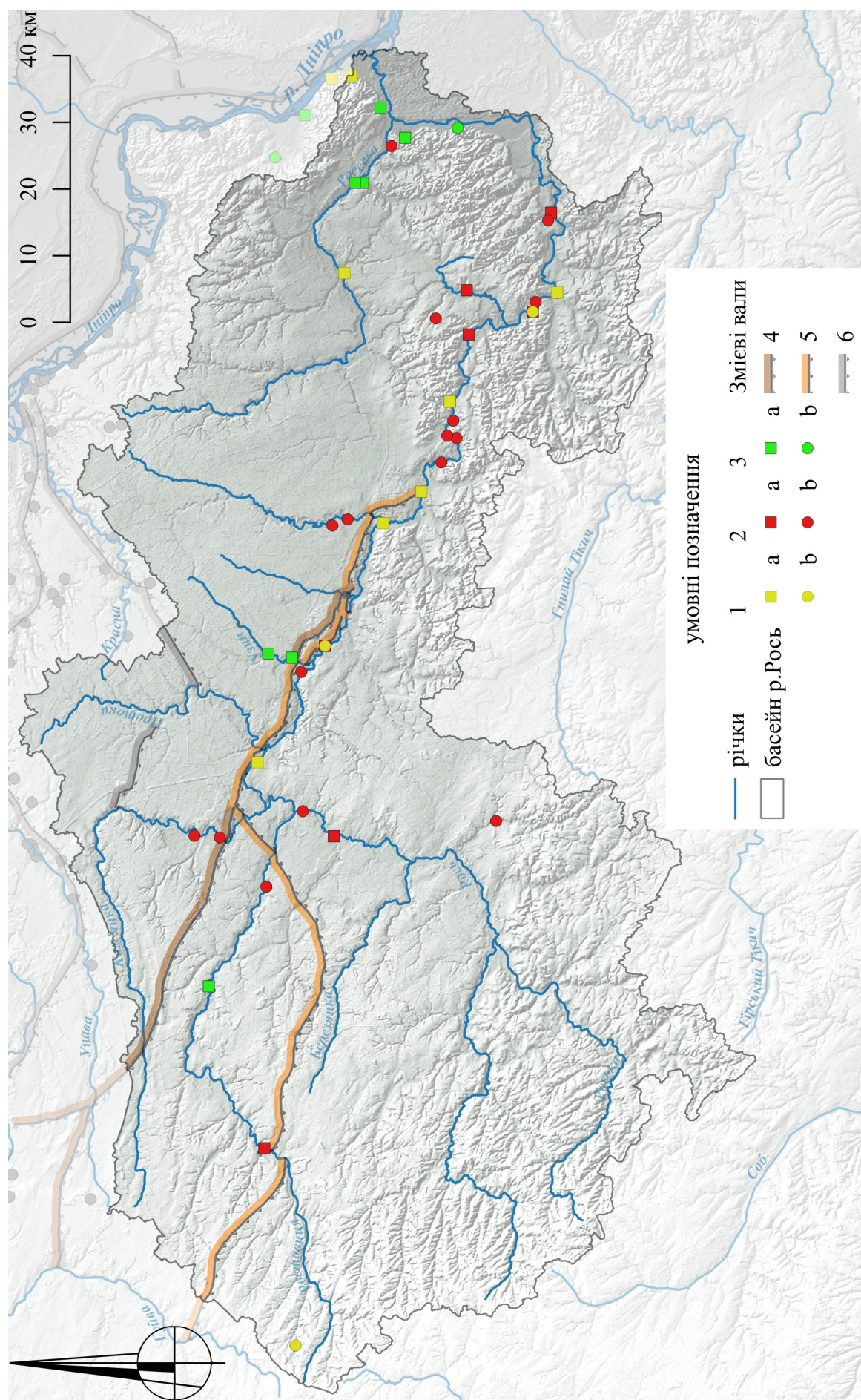

Рис. 12. Схема розташування давньоруських населених пунктів XI ст.: 1 - НП, що виникли у першій половині XI ст., 2 - НП, що виникли протягом XI ст., 3 - НП, що виникли в кінці XI ст. (а - укріплені НП, б - неукріплені НП). Змієві вали за будівельним періодами.

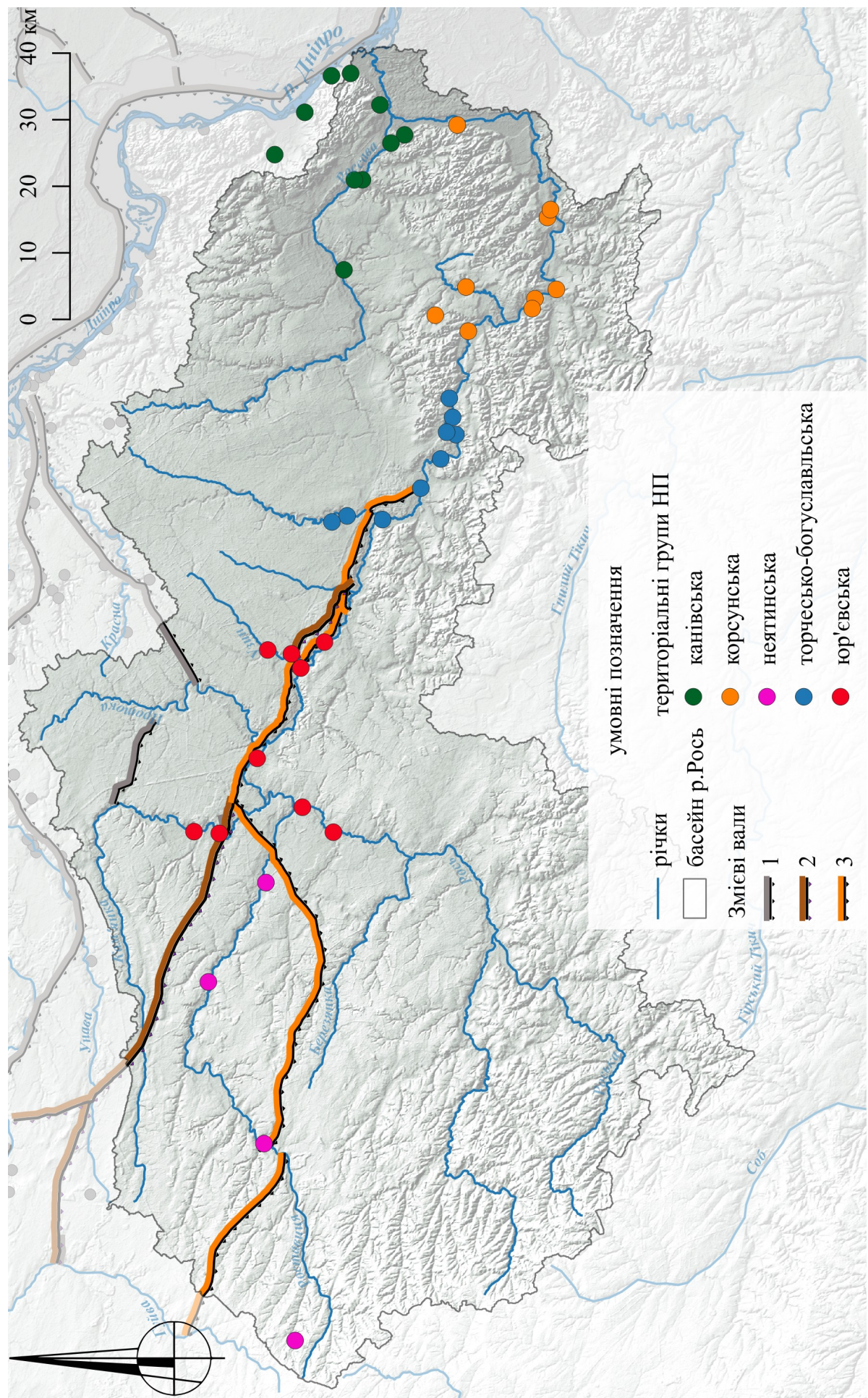

Рис. 13. Схема просторового розподілу населених пунктів XI ст. за територіальними групами. Змієві вали за будівельними періодами.

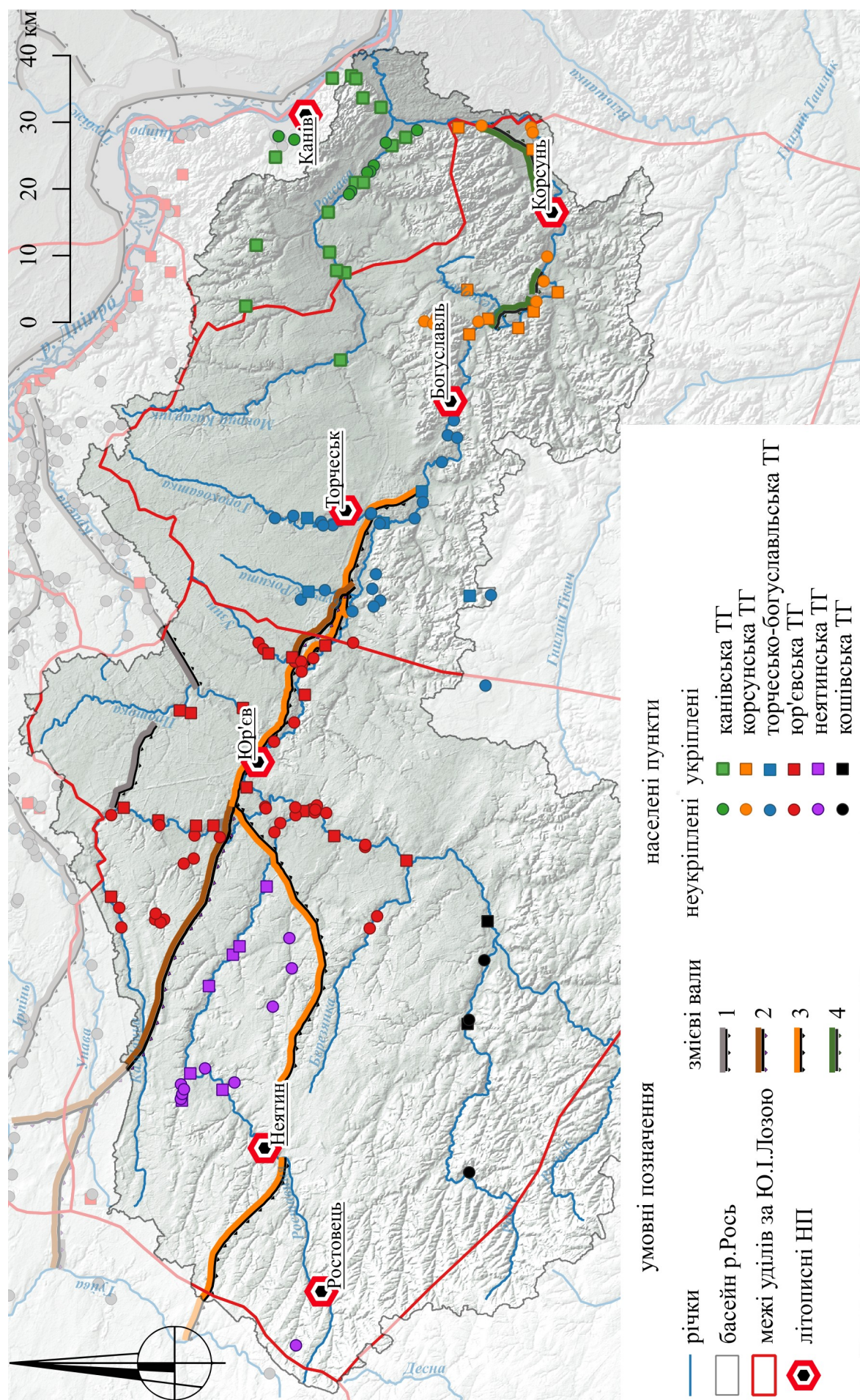
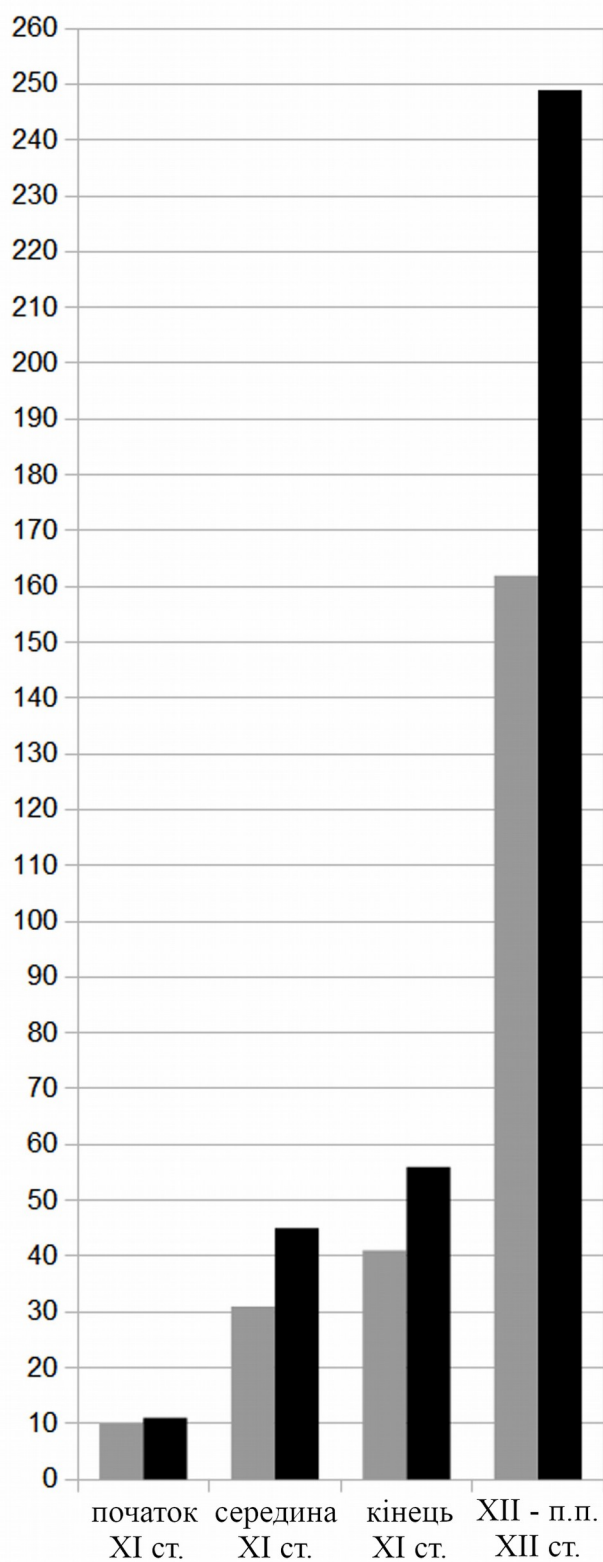

Рис. 14. Схема просторового розподілу населених пунктів XII - першої половини XIII ст. за територіальними групами. Змієві вали за будівельними періодами.

	початок XI ст.	середина XI ст.	кінець XI ст.	XII - п.п. XIII ст.
Кількість пам'яток	11	45	56	249
Кількість населених пунктів	10	31	41	162
Пропорційне співвідношення кількості населених пунктів до кількості пам'яток	10/9	10/6	10/7	10/6
К-ть АП на 1 НП	1,1	1,4	1,4	1,5
К-ть АП періоду (%) відносно всіх АП Поросся (263)	4,2	17,1	21,3	94,7

а) таблиця співвідношень кількості населених пунктів давнини та археологічних пам'яток за хронологічними етапами

б) гістограма розподілу кількості населених пунктів давнини та пам'яток у межах хронологічних етапів.

Рис. 15. Співвідношення кількості археологічних пам'яток та реконструйованих населених пунктів давнини на території Поросся за хронологічними періодами.

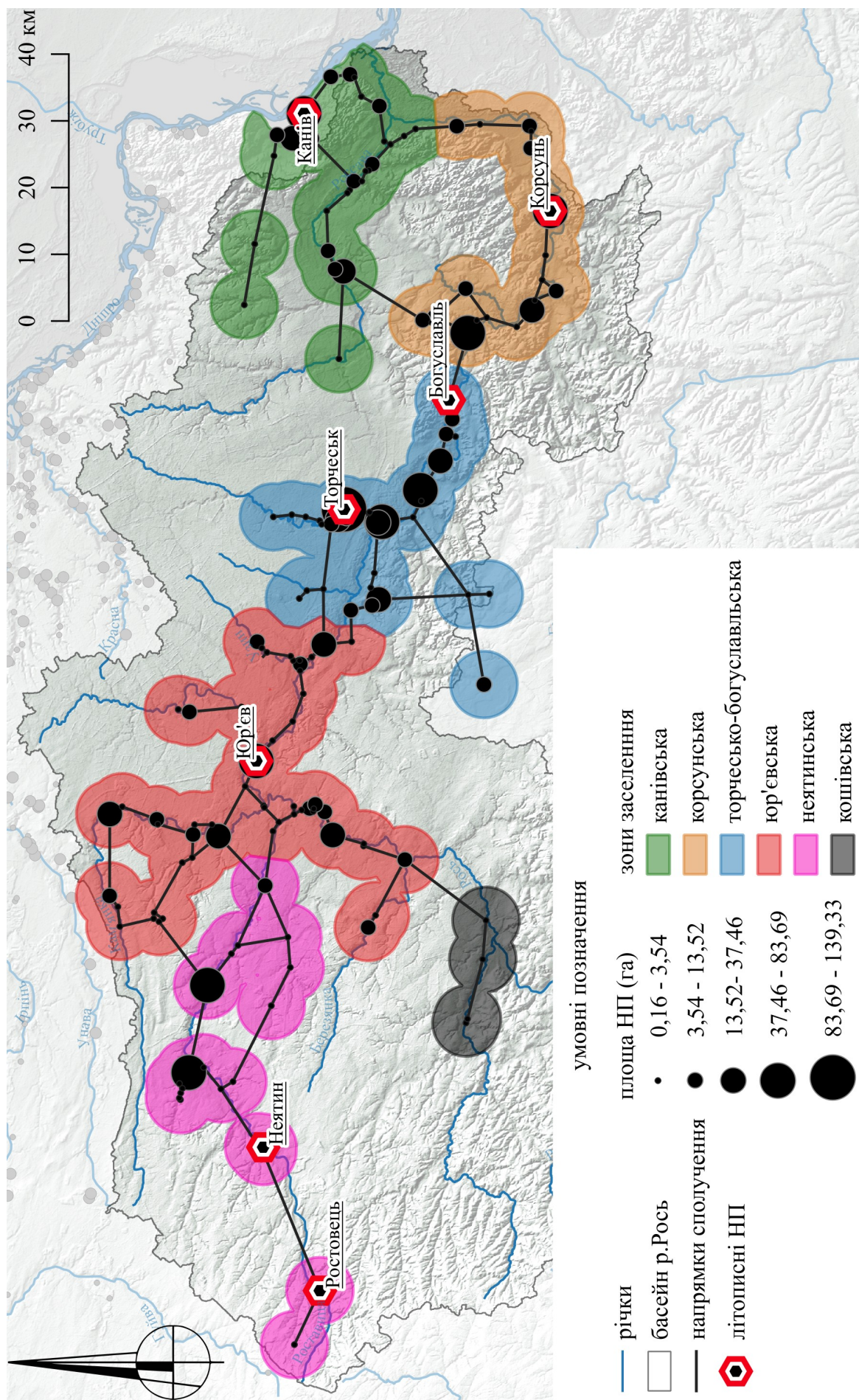

Рис. 16. Схема просторового розташування населених пунктів XII- першої половини XIII ст. розділених на класи за розміром площі та зонами заселення.

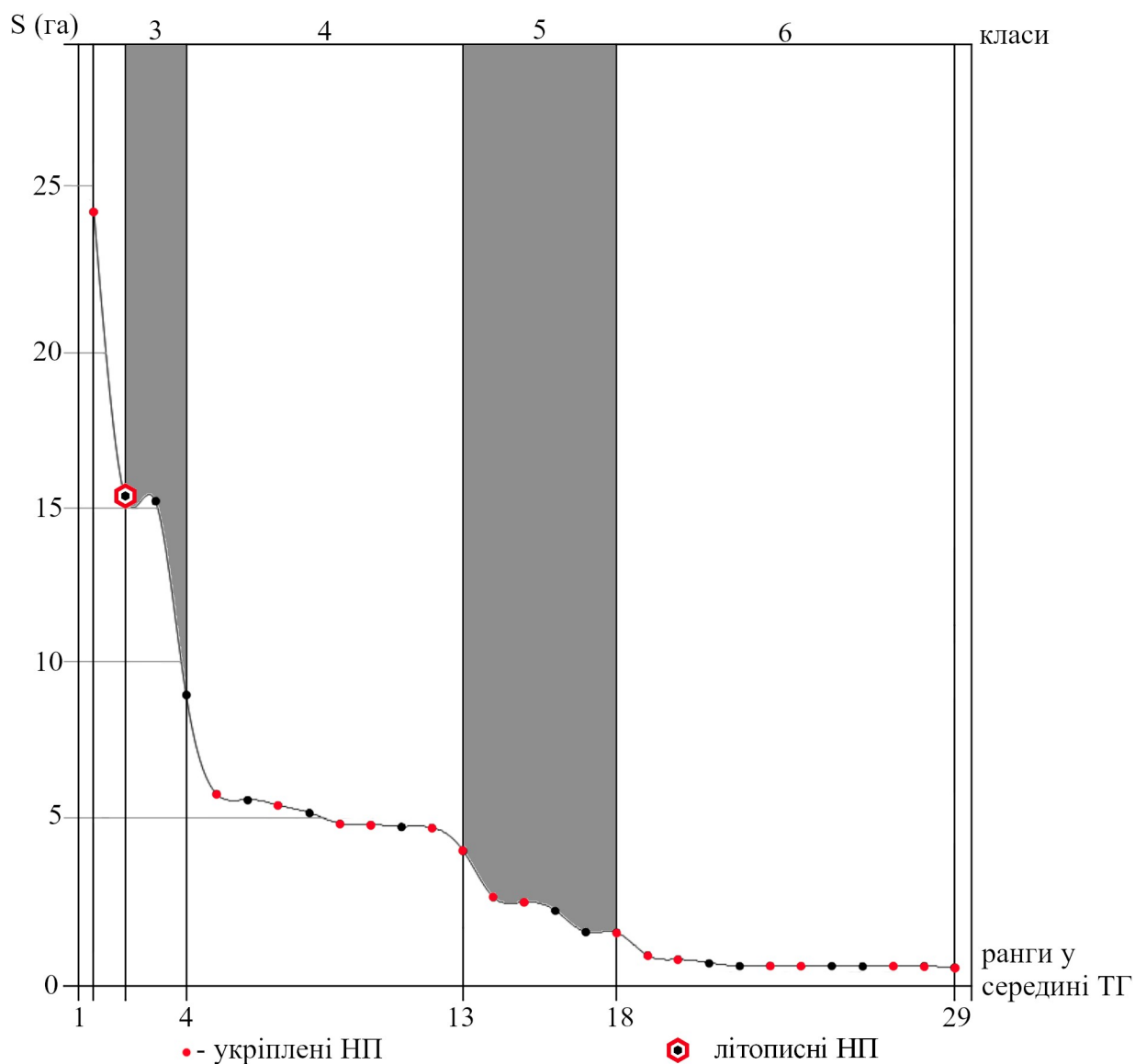

Рис. 17. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у канівській територіальній групі

класи	ранги (ТГ)	мінімальна площа (га)	максимальна на площа (га)	К-ть НП	% від сумарної кількості НП у ТГ	сумарна площа НП	% від сумарної площі НП у ТГ
1	1		24,59	1	3,5	24,5876	20,3
2	2-4	8,97	15,42	3	10,4	39,6147	32,7
3	5-13	3,95	5,76	9	31	44,8508	37
4	14-18	1,29	2,42	5	17,2	9,2836	7,7
5	19-29	0,16	0,55	11	37,9	2,8398	2,3

Рис.17. б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у канівській територіальній групі.

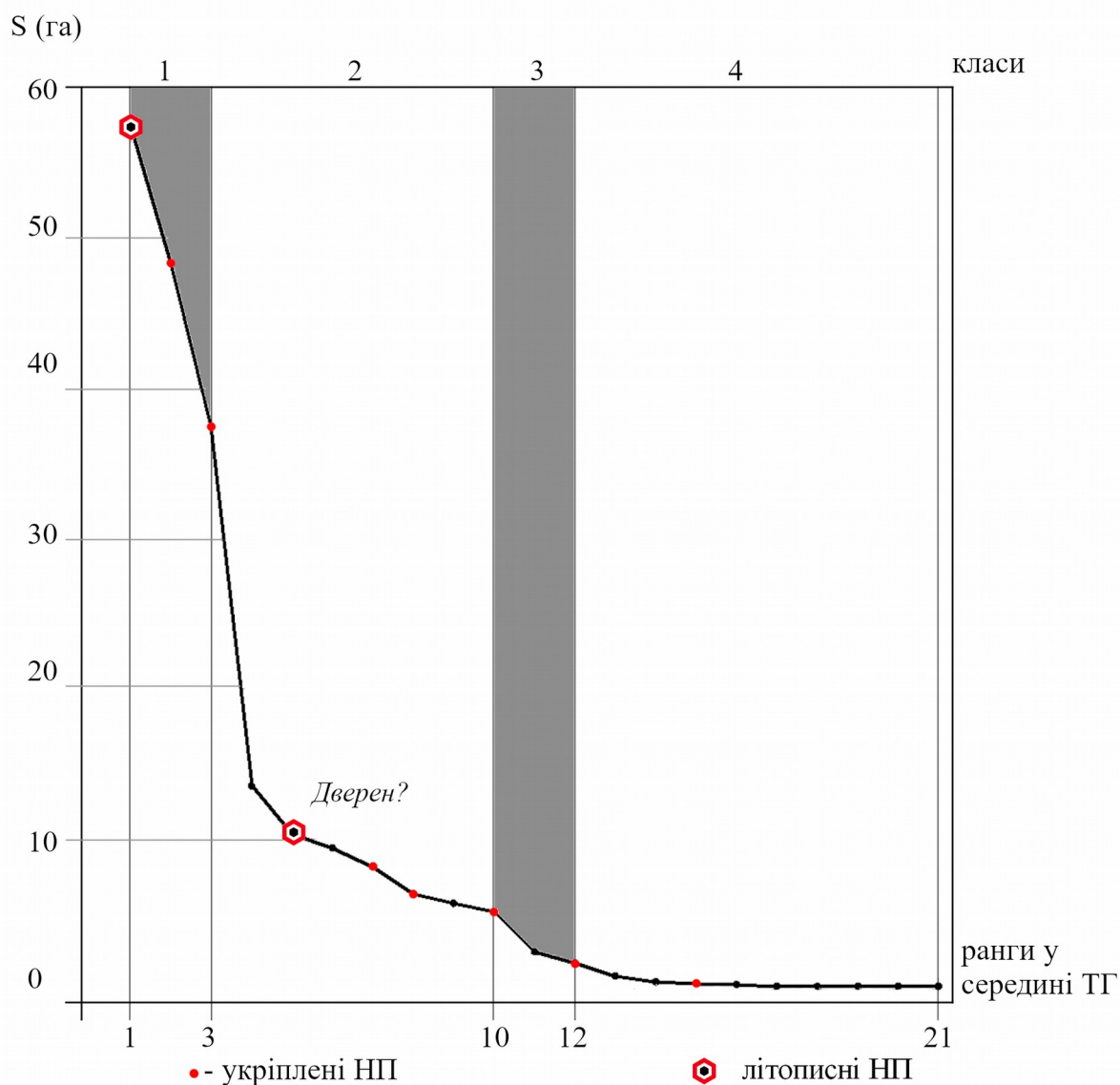

Рис. 18. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у корсунській територіальній групі.

класи	ранги (ТГ)	мінімальна площа (га)	максимальна на площа (га)	К-ть НП	% від сумарної кількості НП у ТГ	сумарна площа НП	% від сумарної площі НП у ТГ
1	1-3	37,46	57,44	3	14,3	143,2571	68,5
2	4-10	5,15	13,53	7	33,3	58,6741	28
3	11-12	1,74	2,5	2	9,5	4,2421	2
4	13-21	0,2	0,88	9	42,9	3,0899	1,5

Рис.18 б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у корсунській територіальній групі.

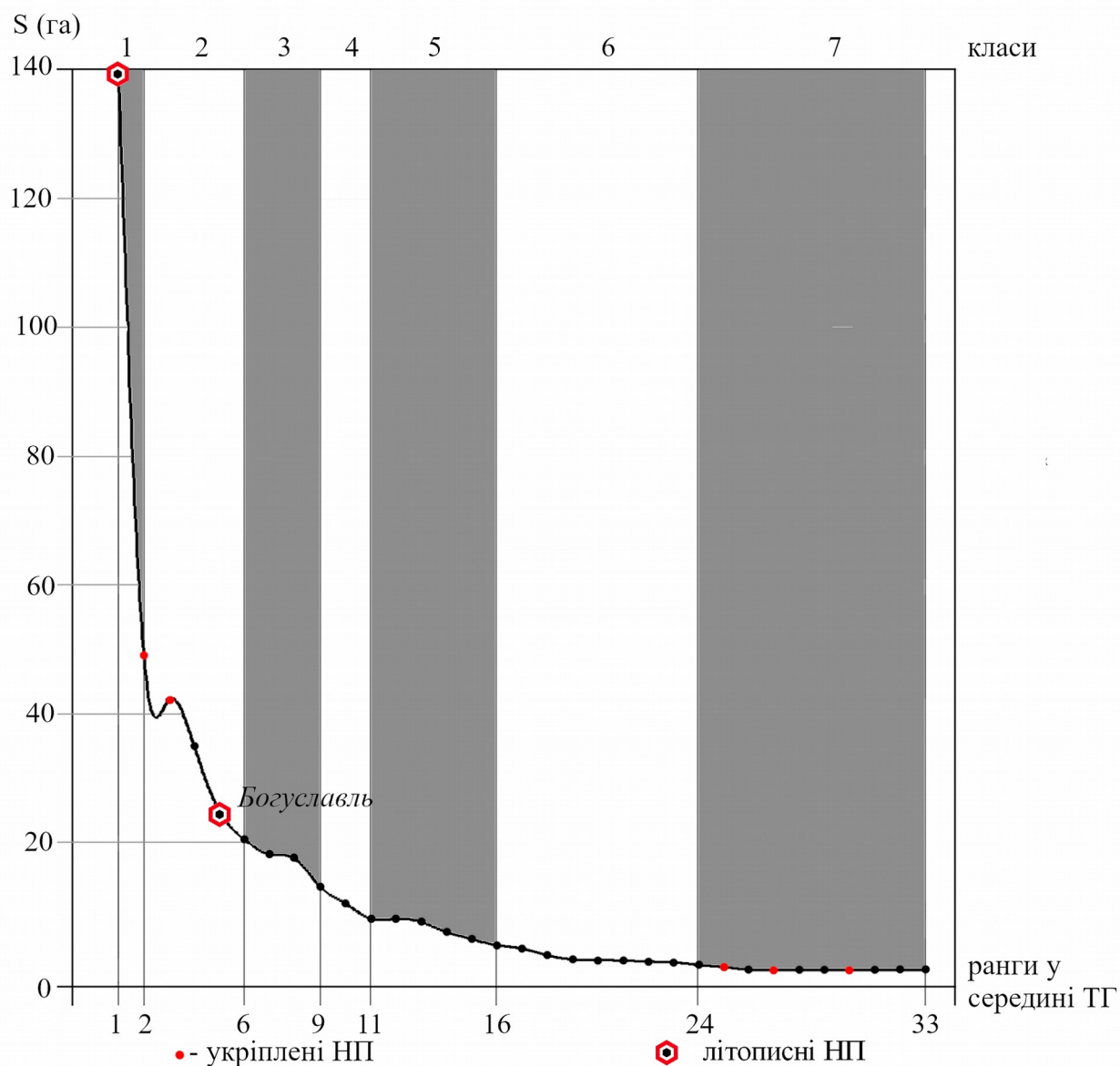

Рис. 19. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у торчесько-богуславльській територіальній групі

класи	ранги (ТГ)	мінімальна площа (га)	максимальна на площа (га)	К-ть НП	% від сумарної кількості НП у ТГ	сумарна площа НП	% від сумарної площі НП у ТГ
1	1		139,34	1	3,1	139,3352	32,7
2	2-5	24,89	49,07	4	12,5	151,0472	35,5
3	6-8	17,47	20,48	3	9,4	56,0636	13,2
4	9-10	10,55	13,12	2	6,3	23,6751	5,5
5	11-15	4,97	8,14	4	12,5	34,8755	8,2
6	16-23	1,33	4	8	25	17,8017	4,2
7	24-33	0,2	0,94	10	31,2	3,1538	0,7

Рис.19. б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у торчесько-богуславльській територіальній групі.

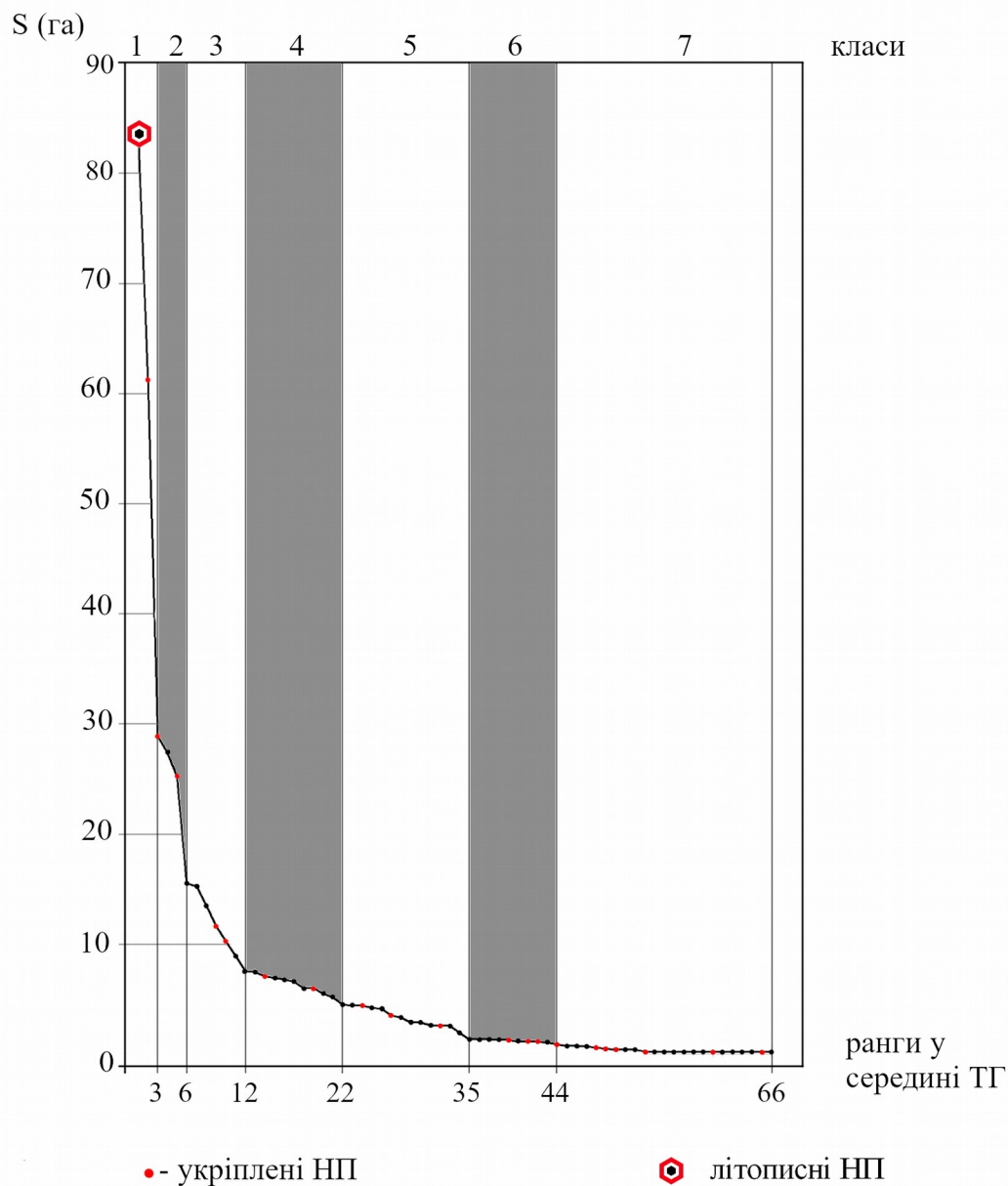

Рис. 20. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у юр'євській територіальній групі.

класи	ранги (ТГ)	мінімальна площа (га)	максимальна площа (га)	К-ть НП	% від сумарної кількості НП у ТГ	сумарна площа НП	% від сумарної площі НП у ТГ
1	1-2	61,21	83,69	2	3	144,9086	33,7
2	3-5	25,28	28,86	3	4,5	81,5557	19
3	6-11	8,91	15,52	6	9,2	75,0901	17,5
4	12-21	5,17	7,56	10	15,2	65,0608	15,1
5	22-34	1,93	4,5	13	19,7	44,0108	10,2
6	35-43	1,06	1,34	9	13,6	11,1418	2,6
7	44-66	0,2	0,89	23	34,8	8,3116	1,9

Рис.20. б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у юр'євській територіальній групі.

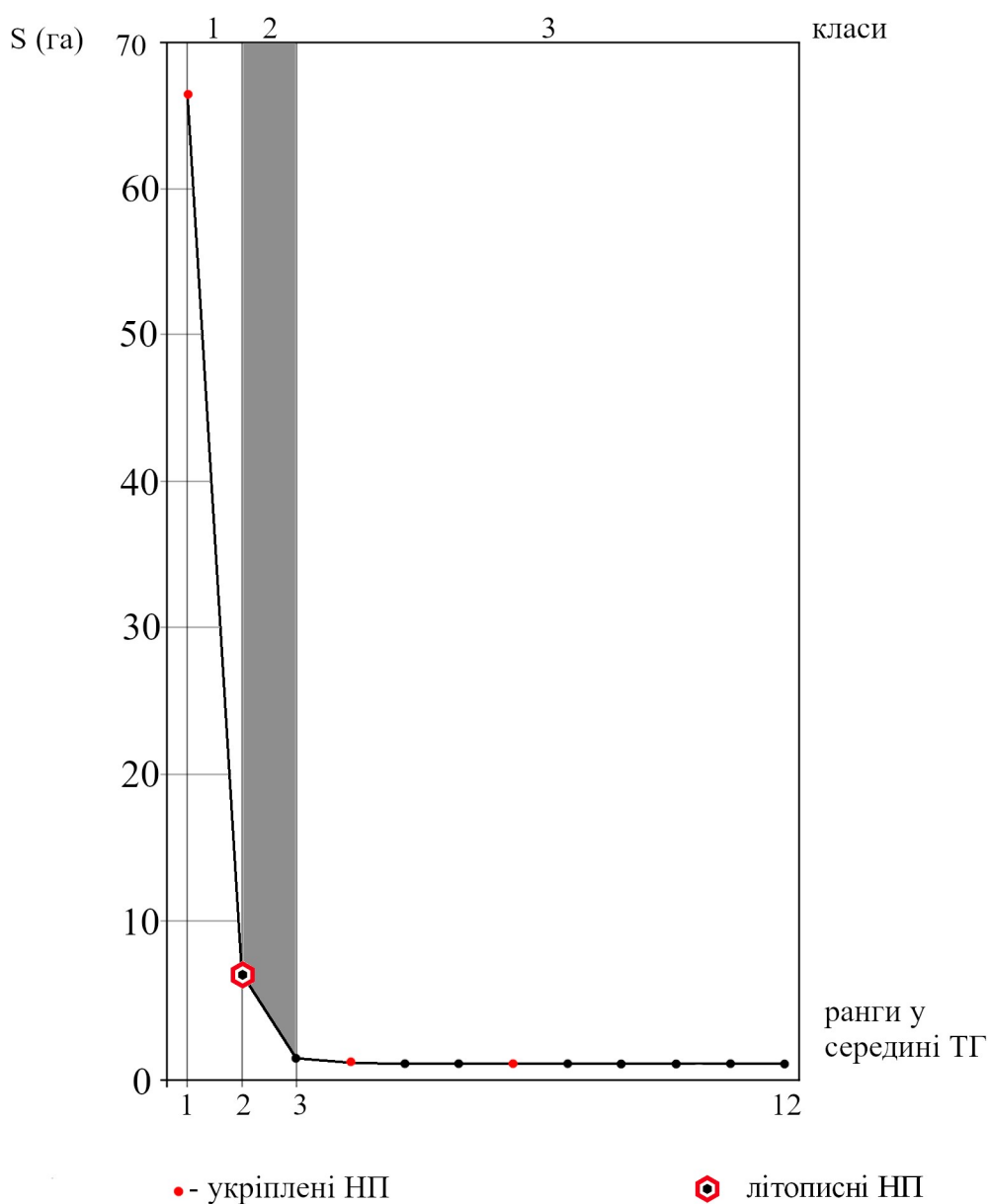

Рис. 21. а) Графік розподілу населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у неятинській територіальній групі

класи	ранги (ТГ)	мінімальна площа (га)	максимальна на площа (га)	К-ть НП	% від сумарної кількості НП у ТГ	сумарна площа НП	% від сумарної площі НП у ТГ
1	1		66,47	1	8,3	66,4684	88,3
2	2		6,35	1	8,3	6,3515	8,4
3	3-12	0,59	0,2	10	83,4	2,485	3,3

Рис.21. б). Таблиця співвідношення параметрів різних класів населених пунктів у неятинській територіальній групі.

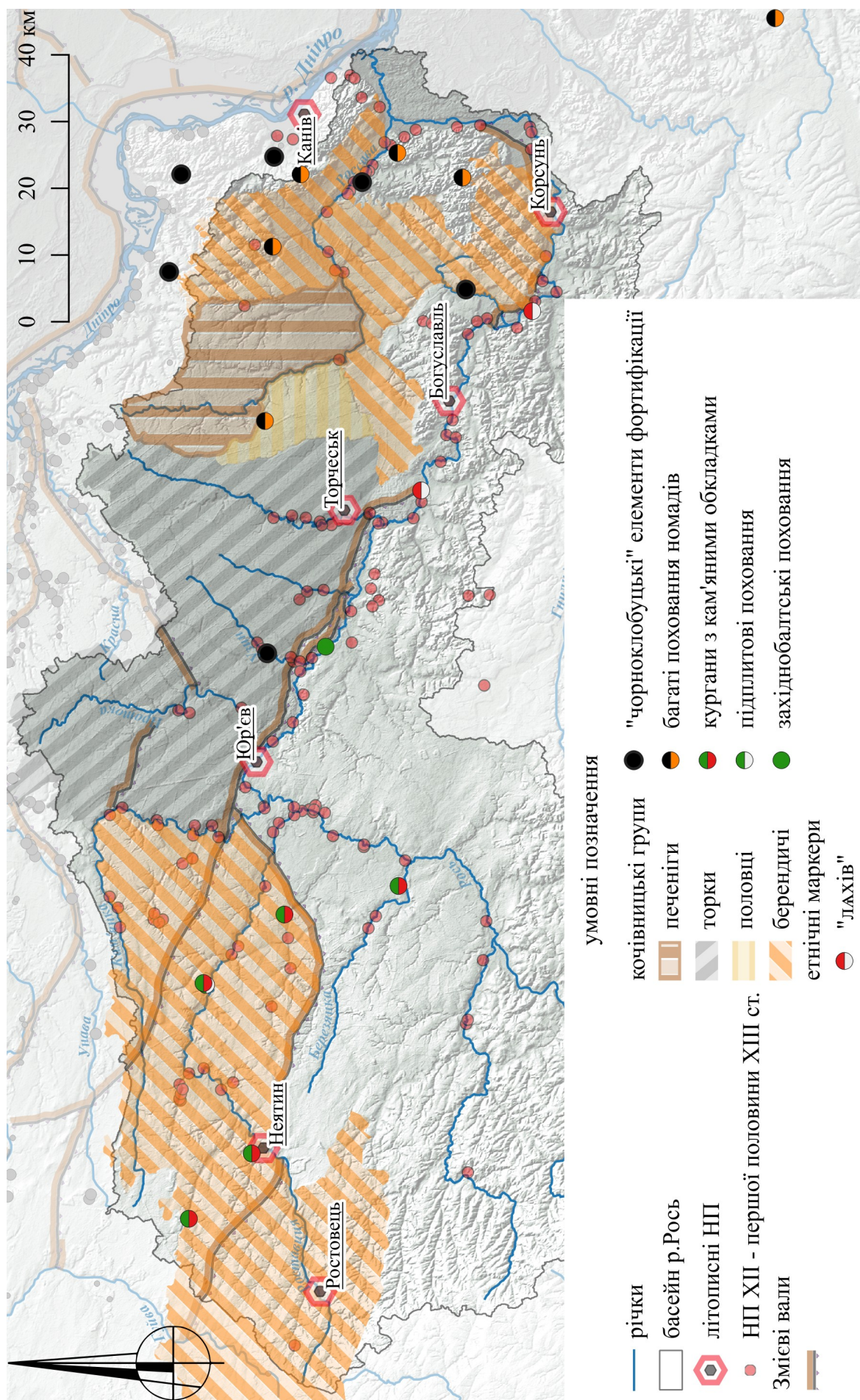

Рис. 22. Етнічна структура населення давньоруського Поросся.

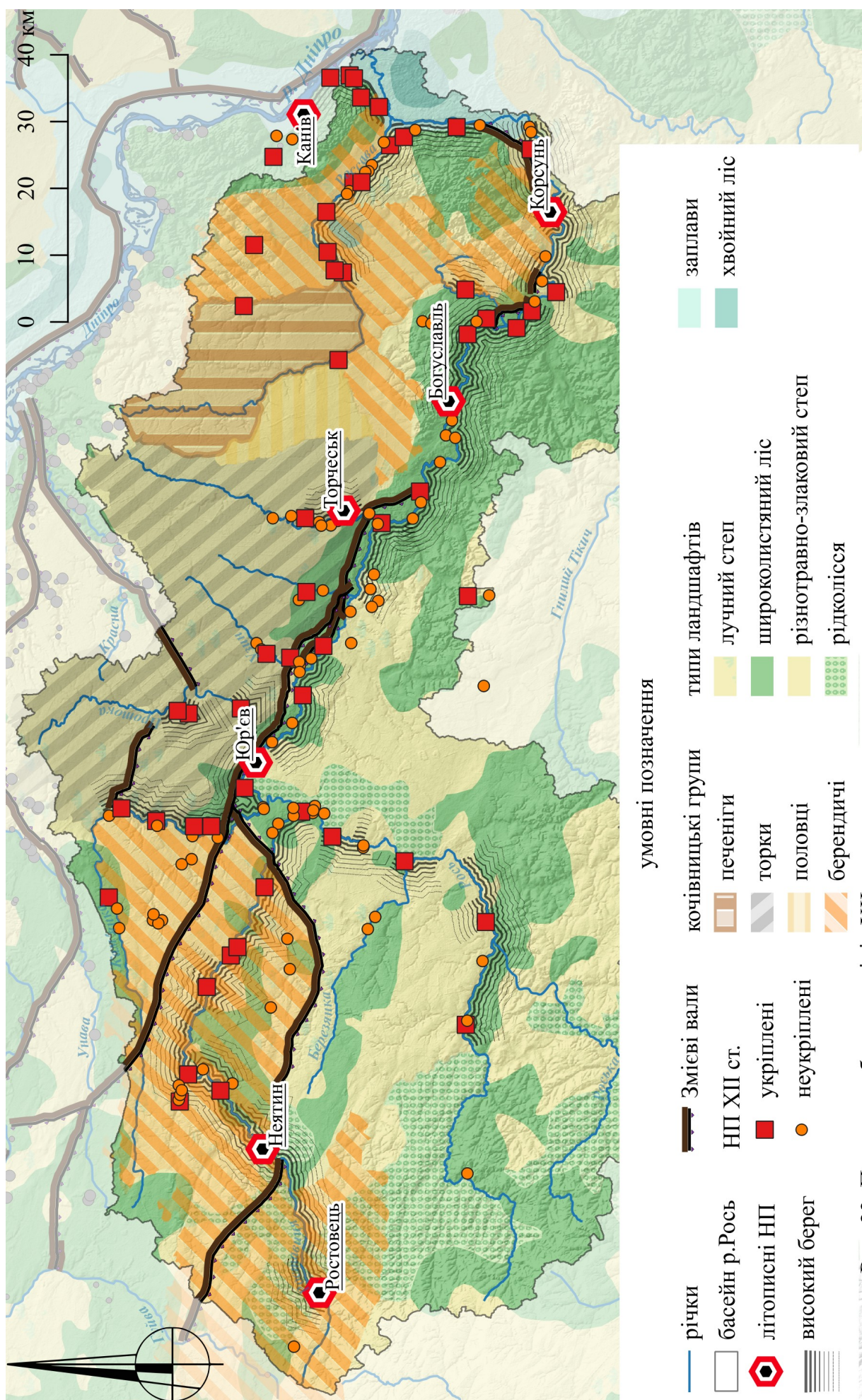

Рис. 23. Пороська оборонна лінія XII ст.

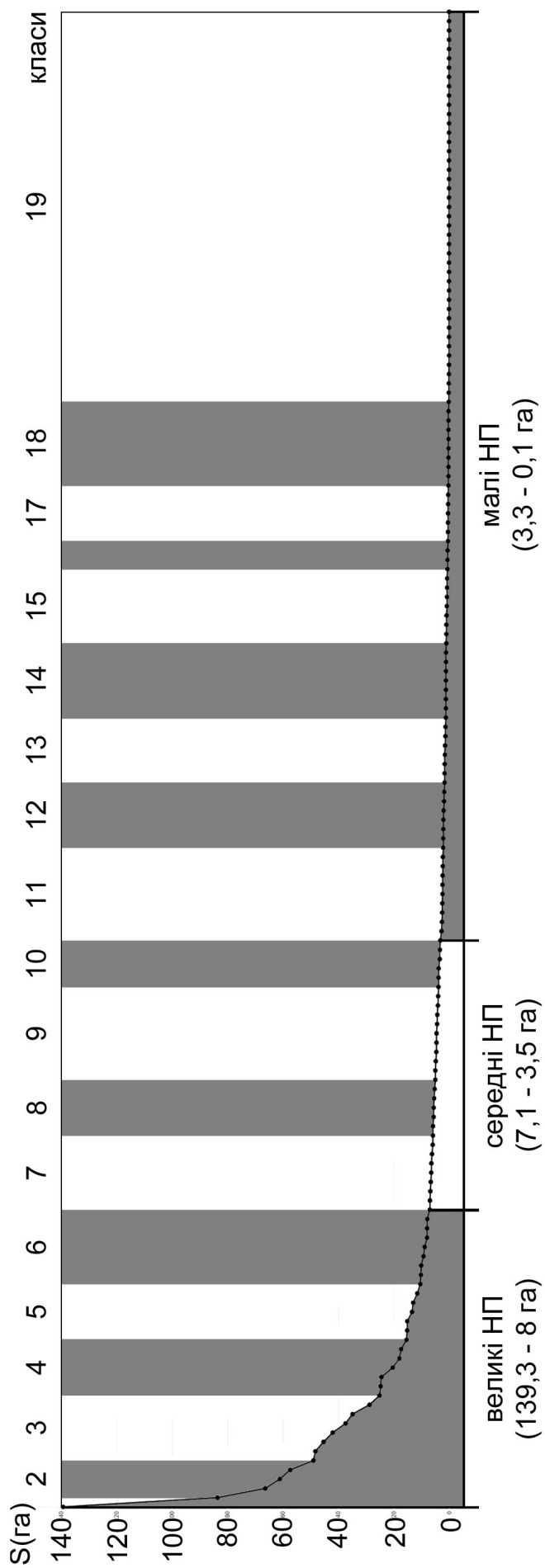

Рис. 24. Графік-гістограма загального розподілу реконструйованих населених пунктів давньоруського Полісся ХІІ - першої половини ХІІІ ст. за розміром площі (великі, середні, малі) та розподіл за класами (1-19) за тим самим параметром.

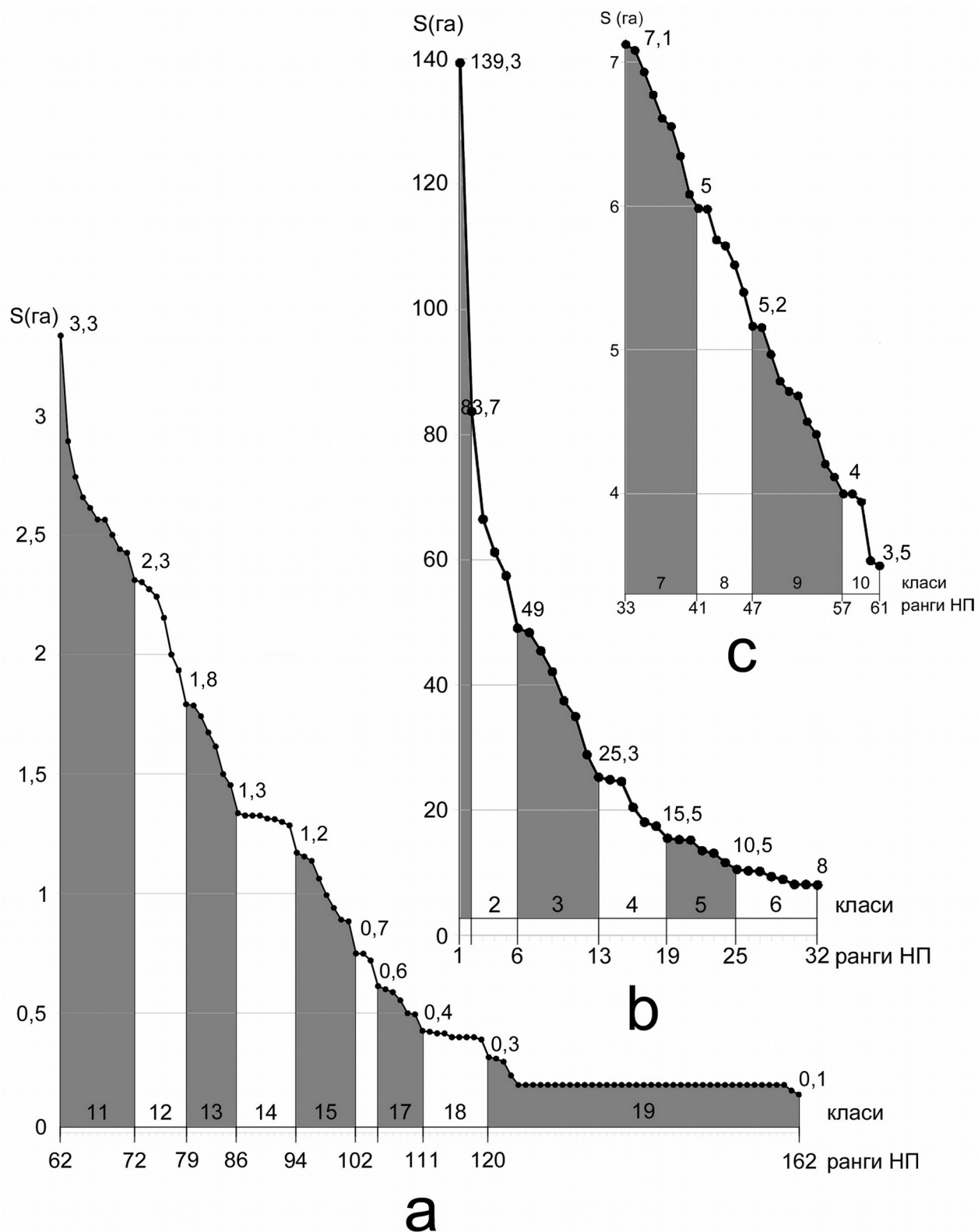

Рис. 25. Ранжування населених пунктів XII-XIII ст. території давньоруського Поросся за класами площі (1-19) у кожній з груп за розміром площі (а - малі населені пункти, б - великі населені пункти, с - середні населені пункти). Додатково вказано ранг та площу крайніх НП у кожному класі.

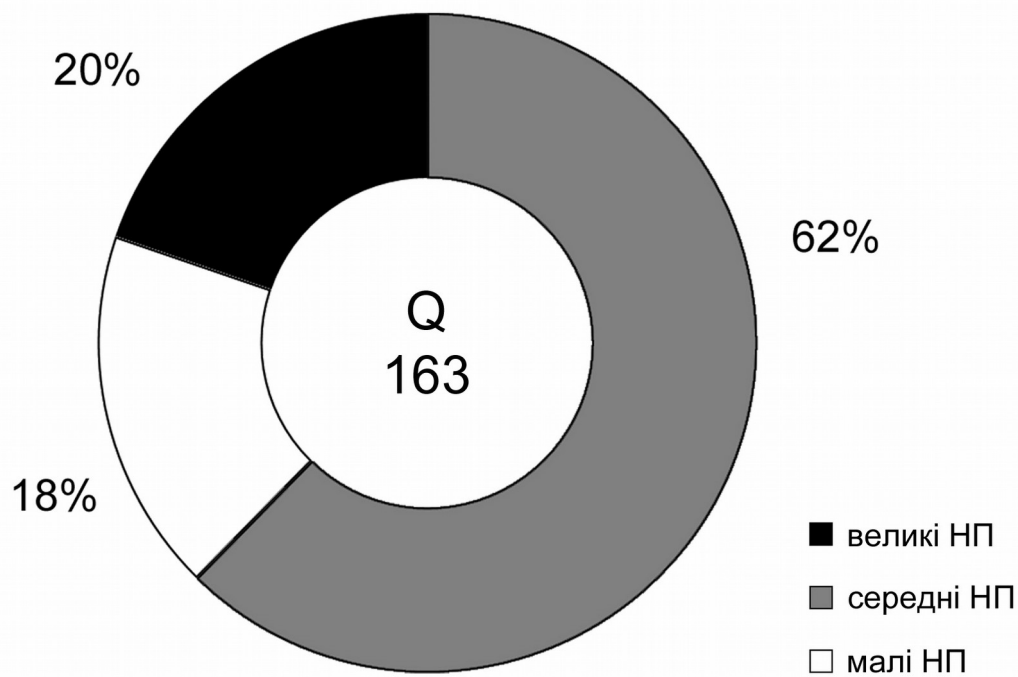

Рис. 26 а). Відсотковий розподіл кількості населених пунктів давньоруського Поросся XII – першої половини XIII ст. у групах за розмірами

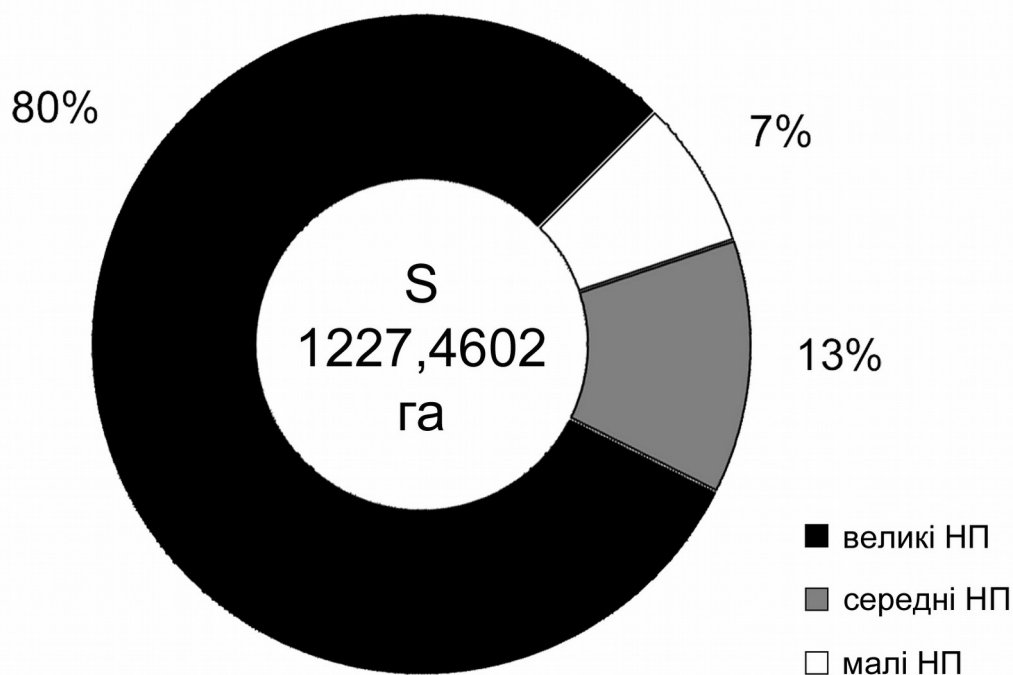

Рис. 26. б). Відсотковий розподіл сумарної площі населених пунктів давньоруського Поросся XII – першої половини XIII ст. у групах за розмірами.

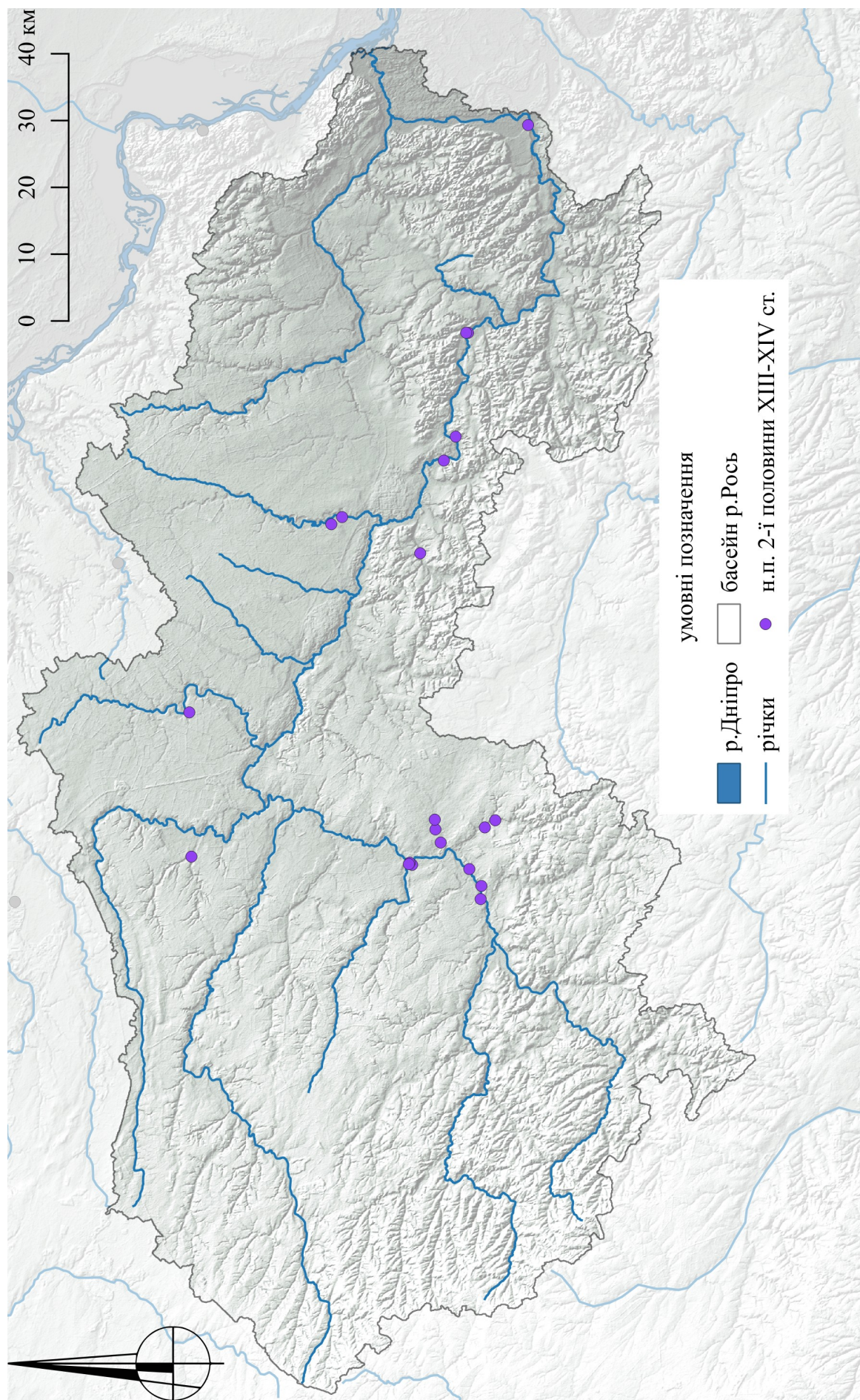

Рис. 27. Схема розташування населених пунктів другої половини XIII-XIV ст. на території Поросся.

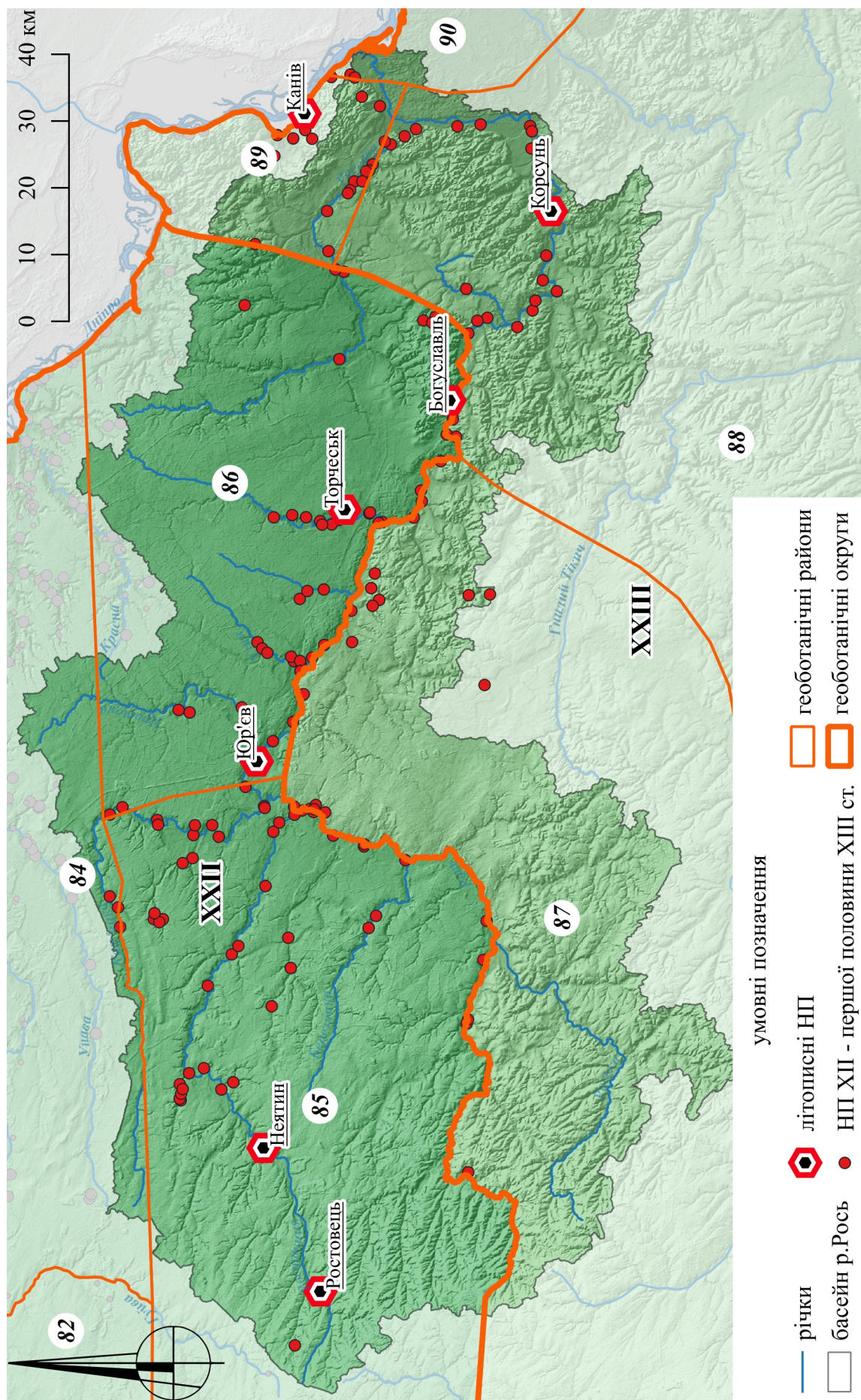

Рис. 28. Геоботанічне районування давньоруського Поросся. Геоботанічні округи: XXII - Староконстантинівсько-Білоцерківський, XXIII - Умансько-Канівський; Геоботанічні райони: 82 - Любарсько-Чуднівський, 84 - Фастівський, 85 - Козятинсько-Сквирський, 86 - Білоцерківський, 87 - Жашківський, 88 - Христинівсько-Звенигородський, 89 - Канівський, 90 - Черкасько-Чигиринський.

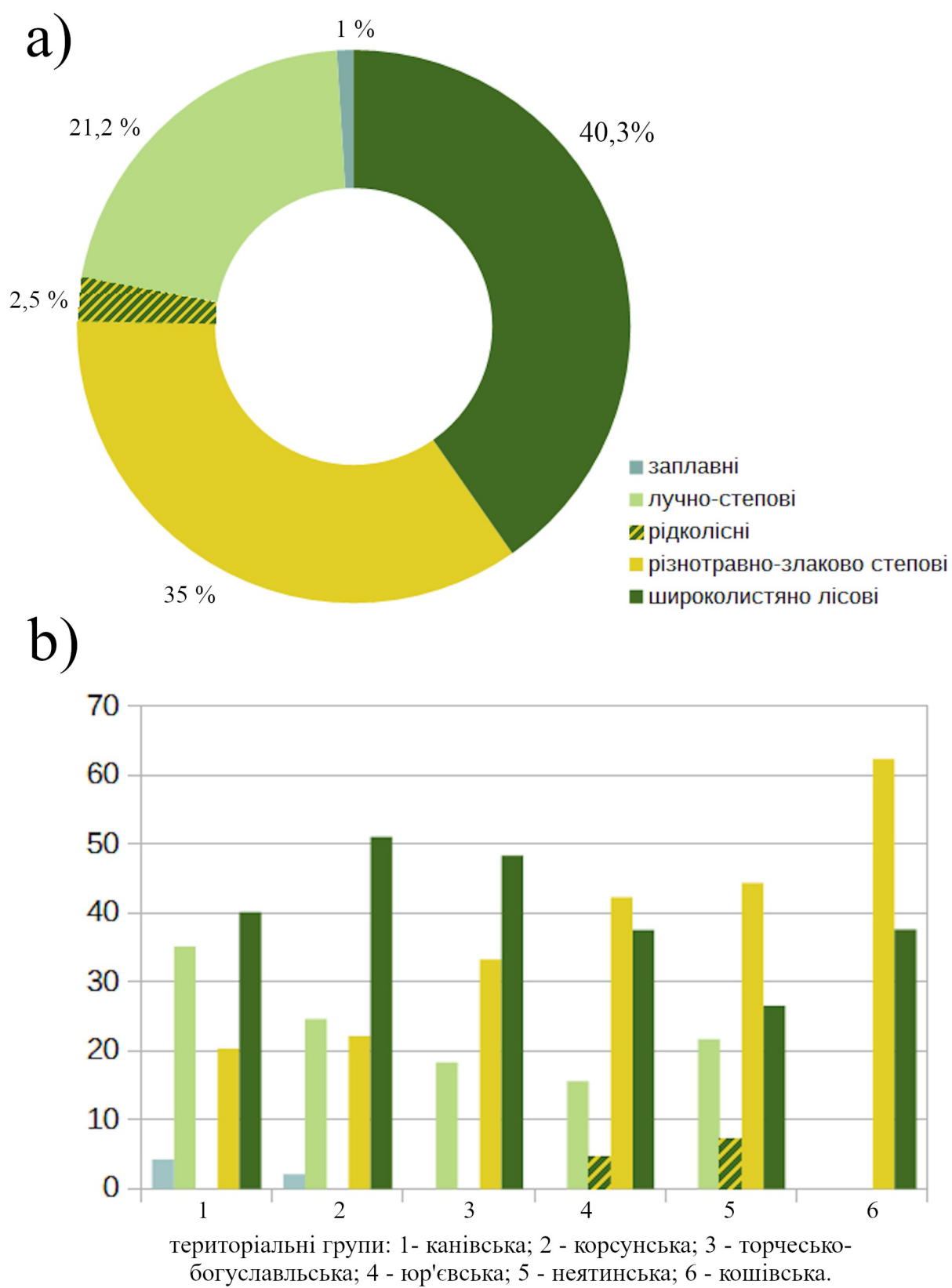
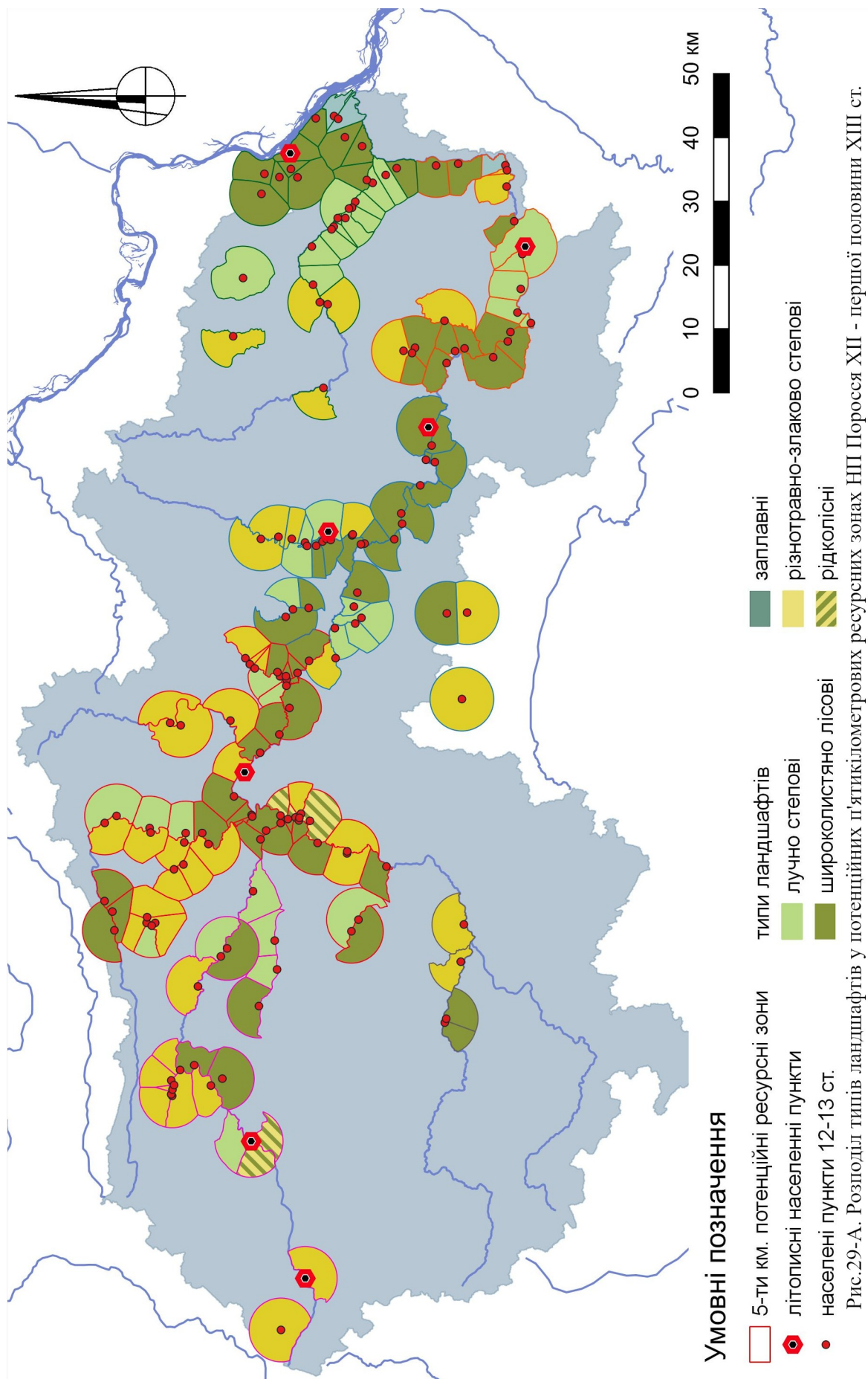

Рис. 29. Розподіл типів ландшафтів у потенційних п'ятикілометрових ресурсних зонах НП Поросся XII - першої половини XIII ст. (а - розподіл загалом у Пороссі; б - розподіл за територіальними групами).

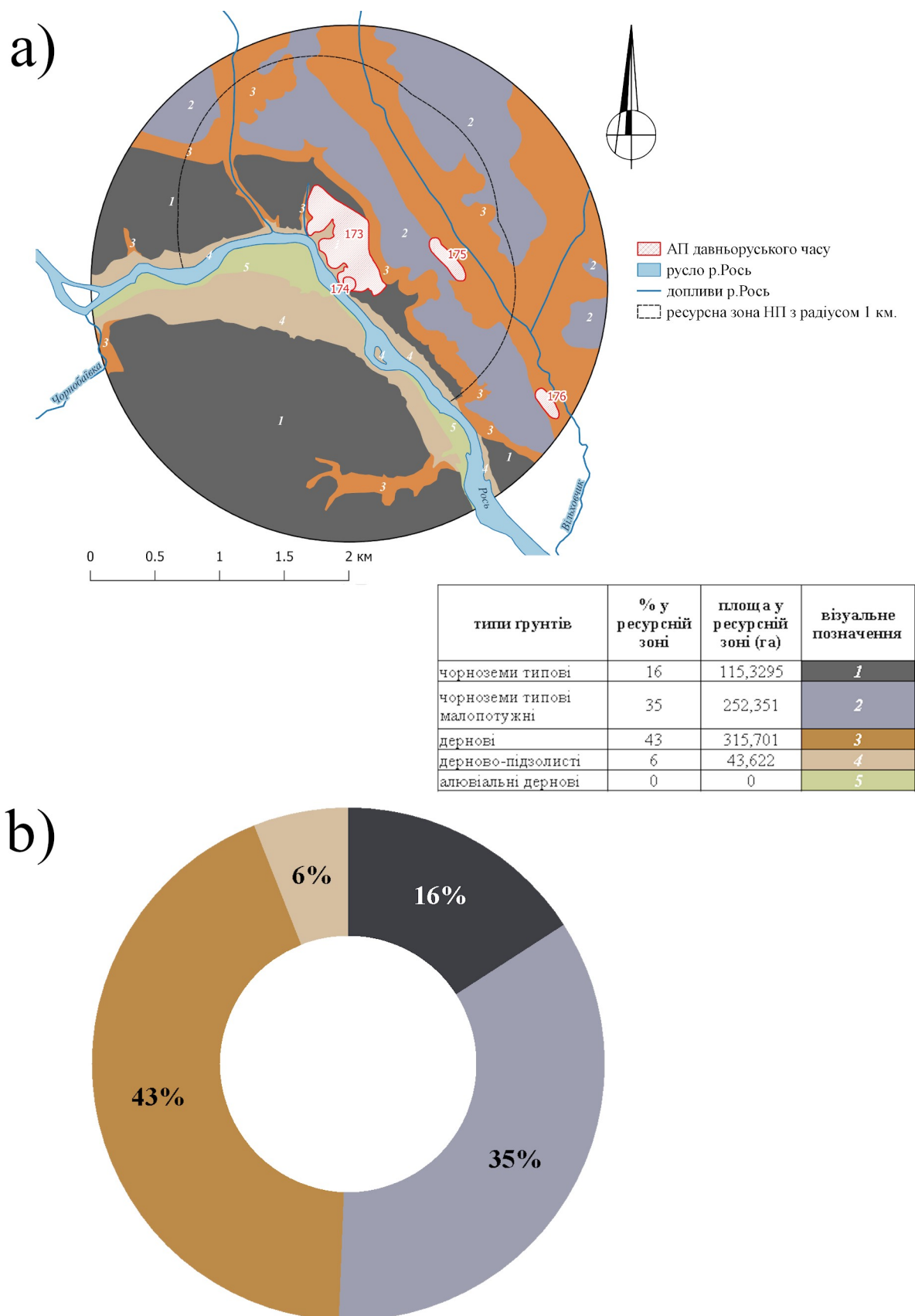

Рис. 30. Типи ґрунтів найближчої ресурсної зони НП Хутір Половецький (радіус 1 км) серед фонового оточення (радіус 2 км).

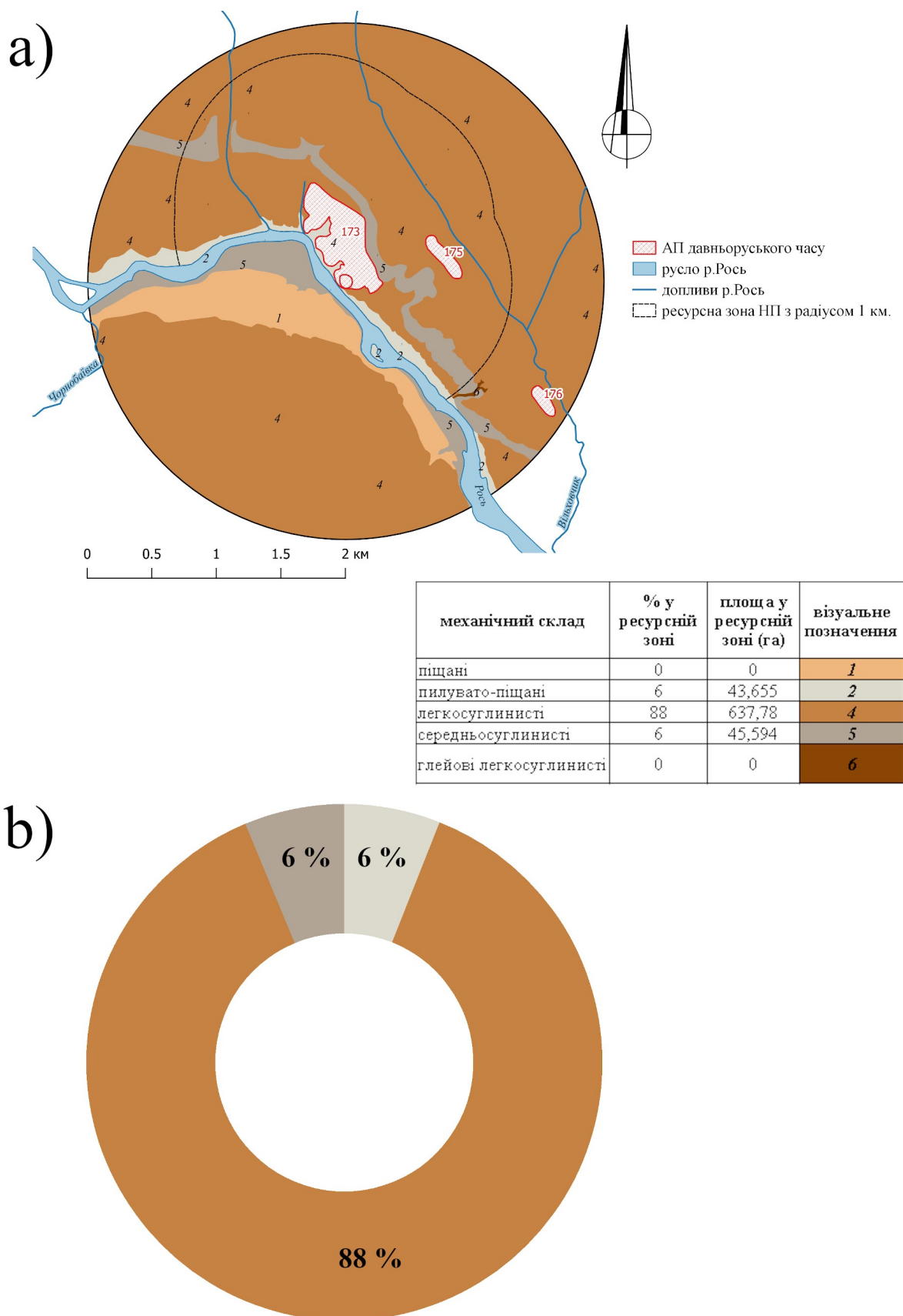

Рис.31. Механічний склад ґрунтів найближчої ресурсної зони НП Хутір Половецький (радіус 1 км) серед фонового оточення (радіус 2 км).

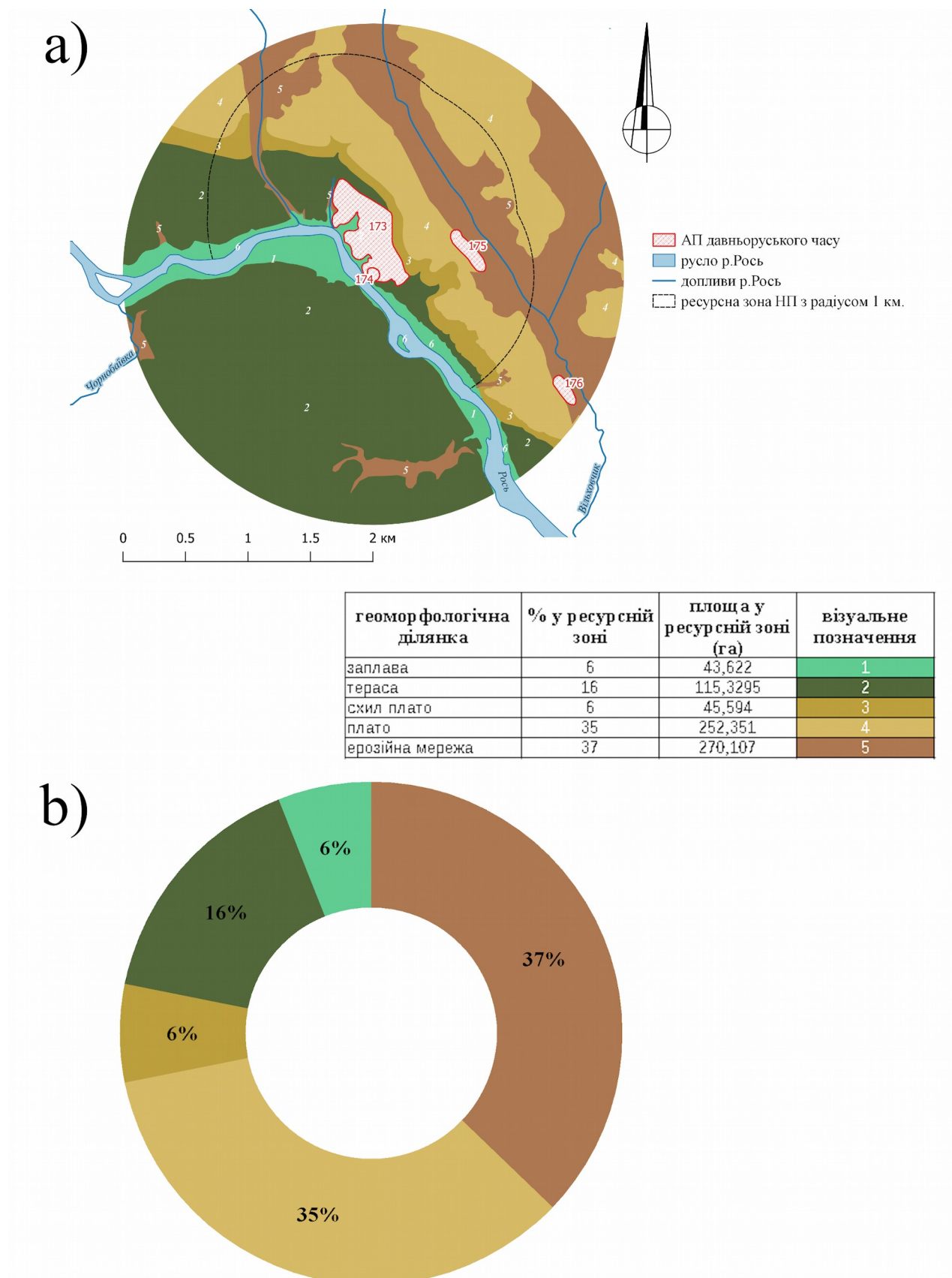

Рис. 32. Орографічна структура найближчої ресурсної зони НП Хутір Половецький (радіус 1 км) серед фонового оточення (радіус 2 км)

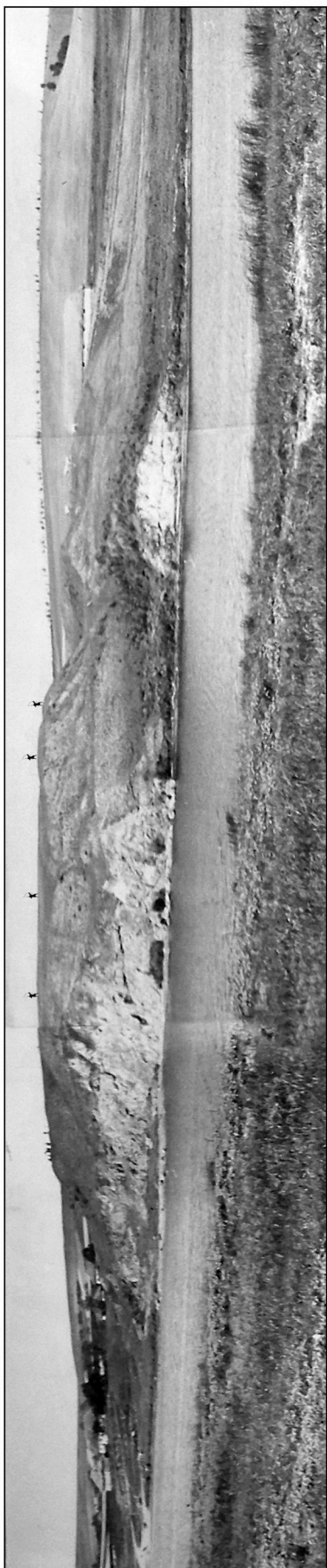

Рис.33 а Вид на городище Хутір Половецький з заходу (за В.Й.Довженком, 1956).

Рис.20 в. Вид на городище Хутір Половецький з півдня (Борисов, 2012).